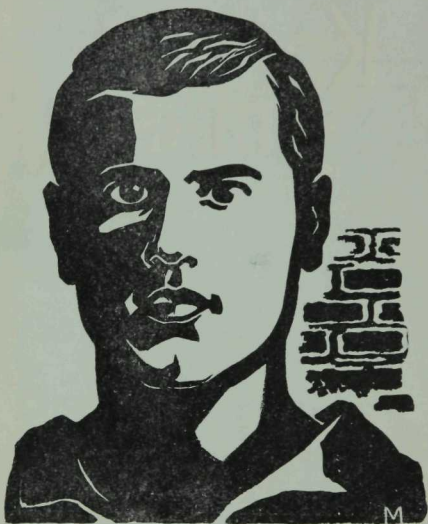

Казан Утлары

9

СЕНТЯБРЬ
1968

АБДУЛЛА АЛИШ
[1908—1944]

М. РӘХИМОВ рәсеме.

Казан утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
КЫРЫК ЖИДЕНЧЕ ЕЛ ЧЫГА

9

СЕНТЯБРЬ
1968

Бу санда:

РОМАН, ХИКӘЯ, ПОЗМА, ШИГЫРЬЛӘР

- С. СӨЛӘЙМАНОВА. Туган жирем; Мәкер; Таш.
Шигырьләр 3
Г. АХУНОВ. Хуҗалар. Роман. 6
И. ЮЗЕЕВ. Соңгы сынау. Драматик легенда . . 56
М. РАФИКОВ. Биш пуля. Солдат хикәясә . . . 71

ЗАМАНДАШЛАРЫБЫЗ

- Х. ЗАРИПОВ. Тәмле ашлар остасы. Очерк. . . 78

А. АЛИШНЫҢ ТУУЫНА 60 ЕЛ

- Г. КАШШАФ. Гаделлек солдаты. 85
Ф. ИБРАҢИМОВА. Алиш — әкиятче. 87
А. АЛИШ — Совет әкиятче тудыру юлында. Мәкалә.
Чәчәк. Хикәя. Мин дәү, син кечкенә. Хикәя. . . 91

ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫНА МАТЕРИАЛЛАР

- Р. ГАЙНАНОВ. Галимҗан Ибраһимов «Әльнслах»та. 94

ЖУРНАЛ ТУРЫНДА СӨЙЛӘШҮ

- Ә. Давыдов. Быелгы дүрт санны укыгач. . . . 98
Ә. БАЯНОВ. Офыкларыбыз кичкә. 105

ТӘНКИЯТЬ СҮЗЕ ЯШЬЛӘРГӘ БИРЕЛӘ

- Хәерле юллар телки! : 112
В. ШӘРИПОВА. Сагындырган сукмаклар. . . 112
И. ГАЗИЗОВА. Уячан тыйнаклык. 113
Н. ӘХМӘДИЕВ. Хикәяченең яңа китабы. . . . 113
Ф. ГЫЙЛЬМЕТДИНОВ. Әсәрдә һава да булсын. . 115
Ә. ДӘМИНОВ. Монологлар һәм диалоглар. . . 115
З. МАЛИКОВ. Кояшлы уграулар. 117

ИСТӘЛЕК

- З. КӨРИМОВА. Онытылмас хатирәләр. . . . 119

КПССНЫҢ
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

Г. ШАМУКОВ. Архитектура сәнгатебезнең бер
истәлеге. 126

ЮРИСТ ЯЗМАЛАРЫ

М. НАСИБУЛЛИН. Мәһәр Богданов маңаралары. 144

Яңа китаплар. 151

САТИРА ҺӘМ ЮМОР

Р. ФӘИЗОВ. Авыртмас башка. Юмореска. . . 154

С. КАЛЬМЕТОВ. Зыян янчыгы, Скөтч. . . . 155

Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары. . . . 158

Редакциягә килгән
кульязмалар
кире кайтарылмый

Редакциянен адресы: *Казань, ул. Баумана, 19. Дом печати, 2 этаж.*
Телефоннар: җаваплы редактор — 2-68-21, җаваплы секретарь — 2-68-21,
бүлекләр — 2-39-62.

Хатлар өчен: *Казань, почтамт, почтовый ящик 63. Редакция «Казан утлары».*

Жаваплы редактор: Зәки Нури.
Редколлегия: Хәй Вахит, Шәүкәт Галиев,
Әмирхан Еники, Ләбибә Ихсанова, Шәйхи
Мәһмүд, Рафаэль Мостафин, Газиз Мөхәм-
мәтшин, Рәфик Нәфигов, Атилла Расих,
Гали Хәлит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев,
Мирсәй Әмир.

Производствого бирелде 15/VII-1968 ел. Басарга кул куелды 21/VIII-1968 ел. ПФ 15221.
Кәгазь форматы 70x108/16. Учетн.-изд. табак 12,2. Басма табак 10(14). Тираж 64846 экз.
Заказ Д-1167. Бәясә 40 тиен.

ТАССР Министрлар Советы каршындагы Матбугат идарәсенен Камил Якуб исемендөгә
матбугат комбинатында басылды. Казан, Бауман урамы, йорт 19, 1968 ел.

Саҗидә Сөләйманова

.....

Туган җирем

Әнкәй миңа тәмле-татлы сүзләр
Өйрәтмәгән сабый чагымнан.
Яратуы күкрәк сөте белән
Һәр балага тигез салынган.

Олы хисләр — күнел түрләрендә.
Тел очында йөрсә, җил алып.
Яратуың артык тирән булса,
«Яратам» дип әйтү бик авыр.

Авылымны өзелеп сөям дип,
Сөйләп йөрми авыл кешесе.
Чәчә, ура, илне туендыра, —
Яратуың шунда көчлесе.

Болыңнарым сагына, печән житсә,
Кырлар чакыра урак өстендә.
Печән исе, кара икмәк тәме
Сенеп калган ана сөтөннән.

Басуларның булды көйгән чагы, —
Кем кайгыдан качып котылган?
Кырны баскан әче эрем тәме
Күз яшьләре белән йотылган.

Туып үскән җирем, эчкән суым,
Сулар һавам — туган як кынам!
Күпме балаң яуда башың салды
Шушы җирдә яшәү хақына.

Үлгәниәрнең калган гомерләре
Ал таңнарға кушылып кабына.
Таңнар яктылыгы күңелләргә
Ана сөте белән салына.

Күз алдыма кара елан булып
Килә иде мәкер элгәре.
Мона чаклы ничек белмәгәнмен
Анын битлек киеп йөргәнән.

Битлекнең дә кияр гел янасын,
Чакырганны көтмәс, килгәләр.
Авыр чакта, йомшак куллар булып,
Чәчләреңнән сыйпап иркәләр.

Көчле булсан, зарлы ялгыз хатын
Иңнәренә кайгы бушатыр.
Кырыс булсан, моңлы жырлар булып
Күнелеңне тәмам йомшартыр.

Я килер ул сылу яшь кыз булып,
Күз яшьләре мөлдәрәп тamarлар,—
Эретеп, йөрәгеңә үткәч кенә
Кара елан булып чагарга.

Ничә тапкыр күнел тәрәзәсен
Танымыйча ачтым мәкергә.
— Ышанмагыз моңлы-зарлыга,—дип,
Телем бармый ләкин әйтергә.

Гөнаһсыз жан бәлки чын булырда
Кабатланмас моңлы жыр булыр?
Чагылудан арган йөрәгемнең
Югалтуы тагы да зур булыр.

Т а ш

Жилләр исеп, болыт куергач та
Роза тажы кебек коелмас,—
Кырым ярларынан истәлеккә
Алып кайтам сина чуерташ.

Карарсың да ташка, я көләрсен,
Я ташларсың берәр тартмага.
Ә мин күрдем анын йолдызларга
Атылганын үткән атнада.

Ул үзе дә гади бер таш түгел,—
Күптән сүнгән йолдыз затыннан.
Карангылык жирне каплаганда,
Якты бер нур булып атылган.

Шул мизгелдә жирдә кемдер туган,
Ана күчкән йолдыз гомере.
Жирдәгеләр утка мохтаж чакта
Кешеләргә якты нур биреп

Йолдыз сүнгән. Ташкыннарға төшөп,
Чуерташка инде әверелгән.
Гомер узган саен, таш тәнәндә
Сурәтләнгән барган дәверләр.

Карлы таулар — ташның аркасында,
Тау башында — болан мөгезе,
Кара болыт әнә якынлаша,
Яулар баса Кара дингезне.

Упкын аша очып, чаптар атлар
Таудан төшә быргы тавышына.
Һәр авазы илһен, һәр ярасы
Ярылып калган жирһен ташында.

Ә йолдызлар жирдән күренмәсә,
Күк йөзәндә болыт куергач,
Давыл куба, дингез ярдан чыга,
Һаваларга атыла чуерташ.

ХУЖДАЛАР

ГАРИФ АХУНОВ

РОМАН¹

ИКЕНЧЕ БҮЛЕК

1

Кәлимәт һавасы килеште Дияровларга. Ундырышлы жиргә туры килгән имәндәй, туган якларында алар елдан-ел таныла, елдан-ел тамырлана бардылар.

Беренче елларны халык телендә Лотфулла исеме генә йөри иде әле. Берәздән аның янына Булат та кушылды. Башы йомры иде олы май-лайның: тырышлыгы янына кичке техникумда алган белемгә өстәлгәч, үз эшенең серенә яхшы төшенеп, мәрхүм Тимбиковтан сон Кәлимәттә беренче кул мастер булып китте. Техникадан грамоталы иде егет, озақ еллар разведка буровойларында йөрөп, авырлыкны да аз күрмәгән иде; көчен, тәжрибәсен, белемен бер юнәлешкә жигеп, рәттән ике мәртәбә рекорд куйды да, үз исеме тирәсендә купкан шау-шуга исе китмәстән, скважиналарны нык кул белән бораулый башлады.

Қарт останын күнеле каят какты! Асыллы булып чыкты бит әле аның Булаты. төпле мастер булып чыкты. Улы Таисыкны да урамда шар типтереп йөртмәде, унынчы классны бетерүгә, буравиклар мәктәбенә укырга бирде, аннан үз бригадасына эшче итеп алды. Монысы инде Лотфулла агайның күнеленә сары май булып ягылды. Шөкер, ак сөяк булып, сөрхәнтәй булып үсми аның оныгы, яшәтән үк эш эшләп, һөнәрле булып үсә. Житәр вакыт — институтын да бетерер, инженер булырга да өлгерер әле. Заманында Константин Феоныч: «Россия нефтендә Доро-

¹ Дәвамы. Башы 8 санда.

гомиловлар династиясен онытачак түгелләр!» — дип, горуруланып сөйләргә ярата иде. Баксан-күрсән, татар нефтендә Дияровлар буыны да үсеп килә түгелме соң!

Ләкин шатлык япа-ялгыз гына йөрми бит ул. Ни хикмәттер, үзеннән сонгы ике буын быел анар бер-бер артлы борчу алып килделәр. Иң элек Тансык аның шатлыгына кырау төшерде. Буровойда әйбәт кенә эшләп йөргән жиреннән нич кәтмәгәндә комсомол эшенә күчте. Дөрөс, анысы да начар түгел, комсомол кешеләрне үткенлеккә, дөньяны танып белергә өйрәтә, эмма, ни генә дисәң дә, оныгының буровойда эшләве Лотфулла картның күнеленә якырак иде. Карт оста бу үзгәрешкә күнелеп тә өлгөрмәгән иде әле. Булат бригадасында тәртипсезлек башлануын, аның инде рекорд куя алмаячагын кинәшмәләрдә авыз күтәрәп сөйли башладылар. Бригаданың күрәләтә артка китү сәбәпләрен берәү дә ачык кына әйтә алмады, Лотфулла карт та моны төгәл генә, өзеп кенә әйтә алмас иде, ләкин эти кеше борчуның каян башланганын сизенә иде.

Булатның ил гизеп кайтуынан башланды ул хәлләр. Олы малай икенче рекордынан соң мул гына тигән премия акчасына саклык кассасындагы маясын да кушып, «Волга» машинасы алып жибәрде. Кәли-мәттә төпләнеп яши башлагач туган төпчеген — туғыз яшьлек кызы Әминәне һәм хатыны Фәйрүзәне машинаның түренә утыртып, жылы якларга китеп барды. Кояшга янып, ябыгып, нигәдер караңгы чырайлы да булып кайткан иде олы малай. Анарда төгәен генә бер үзгәреш булган, аның күнелен нидер кузгаткан... Шуны беләсе килеп, картның эче бик янса да, Булат аның белән жан ачып сөйләшәргә теләмәде.

Теләмәвенен сәбәбе менә нәрсәдә иде.

Булат зурдан кубып бер кузгалгач, ял урыннарында гына торып калмады, илнең яртысын урап кайтты. Юлга акча тотасы түгел, машина үз кулында, «Волга» түбәсенә палатка-йорт та бәйләп алып чыкканнар иде. Фәйрүзә — элек-электән батыр холыклы хатын — юл мәшәкәтләренә бик тиз жайлашып алды. Төннәрен аулак бер аланга кереп туктасалар, ул шундук учак ягып жибәрә, чәй кайнатырга куя һәм ирләрчә, таза куллары белән тезләрен кочаклап, озак, бик озак утка карап утыра, аинары ярату тойгысы белән тулы монсу күзләрен күтәрәп Булатка карый — шундый итеп карый, Булат, егет чактагы кебек унайсызланып, күзләрен читкә ала иде.

Кырым курортларында аларны ял итүче халыкның күпләге таң калдырды. Булат беренче көннәрен, яд кәефенә бирелеп, гаиләсе белән дингез буена йөрдә, күбекләрен чәчеп килгән дулкыннарда тибрәнде, паркларның күлөгәле аллеяларында эштән арыган тәнненә ял тапты. Хатыны белән кызына гомер эчендә бер булса да дөньяның матурлыгын күрсәтә алуына шымырт кына куана иде Булат. Тик бер атиадан аның кәефе күзгә күренеп үзгәрде. Рәхәтлеккә күнемәздән дә, эшен сагынудан да түгел иде бу. Ял итүчеләр арасында ул үзе кебек нефтьче агай-энене очратмады. Тормышының ничәмә еллар бер яклы баруы, эш белән генә, мазутка буялып кына узуы шактый ук үкенечле иде. Хисләрен Фәйрүзәгә сиздермәс өчен, ул Кара дингез буеннан китәргә ашыкты. Аның алгысаган күнеле Кырым якларыныннан Севастопольгә, Севастопольдән Киевкә, Киевтан Мәскәүгә барырга теләде. Һәм ул барды. Севастопольдә ул тагын берәз онытылып тора алды. Легендар каланың илаһилыгы, кешеләрнен эшлекле һәм кече күнелле булулары аны сөендерде. Күптәнге дуствы яки ерактагы бер туганы белән очрашкандай, Севастопольдән ул көр күнел белән китте.

Мәскәүдә Третьяков галереясында, революция музейларында булу, Зур театрда «Шүрәле» балетын карау аның үкенү тойгысын тагын да кузгатып жибәрде. Башкала шаулы зур тормыш белән яши, башкала кешеләре рухи бай тормыш алып баралар. Ә Булат нәрсә күрә? Унбиш ел буена гимер белән жирдән башка ни күрдә ул? Менә кайчан

Булатның китапта укыганнары һәм үз күзе белән күргәннәре кара-каршы килеп бәрелештеләр. Акыллы баш журналистлар үзек калаларда төпләнеп калырга теләүче яшьләрне кире тип итеп чыгаралар. Имеш, алар аңлы түгел, имеш, алар ил файдасына эшләмиләр, имеш-имеш-имеш... Ә менә үзек калалардан читтә, кайдадыр чирәм жирлөрдә, тундра суыкларында, эссе чүллөрдә гидростанцияләр салучы, чуен коючы, нефть чыгаручы кешеләр, менә, ичмасам, аңлылар, башкалага ябышып ятмыйлар. Туктале, бу соң киресенчә килеп чыга түгелме? Еракларга китеп, жир казып, өшөп-туңып ятучылар беркатлы булып чыгалар түгелме? Алар соң балчыктан, тимердән, мазутлы киёмнәрдән башка нәрсә күрәләр? Алар сәнгатьнең иң зур казанышларыннан мәхрүм. Кәлимәттә Булат Дияров тәүлекләр буена зилзилә буран астында эшли, гарасат суыкларында туңа, еллар буена катып беткән брезент куртканы өстеннән салмый. Ул да бит белемле кеше, ул да бит Зур театрның атаклы балетларын күрергә тели. Мәскәүнең Горький урамыннан атлаучы әнә ул саламторханның, тар балаклы, көңжәлә сакаллы хәрәсәннең илгә нинди байлык тудырганы бар? Нигә аның балетлар күрергә хакы бар да, Булатның хакы юк? Булат шунның рәхәте өчен чыгарамыни нефтьне? Димәк, Мәскәүгә ябышып ятучыларны аңсыз, провинцияләрдә бөкресе чыкканчы эшләүче яшьләрне акыллы итеп шул Мәскәүдә торучы язучылар, Мәскәүдә яшәүче журналистлар чыгара, читтә яшәүчеләрнең күзен буяу, күзенә төтен жибәрү, аларның патриотик хисләре белән уйнау түгелмени бу? Төптәнрәк уйласаң — Булат үзе ахмак булып чыга, аның Гомер буюе жир бораулаган этисе дә ахмак булып чыга. Матур сүзлөргә, тасма теллөргә алданган ахмаклар булып чыгалар ич. Үзенә карата андый күнел рәңжеткеч исем күтәрү белән Булат, бәлки, килешкән дә булыр иде, әмма этисенә карата андый исем тагылу белән, юк инде, туганкаем, килешә алмый ул. Нишләп аның этисе ахмак булсын? Гомер буена жыелган тәҗрибә, Гомер буена жыелган акыл һәм зирәклең. Кая куясың аларны?

Әйе, ил гизүдән бик үзгәрәп кайтты Булат. Үзгәрәп һәм усалланып. Хисләре кем беләндер уртаклашырга кирәк иде. Тансык белән уртаклаша алмый ул. Тансыкның тормышы әле борауланмаган скважина кебек: алда күнме өмет, күнме авырлык һәм сөөнеч булчак. Нигә хәзердән үк аның күнеленә шик салып куярга? Этисе белән уртаклашыр иде, этисен ул кызгана. Эштән ямь табып, бәхетен эштә генә күрәп яшәргә өйрәнгән беркатлы кешенең күнеленә нигә вәсвәсә салырга? Тиздән ул пенсиягә чыгачак. Бәхетле булып, үзе ирешкән иманы белән яши бирсен.

Этисе белән сөйләшүдән кача алса да, үз күнеленнән кача алмады Булат. Ил гизеп кайтканнан соң күнелендә туган икеләнү, эшенә әүвәлгечә батыраеп, дөртләнеп тотынмау озакламый бригада егетләренә дә күчте. Кешеләр гамьсезләнә төште. Бер-берсен тыңлап, килешеп эшләмиләр. Юктан гына дөгьвалашып китәләр. Бригаданың иң төгәл, иң булдыклы бораулаучысы Максим Буянов ике мәртәбә эшкә соңга калып чыкты. Житмәсә, анардан арагы исе дә килә иде. Башка вакытта, күнеле тыныч чакта булса, Булат аның белән иптәшләрчә, ипләп кенә сөйләшкән булыр иде. Соңгы вакытта аның холкында барлыкка килгән гасабилик Буянов белән тыныч кына сөйләшәргә ирек бирмәде — мастер кинәт күтәрелеп бөрелде.

— Эшлисең килсә — эшлә, эшлисең килмәсә — эшләмә! — диде ул ана.

Кирәк бит — нәкъ шул көнне буровойга Мәскәү корреспонденты килеп төште. Жилкә аша экәмәт аппаратлар асып, башына значоклы берет киеп алган яшь егетне мастер буровойдан куып чыгарды. Корреспондент китеп баргач та, тынычланып житә алмыйча, күнеленнән аны тиргәп йөрде. «Беләм мин сезнең ише каләм кортларын. Булат Дия-

ров — югары анга ия. Ил байлыгы артсынга көчен кызганмый. Ә менә син миңа әйт, юлын, әмәлән табып бир: эштән соң вакытымны мин ничек итеп күнелле үткәрә алам? Операны, зур балетларны ничек карарга миңа? Әйтә аласыңмы? Юкмы? Менә шул шул...»

Булатны башта конторага, аннары трестка чакырып сөйләштеләр. Булат дәшмәде. Трест управляющие Митрофан Апанасович Зозуляның чаларып бетә язган күперенке зур мыгына, куш иякле мөлаем йөзөнә төбәлеп, сүзсез генә утырды. Ихлас күнелле, киң табигатьле Зозуля Булатның әтисен — Лотфулла агайны аеруча үз итә, аны олылай, аның эшенә, тыйнаклығына, гомер буге күндәмлегенә сокланып карый иде.

— Диярыч, — диде ул ана, — син белмисеңме, ни булды Булат Лотфулловичка? Әллә мастерларны рекордка кадәр күтәрергә ярамыймы соң? Нинди шәп егет иде Тимбиков — рекордтан соң түбән тәгәрәде. Нинди тыенкы мастер иде Булат — рекордтан соң танымаслык булып үзгәрде? Бу нәрсә бу, я?

Лотфулла агай, малахай бүреген өстәл өстенә куеп, бирчәйгән бармаклары белән такры башын кашып куйды да, буровойда яңа эшли башлаган эшче кебек, минут эчендә кызарып, тирләп чыкты.

— Белмим, Митрофан Апанасович, белмим. Башыма сыймый. Прәме әвене янган кеше кебек йөри олы малай. Курорттан бозылып кайтты. Күңелгә кайчак гөнаһлы уйлар да килә: әллә, мин әйтәм, берәр чәчбне азар-бизәр итеп жибәрдемә? Алай дияр иден — хатыны белән бардылар. Килән бик үткен минем — иренен ике аягын бер кунычка тыга ала торган. Белмим, нәрсә дип әйтергә дә аптыраган. Хет көл, хет жыла...

— Кылын тартып карамадыңмы?

— Карамаган қая!

— Ну?

— Дәшми. Авызына су капкан күк, иренен кысып тик утыра.

— Нишлибез соң? Болай булмый бит?

— Күңелдә бер уй чуала минем. Беләсеңме, Апанасович...

— Нинди уй?

— Себер нефтенә ике бригада сорыйлар дигән иден түгелме? Әллә, мин әйтәм...

Зозуля аңа әйтеп бетерергә ирек бирмәде.

— Син нәрсә, акылдан яздың мәллә?!

— Юк, син мине, Апанасович, тыңлап бетер әле. Ул бит болай. Әгәрәнки яшьләр гел бер урында гына яши башласа, ничектер мүкләнә, гамьсезләнә төшә. Инде килеп, яңа дөньяларны күрсә, нык кына бер жилләнеп тә кайтса, аның тагын эшкә дәрте уяна.

— Куй син, Диярыч, куй, пожалуйста, андый сүзне. Гомумән, башыңнан чыгарып ташла. Булат Лотфулловичны берәүнең дә начар мастер дип әйткәнә юк. Әйтмәсләр дә! Ну инде безәз... гамьсезләнебрәк киткән икән — анысы була да, уза да торган хәл. Мыгыңа урап куй: муеныма бау салсалар да, Булатны бирәсем юк! Теләсән кайсы бригаданы бирәм, инженер дипломы күтәрәп йөргән мастерларны... Булатны бирим!

— Туктале, Митрофан. Зерә дә сәер фикер йөртәсең син. Син соң үзең татар нефтен күтәрешергә килмәдеңмени? Гөлбакчалы Украинаны ташлап килдең.

— Син минем авырткан жиргә кагылма, Диярыч. Ялгыш юлга кертмә син мине, яме. Мин сине кинәшкә чакырдым. Ә син — исән-сау гына торасыңмы! — тузга язмаганы сөйләп утырасың. Юк, юк! Авызыңны да ачма, оныт, оныт! — диде ул, кәнәфиен шыгырдатып урынынан торды да, карт мастер белән болай сөйләшүнең жүнлегә илтмәячеген аңлап, ашыгып саубуллаша башлады.

Бик кыен хәлгә калды Лотфулла карт. Зозуля белән сөйләшү аны тамчы бөртек тә тынычландырмады. Шуннан соң ул тагын бер мәртәбә

Булат белән сөйләшеп карады. Алай да берни барып чыкмагач, Булатның буро̀воена барырга, бригада егетләрә белән ачыктан-ачык сөйләшәргә дигән ныклы бер карарга килде.

2

Кыңгыраулы майданында — төнге буровой.

Йөгәнсез жыллар оясыннан, март салкыннары чатырдап узган туң жирнең һәкъ уртасыннан корыч манара үсеп чыга. Гәүдәсе — Алып батыр. Жемелдәп янган утлары баскыч-баскыч булып төнге күкнең кара пәрдәсенә язылган. Жир өстендә бик кукураеп утыра бу манара. Итәгендә аның — жәрәхәтлелә алан, чит-читләрендә — трактор табаннарыннан куркып чигенгән каеннар. Кайдадыр биектә, манараның баш очында, Зөһрә кызы сары ай моңаеп карый. Мәрхәмәтлелә болытлар зыкылы төн суыгыннан калтыранган йолдызларны итәк-чабулары белән каплап жылытмакчы булалар.

Язгы төннең күкрәгендә — буровойлар гөрелдесе, торбалар чыны, насослар уфылдавы. Культбудка тәрәзәсеннән тимерләр күренми, кешеләр күренми, аларның барысын утлар йота, авазлар йота. Утлар бер генә «жан иясен» — үзе артынан торба-шәмнәр ияртеп, әле югарыга, әле түбәнгә узып торган тали блогын гына күрсәтәләр. Гүя әнә шул торба-шәмнәр, кырык бер метрлы вышканын буен үлчәп, утларын санап, ике чакрым жир астыннан килгән аваз-өинәрнең мәгънәсен, нефтьчеләрнең хезмәт батырлыгын дөньяга хәбәр итеп торалар.

Төнге буровой Лотфулла агайның хәтеренә мәңгә сенеп калган. Суык дими, жил дими, коеп яуган яңгыр һәм күз ачыксыз бураннарда төнге буровой әкият батырдай басып тора. Бөтен дөнья йоклый, кошлар булып кошлар жылы ояларына посалар, ә төнге буровой эшли, төнге буровой жир катламын кимерә. Бер башы белән күккә, болытлар янына омтылган корыч манара торба-тамырлары белән аска, ике чакрым түбәнгә төшөп китә. Жирдән дым, кояштан жылы алып үскән имән төсле ул. Аерма бер генә: имән тавыш-тынсыз яши, давыл чыкмас, шауламый, буровой һаман шаулый, һаман гөрелдәп тора, аның йөрәк тибеше әллә кайлардан, ераклардан ук ишетелә. Төнге буровойның торба-тамырларыннан килгән тетрәнүне, яшәү сулышын тормоз тоткасы аркылы сизеп торудан да рәхәтрәк бер нәрсә бар микән?

Тиздән вахта алышыныр. Яна кешеләр килерләр. Станоклар, торбалар, насослар янына басып, утны-суны тагын эшкә жигәрләр. Серле кара бөркәнчеген ябынган шушы язгы төндә кешеләр жирнең жылы куенына, нефть дингезенә тагын бер адым якынаерлар. Аның улы кешеләрне көтә. Әтисенең буровойга төнлә килеп чыгуына берәз сәерсенеп йөрөнөп тора Булат. Башка вакыттагыча, чиста костюмнан түгел ул, брезент курткадан. Эчә поша аның: будка тәрәзәсенә үрелеп, төнге буровойга күз сала, яна вахта килеп житәмә әле, юкмы?

Кинәт машина тавышы.

— Килделәр! Каршы алайым, — дип, Булат кабалана башлады. Ишекне ачып, төнге карангылык эченә чумды.

Лотфулла агайның битенә салкын һава килеп бәрелде.

«Мәшәкәтьлә эш — нефтьчеләр һөнәре, — дип уйлый карт оста. — Жире көйсез, кешеләрә көйсез...»

Тышта шау-шу ишетелмәгәч, машинадан төшкән нефтьчеләр берәм-берәм буровойга юналгач, Лотфулла агай эшләр рәтлелә, ахры, бүгенгә тәртип бозучы күренми дип, тынычланып ук беткән иде инде, ул да булмады, будка ишеге капыл гына ачылып китте дә, кемдер берәү, аркасыннан төртеп керткәндәй, бусагага абынып, лапылдап егылды, торып, стенага сөялдә, ачусыз гына тиргөнөп алды:

— Эттән туган мәче балалары! Йолкыш диваналар! Көләсезме? Көләгез, көл, мыскыл итегез Максим Гаврилычны... Ә ул төкәрә, юк, төкерми. Алчи-алчи-ааап-чхи!

— Саумы, Максим, кемне тиргисен?

Буянов авыраеп кына башын күтәрде.

— Ә син кем? — диде ул, бөтенләй башка якка бармак янап.

Лотфулла агай, урынынан торып, анын янына килде. Максим Буянов, бу тагын нинди мөҗиза дигәндәй, кызарган, нурсызланган күзләре белән аңар төбәлде:

— Син кем? — дип кабатлады.

— Дияров мин.

— Булатмы?

— Лотфулла.

Буянов кинәт зур гәүдәсе белән стенадан купты, атна бие кырылматан, каты төк баскан авыр ияген алга сузып:

— Диярыч... уста-Лутфулла... синмени бу? — дип, күрешер өчен анын кулын эзли башлады. — Кичер, Диярыч, гафу ит, уста-Лутфулла. Мин эчтем. Йөрәк яна. Менә исереп килдем. Максимны мыскыл ителәр, көлделәр Максим Буяновтан. Андыйсыңмы, Диярыч, көлделәр. — Ул кинәт, үзен-үзе кызганып, бер сулкылдап алды, таушалган, чамасыз йончылган бите буйлап ирен кырыена таба сузылган жыерчыгынан бер тамчы күз яше агып төште.

Бу хәлдә аңардан нинди хәсрәте барын сорашу уңайсыз иде. Лотфулла агай аны көйләп яткырырга теләде:

— Әйдә, Максим, йоклап алабыз. Бик арыгансың син, туган, бик арыгансың, — диде.

Буянов аңа буйсынды. Суыктан кызарган зур кулы белән картның иңбашына таянып, булдыра алган чаклы туры басарга, чайкалмака тырышып, анын артынан китте. Ләкин эчкә бүлмәгә, Булатның ял итү бүлмәсенә керү белән, лап итеп тапчан өстенә ауды. Һәм берничә минуттан, дөньясын онытып, йокыга китте.

Яңа вахта эшкә керештә бугай — буровой тигез генә гөрелди. Күрәсен, Буянов урынына тормоз тәткәсын Булат үзе алгандыр. Әллә ничек килеп чыкты бит әле бу. Сөйләшергә дип килгән иде бит карт оста. Югыйсә, төннен берендә буровой чаклы буровойга килеп тә йөрмәс иде.

Буянов йоклый, каты гырылдап йоклый. Нигә эчә ул? Булат рәнҗеткәнме аны, бүтән хәсрәте бармы?

Карт оста, Максим янына чыгып, аның тапчан кырыена салынып төшкән башын меңдәргә күтәрәп салды, күлмәк якасын чишәп жибәрде. Сулыш житмәүдән интегеп йоклаган бораулаучының күп эчүдән шешмәкләнеп киткән дәү битенә кызганып карап торгач, тагын олы якка чыгып, чәй кайнатырга куйды. «Тунып керерләр, жылы ризык күрмиләр бит, — дип уйлады бурувиклар турында. Уйлары тагын Буяновка күчте: — Иреккә баштан нигә шулхәтле азаплай үзен адәм баласы? Уянганын көтим инде, сөйләшермен».

Картларча зирәк күзләре белән төнге карангылыкка төбәлеп, буровоидан ишетелгән авазларга колак салып, тәрәзә буенда озак кына уйланып утырды. Буровой юлларында узган озын гомерен искә төшерде. Утә дә якын һәм газиз булып, гомерлек дусты Константин Дорогомилов күз алдына килде. Нигәдер Константин Феонич анын хәтерендә чал чәчле, хәзрегә солидный пенсионер булып саклаимый, янып торган таза, яшь Костя булып саклана. Ул аны әле һаман үзен нефть эшенә өйрәткән чагы белән, Уралның Югары Чусовка каласындагы вакыты белән искә төшерә: кайларда гына булмадылар алар! Урал. Баку. Грозный. Сызрань. Куйбышев. Пенсиягә чыкса, бер әйләнәр иде дусларын. Юкса дөнья мәшәкате артынан куып, ул ел күрешкәннәре юк бит инде. Төрле калаларда чөчеләп калган юлдашлары турында уйлай башлагач,

дингез флотында хезмэт итүче Ваһабын сагынып алды. Малайдан бер ай инде хат-хәбәр юк, ни эшләр бетереп ята икән? Ваһабы белән бергә өченче улы, Казанга укырга киткән Сәлиме искә төште. Анысы аерата башлы булып чыкты. Исәп-хисапка дисәң, прәме счет төймәсе — шалт та шолт! Булат булышты инде, рәхмәт яугыры, университетка ул әзерләде. Әһи, диде, Дияровлардан да бер академик чыксын әле, малай бик сәләтле, юкса аның сәләте әрәм булачак, диде.

Гомер юллары турында уйлап, күнел күзеннән ярты дөньяны үткәреп, байтак вакыт утырды инде — буровойда әле һаман туктарга исәпләре юк.

Йокысыннан уянып, ава-түнә Максим Буянов чыкты. Тимер бактан кружка белән су чумырып алды, аны түгә-түгә эчте. Авызын жинчә белән сөртеп, тәрәзгә таба борылган иде, Лотфулла Дияровны күрүп, кыенсынып калды, — кулы белән күзләрен уа башлады.

— Ни хәл, Максим, йокы туйдымы? — диде ана карт оста, бик гади һәм якын итеп. — Кил әле, утыр, чәй эчеп алабыз.

Максим сүзсез генә аның янына килеп утырды. Лотфулла агай лаклары коела башлаган зур яшел чәйнектән калай кружкаларга чәй агызды, Максимның хуш исле кие чәйне авызын пешерә-пешерә эчеп бетергәнән көтеп торды да гадәтәнчә гади генә итеп:

— Я, сөйлә, — диде.

— Нәрсәне? — диде Максим, сәерсенеп.

— Күнелендә ни бар, барын да сөйлә.

Буяновның йөзенә әллә чәйдән, әллә дулкынланудан алсулык йөгерде.

— Син аны, Диярыч, анларсын микән соң? Андый алырсынмы? — дип, икеләнебрәк әйтеп куйды. — Зур эш бит ул, хәтәр эш. Мин бит алтын аркасында бәлагә тардым.

— Нинди алтын?

— Чын алтын, — диде Буянов һәм ачыклап бетерү өчен, — алтын акчалар, — дип өстәде.

«Каян килгән алтын икән ул? Безнең заманда нинди алтын акча булсын? — дип уйлады карт, аның күнеленә бер генә мизгел сәер тоңгы да килеп китте: — Әллә сөгетнең акылына зәгыйфьлек килгәнме, югыйсә?»

— Син аны анларсынмы соң? — диде Буянов, картның аптырашта калганын күрүп. Ул авыр итеп бер көрсенде, кружка төбендә калган бер йотым чәйне гольт итеп тамак төбенә коиды, моны ул сүз башлар алдыннан булган бушлыкны тутырып өчен эшләде бугай. Аннары өстәл өстендә яткан газетаның ниндидер бер рәсеменә төбәлеп, беравык тын утыргач, кинәт картны сискәндереп:

— Сөйлиммени? — диде.

— Сөйлә, — диде Лотфулла агай, ихлас күңелдән. Аның әле башланмаган төне бар, ул йокысызлыктан интегә иде. Булатның эш бетергәнән көтеп утырганы, ичмасам, әкият булса да тыңлап алырга ярый.

— Ник эчәсең, дип жанымны ашыйлар минем, уста-Лотфулла. Булат та шулай дип бәйләнә. Ник эчәсең, ди, ник бригаданы хур итәсең, ди, ник безне артка калдырасың, ди. Ник ул миннән әллә берәр кайгын бармы, дип сорамый? Сөйләтәсе килгәч, ник ул миңа ямьсез сүзләр әйтә? Ник кагыла минем йөрәк ярасына?

Лотфулла агай аның жәенке зур борынына, күп эчүдән таушалган кызгылт йөзенә, кара каймалы чиста зәңгәр күзләренә һәм чак беленеп торган аксыл кашларына карап, нәрсә дип тә әйтергә белмичәрәк, аптырап калды. Кашы төсле үк аксыл-сары чәчләре аның маңгай өстенә, колак турысына таралып төшкәннәр, юып бетерә алмастай мазут сөнгән дәү кулы, хәлсезләнеп, өстәл өстендә ята, презент куртка астын-

нан күренгән шарф-мазарсыз ачык изүе гүя анын эчендәге кайгысын тышка чыгарыр вакыт житкәнлеген әйтеп торалар иде.

— Сөйлә, — диде Дияров, нык итеп.

Буянов сөйләргә тотынды.

— Мин үзем Себернеке. Элеккеге Омск губернасынан. Глухой Бор авылы. Әниемнең беренче ире Колчак офицеры булган. Өйләнгән чакта әнигә уңиш кадак алтын бүләк иткән. Офицерны кызыллар чүкегәннәр. Әни яшь кияүгә чыккан һәм мин аларның бердәнбер балалары булганмын. Миңа уң яшь чагында әтине колхозга кыстаганнар. Аяк терәп карышкан әти. Алтынны таларлар дип курыккан. Әти кермәгәч, әни дә керә алмый бит инде, ә мине, уң яшьлек пацанны, колхозга кем алсын! Әти бик сәер кеше иде: беркайчан да өйдән чыкмас. Иртән тора, ашый, ау мылтыгының патроның тикшерә, аннары шуны кадакка элә дә үзе өй нигезенә чыгып утыра. Нигә утыра, ни уйлый — берәү дә белми. Урамда пасха, күршәләр эчә, сугыша, акырып жырлай, минем әти нигез төбен саклай. Яфрак бәйрәме житә — урамда тройкалар чаба, аю биетүчеләр уза, минем әти нигез төбендә. Әгәр инде бик ашыгыч йомыш чыгып, берәр жиргә китсә булса, әни белән икебезне өйдә калдыра. Калдыра дип әйтү аз, ишеккә чабата чаклы йозак сала, өстәвенә ат абзарын богаулы торган богау белән бикләп куя.

Бервакыт әти белән әниңен икесен берьюлы авыл Советына чакырдылар. Совет чакыргач, бармый хәлңә юк, китте болар. Киткән чакта әти миңа әйтте, кара аны, Максимка, йоклама, ишекне каера башласалар, каравыл кычкыр, диде. Каравыл кычкырыр вакыт житкәнне көтөп, мин озак утырдым. Утыра торгач, йоклап киткәнмен, кемнеләр өстемдә мышнап торуына уяндым. Степашка Косой минем борын төбенә баш хәтле йодрыгын китереп куйды, битенә кара маска кигән берәү авызына бармагын куеп күрсәтте («Тыныңны чыгарасы булма!»). Аңнары кесәсеннән пычак чыгарып, муенына ышкып күрсәтте.

Мин куркып жылый башладым, өстемә юрган китереп бөркәделәр. Әти кайтып кергәндә, жылый-жылый ишәненә беткән идем инде. Мин әле ул чакта безнең алтын барын белми идем. «Нигә мине будылар? Нигә мине юрган белән капладылар?» — дидем. Әти ашыгып идән астына төшөп китте, анда озак кына торып мендә дә, почмактагы икона каршысына килеп:

«Я раббем, явыз кешеләрнең анын томала, минем хәзинәмнең кайда икәнен белдермә», — дип, бик озак чукынды. Шуннан соң ул Советка түгел, пожарга чакырсалар да бармас булды. Шулай да, тормыш булгач, өйдән чыкмый яшәү мөмкин түгел... Теге хәлләрдән соң бер ел уздымы икән, артыкмы — әниңең бертуган сөнелесе безгә торырга килде. Чирле иде ул, корк-корк йөткерә, аякларын сөйрәп кенә йөри. Бер айдан үлөп китте. Әти белән әни мәст күмү хәстәрә белән йөриләр. Мин, бикләнел, үлгән түти янында утырам. Куркыныч. Малай чакта ишеткән өрәкләр күз алдына килә. Үлгән түтинең йөзә ап-ак, кәгазь төслә. Күзләре йомык, бакыр акча салып куйганнар. Иягә очлы, тырнап тор. Мин аның кәгазь төслә ап-ак йөзенә, очлайган иягенә кара-маска тырышып, күземне йомып утырганда, тавышсыз гына өйалды ишеге ачылды да, бериниди тавышсыз атлап, безнең өйгә алты кеше килеп керде. Мин авызымны ачып кычкырырга да өлгөрмәдем, — кемдер авызымны көрәк чаклы кулы белән томалап, идәнгә егып салды — кулларымны артка бәйләп, авызыма чүпрәк тутырды. Мин селкенә дә, кычкыра да, күрә дә алмыйм, тик ишетә генә ала идем.

— Шприцы бир, — диде нечкә тавыш.

— Күбрәк жибәр. Күбрәк, — диде ана каршы карлыккан тавыш.

Мышнаган, авыр итеп сулыш алган, экрен генә сүгенгән тавышлар ишетелеп торды. Аңнары минем авызымнан чүпрәкне алдылар, кулларымны чиштеләр, маңгаема пистолет терәп, «Тыныңны чыгарасы

булма, эт урынына атып үтерербез», — диделәр. Мин куркуымнан бер сүз дә әйтә алмадым.

Әтиләр кайтты. Баягы кешеләр бикләп куйган чоланны ачып керделәр. Мәет өстенә карауга, әни чырыллап кычкырып жибәрде, әти, кулларын жәеп, шаккатып калды. Шунда гына мин түти ягына күз салдым. Безнең үлгән түти алсу йөзле булып, чибәрләнеп ята, аның янында ап-ак жәймә, ул канга буялган, үлгән түтинен күлмәк итәгеннән дә кан саркып чыгып тора иде.

Мин гажәпләнүемнән ни дип әйтергә дә өлгәрә алмый калдым, безнең өйгә шаулашып кешеләр тула башлады. Күрше Тимофей дядя, әтигә карап: «Оятсыз! Затсыз!» — дип кычкырды. Авыл советы председатели: «Төрмәдә чертергә!» — диде.

Аннары безнең өйгә ниндидер халатлы кешеләр килде. Алар киткәч, мылтыклы кешеләр килде, әти белән әнине каядыр алып китеп яптылар, үлгән түтине дә алып китеп, өч көн торгач кына кайтарып күмделәр. Авыл халкы арасында Гаврила Буянов балдызын көчләп үтергән дигән сүз таралды. Әтине ай буена прокурор янына йөртеп, допрос алдылар, көн аралаш әнине чакырттылар. Мин мәхшәр эчендә саташулы төшләр эчендә яшәдем. Үзебезнең Глухой Борда әтинен бердәнбер туганы тетя Настя бар иде, минем янга ул килеп куна торган булды. Ләкин ул кичен генә килә, көндөз мин тагын япа-ялгыз калам. Авылда колхоз турында, бандитлар турында сөйлиләр. Авылдан качкан Степашка Косойның каядыр тайгада кеше талап, олы юл басып йөрүен әйтәләр. Миңа ул мәнә хәзер ишектән килеп керер дә тагын башыма юрган бөркәп тончыктырып кебек тоела.

Үсә төшкәч аңладым, болар барысы да Колчак офицеры безгә калдырып киткән алтын аркасында булган икән. Әтиләр өйдә югында безгә тагын бандитлар килде. Алар бу юлы минем авызымны да тома-ламадылар, күземне дә бәйләмәделәр. Алар авыл Советы башлыгы һәм прокурор булып килделәр. «Күмгән алтыныгыз күпме?» — диделәр мина. «Күп» — дидем мин. «Кайда?» — диделәр. «Идән астында», — дидем. «Ничә кадак?» — диделәр. «Үн кадак», — дидем. «Нишләп ун гына, унбиш булырга тиеш, биш кадагын кая куйдыгыз?» — диделәр. Тагын идән астын актардылар, идән ярыгынан миңа утлар күренеп торды. Бик озак азаплангач, менделәр. Косой Степашка мине бугазымнан буып алды. «Ник алдадың, көчек, алтын кайда?» — диде. Мин алтынның кайда икәнен белми идем, ә Косой Степашка минем қолак төбемә баш бармагы белән басып торды, мин анымны жуеп егылдым. Мин алтын дигән нәрсәнең бик куркыныч икәнен, кешеләргә бик күп бәхтсезлекләр китергәнен аңладым. Бер ай чамасы йөрткәч, әтине дә, әнине дә кайтардылар. Әти ябыгып, маңгай астыннан бүре сыман карый торган булып кайтты. Мин төнлә аларның Глухой Бордан күчеп китәргә жыеганын ишетеп яттым. Бу балалардан котылабыз икән, безгә инде явыз кешеләр килеп йөрмәсләр, миннән алтын таптырмалар дип сөендем. Юкка сөенгәнмен. Чын мәхшәр әле сонгарак башланды. Орып-орып янгыр яуган бер төнне, әти, мылтыгын брезентка төреп, өйдән чыгып китте. Таң алдыннан сакалына тикле балчыкка буялып кайтып керде. «Кара аны, минем бүген чыгып йөргәнне берәрсенә әйтсән, көчек баласы урынына суеп үтерермен», — диде әти. Мин аның күзләре ялтырап киткәнен күрдем. Өч көннән соң без йортның тәрәзәсенә аркылы такта кагып, кола бияне арбага жигеп, түшәк-ястыкны төяп, юлга чыктык. Әнинең юл бусе иреннәре кыймылдап барды. Мин аның дога укыганын аңладым. Кояш баеганда, ниндидер бер авыл күренде. «Черемушкига житәбез», — диде әти. Ләкин без авылга килеп керергә өлгәрмәдек, тау астында безнең атны кемнәрдер туктатты. Әни куркуымнан еларга тотынды, аның борын төбенә кыска көпшәле мылтык китереп терәделәр, әтине арбадан селтәп аттылар да, печән

астыннан мылтыкны суырып чыгарып, анын мангаена төзөделәр. Мин арбадан үзем егылып төштем. Куркуым никадәр зур булса да, кызык-сынуым жинде, юл басучы бандитларнын нинди икәннәрен күрәсем килде. Төбәләп карагач, шаккаттым. Бандитлар дигәнәмнен берсе безнең авылның иң юаш кешесе Аркашин Николай, икәнчесе безгә прокурор булып қилгән мыеклы кеше, өченчесе — үлгән түтигә укол қадап кая агызган «доктор» иде. Минем аларга: «Ник сез безне азаплайсыз, сез бит безнең авыл кешеләре?» — дип әйтәсем килде, ләкин телем аңкауга ябышкан, сүз әйтер хәлем юк иде.

Арбаның астын өскә китерделәр, атны тугарып, бөтен сбруйларны турап аттылар, камыт бөятләренә хәтле пычак белән телеп бетерделәр, әтине тентүләрен әйтеп тә торасы юк, жылата-жылата әнине чишендерделәр, минем күлмәкләремне умырып алдылар. Алтын чыкмады.

— Алтын юк бездә. Юк дип торам бит инде. Қаян булсын алтын, алла бәндәләре, кем безгә алтын бирсен! Жибәрегез безне, мәрхәмәт кылыгыз, — дип әтинең ялваруы, әнинең үксүе, минем акырып елавым ышандырды бугай, бүтән бер сүз дә дәшмәстән, безне туралган, чүп итеп өелгән сбруйларыбыз белән кыр уртасында калдырып, күздән юк булдылар.

Мин башыма күсәк белән суккан шикелле мингерәүләнеп калдым. Безнең бу унышсыз юлыбызда бердәнбер тыныч кеше әти иде. Ул дәшми-нитми ат дирбияларын ялгады, ничек кирәк алай атны жигеп, безне тағын арбага менгереп утыртты да, тегеләр алып киткән әу мылтыгын жәлләп, атны үз жаена гына Черемушкига таба каулады.

Черемушкида без бер ай чамасы яшәдек. Анда әтинең үзе белән бертуган сенеелесе Груша түти тора иде. Япа-ялгыз бу тол хатынның беркеме дә юк, йорт-жире дә әллә ни искитәрлек түгел иде. Шулай да ул безне ай буена бик тәрбияләп, тәмле ризыклар белән сыйлап яшәтте. Төннәриң берендә мин әтинең баш өстемә иелеп: «Максимка, тор әле, тор, Максимка», — дип бик ягымлы итеп дәшкән тавышына уяндым. Торасым килми иде — тордым, юынасым килми иде — юындым. Груша түти, әти, әни, өсләребезне киенеп, тағын юлга чыктык. Бу юлы ат белән түгел, жәяү. Төн салкын, караңгы. Йокыдан торган көйгә авыз ачыла, иснәтә, караңгы төн шомлы будып тосла, минем бөтен гәүдәм калтырый, тешем тешкә тими шыкылдый иде.

Без кап-кара урман эченә кердек. Чытырманлыклар ерып үттек. Агач төбеннән, узган елгы мурган яфраклар астыннан әти көрәк табып алды. Тағын бардык, әти тағын бер көрәк табып алды. Әти белән түти, икәүләп, юан бер имән төбен казый башладылар. Әни фонарь тотып торды, мин карап тордым. Қазый торгач, көрәк «дынк» итеп бер каты нәрсәгә бәрелде, әти, иелеп, шкатулка ачып, анын эченнән ипи капчыгы алды. «Менә, Грунюшка, нәкъ уибиш кадак. Яртысы сина, яртысы Максимга. Минем сезгә калдыра торган байлыгым шул. Сия хәзер, кичә сөйләшкәнчә, Харьковка элдерт, мин әйткән адресны эзләп тап, еллар иминләнгәч, мин үзем барып чыгармын», — диде. Әти нягемнән тотып, башымны югары күтәрде, дер-дер килеп торган гәүдәмне күкрәгенә кысты, сакалы мангаемны тырыап алды. Минә бернинди алтын да кирәкми, мин менә шул алтын аркасында ничә мәртәбә кыйналдым. Мин... мин... Юк, мин әти янында кала алмыйм, мин Груша түти янында да кала алмыйм, мин шул төнне качып китәргә карар кылдым. Әти-ләр йоклап киткәч, караңгыда нәрсә таба алам, шуны өскә чәпәдем дә өйдән чыгып киттем. Юлда ниләр күргәнне сөйләп тормыйм, сөйләсәң — озак ул. Бер атна кангырап йөргәч, Омскига балалар йортына барып эләктем, әти-әни юк, ятим малай, дидем, әти эзләп тапмасын дип, исем-фамилиямне Андрей Шалимов дип яздырдым. Ике ел буена балалар йортында Шалимов булып качып яттым. Укырга-язарга өйрәттеләр, киендерделәр, кыйнамадылар, алтын таптырмадылар. Ләкин ул рәхәтем

ике елга гына барды шул. Эти мине детдомнан эзлөп тапты, мине этигә кире кайтардылар. Ул чакта энием үлгән иде инде. Эти япа-ялгызы калгач, кайгыга сабышып, мине эзләргә чыккан икән. Ләкин ул минем белән озак яшәмәде, аны утыз жиденче елны, акгвардиячеләрнең алтынын яшереп асрауда гаепләп, төрмәгә утырттылар. Мине Украинага Груша түти янына жиберделәр. Түтәй ул чакта инде зур гына йорт салган, кияүгә чыккан, алпавыт хатыны кебек яши иде. Төрмәгә, минем әтиемә, бер генә телем дә икмәк илтмәде. Аның хатларын ертып, утка яга башлады. Кинәт миндә үжәт бер кирелек уянды, мин аңардан аерылырга, үземә тиешле алтынны үзем белән алып китәргә булдым. Минә инде ул чакта акыл кәргән, унжидене тутырып, унсигезенче яшем белән бара идем. Түти миңа тиешле алтынны бирергә теләмәде. «Максимушка, балакаем, мин сине үзем тәрбияләп асармын, үзем өйләндереп, бик шәп йорт салып бирермен». — диде. Өйләндерергә тиешле кызын да күрсәтте. Мин аяк терәп каршы тордым. Этимдәгә кирелек, үжәтлек тойгысы, нәсел-нәсәптән килгән энә шул гадәт миндә кинәт бик эшәке рәвештә баш калкытты. Юк, миңа мең мәшәкатчеләр, балалар китергән алтынны мин анарда калдырмыйм, мин үзем дә бик яхшы өйләнә алам, минем балаларым булыр, мин инде аларга да ул алтынны чир итеп калдырмам. Юк! Булмас! Түти гозерләп, без бит туганнар, бергә-бергә яшик инде, менә минем хәзер кызым белән улым бар, нәсел алтынны, үзем саклаган алтынны мин аларга да мирас итеп калдырырга теләм бит әле, ди. Мине юмаларга, өрмәгән урынга утыртмаса тырыша. Ләкин минем багырь каты. Мин үземә дигән алтынны алардан каерып алырга да үз көнемне үзем күрергә теләм. Күнелдәгән яшерми әйтсән — мин үземә тигән алтынны милициягә илтп бирергә дип йөрим. Түти соңгы чиккә житеп гозерләп, мине әгъвәли, үз ягына аударырга маташа. Алай да барып чыкмагач, ул миңа алтынны бирүдән баш тартты. Әһә, алаймыни әле сез, дип уйладым, минем кем икәнне күрегез алайса! Кибеткә илп алу сылтавы белән чыктым да йөгәрдем милициягә. Түти-ләргә тентү үткәрделәр, ун кадак алтынны һәм түтине алып киттеләр. Мине заводка эшкә, түтинең балаларын приютка урнаштырдылар. Шул китүдән мин аларны күрмәдем. Утыз тугызынчы елны мине армиягә алдылар, ә кырык беренче елны мин сугышка чыгып киттем. Минем өчен жылаучы да, миңа хат-мазар язучы да булмады. Башкалар ничек сугышса, мин дә шулай сугыштым, чигендем, атакага бардым, кар өсләрендә йокладым, юеш окопларда яттым, алары минем ул чаклы хәтеремдә калмады, әмма минем хәтеремдә кырык өченче елның язгы бер төне бик нык сеңеп калган. Винтовкамны чистартып утыра идем, сугышның тынып торган чагы иде, минем янга комбат килеп керде. Керде дә текәлеп-текәлеп карый миңа.

— Максим Буянов, әтиң бармы синең? — ди.

— Бар иде, — мин әйтәм.

— Исәнме?

— Берничек тә белә алмыйм, иптәш комбат.

— Аның да фамилиясе Буяновмы?

— Так точно! Нигә ул, иптәш комбат?

— Күрсәң, таныр идеңме?

— Так точно, иптәш комбат.

— Киттек!

Комбат мине бер блиндажга алып керә, өч кеше аягүрә басалар.

— Буянов, минем янга!

Мин бер адым атлап, аның кырына килеп басам, минем белән бергә сакалына чал кәргән бер солдат та килеп баса.

— Танышыгыз! — ди комбат. Командирның кушакч, танышмый хәлдә юк. Мин: «Буянов Максим Гаврилыч», — дип кулымны сузам, чал сакаллының сәләмә кашлары астыннан күзләре елтырап китә, ул үзенең

исемен айтудан элек, миңа яшен тизлегендә ташлана да, иягемнән кулы белән тотып күтәрә (малай чактагы гадәте!). «Максимка-аа!» — дип кычкырып, ахылдып, жылап, күкрәгемә ташлана. Без аталы-уалы жылап күрешәбез, жылап сөйләшәбез, өч сүз белән хәлне аңлашабыз. Ул штрафник, төрмәдән аны алгы сызыкка китергәннәр. Ул бүген безнен ут алдында дошманга каршы күкрәге белән барырга тиеш. Ник торса, гонаһысы кан белән юыла, ник тормаса — бигайбә — хурлыклы исем белән дошман пулясынан егылып кала.

Өч минуттан комбат блиндажга килеп керде.

— Сержант Буянов! Сезнең эшегез тикшерүгә бирелә. Без штраф-никиның улын үзәбез белән йөртә алмыйбыз.

Этиңез йөзә көл кебек агарды, сакалы дерелди, күзләре ялварып карыйлар.

— Гражданин командир, мәрхәмәтле булыгыз, улымны харап итмәгез, аның гомерен мин ямьсезләгәнә дә житәр. Әгәр мин бүген атакада хурлык китерсәм, аннары, пожалуйста, аны да штрафник итеп алырсыз, — ди.

Комбат коры гына итеп: «Киттек!» — диде. Эти арттан ияреп чыккан. Саубуллашырга, ике генә сүз әйтергә рәхсәт сорый. Комбат икеләнде, шулай да рәхсәт итте.

— Улым, Максимушка... — диде эти, минем каршыма басып, — гафу ит мине, кичер. Мин сиңа бик күп күңелсезлекләр китердем. Син яшә әле, сугыштан исән-сау кайтсаң, алтынга якын да барма.

Без, рус гадәте буенча, өч мәртәбә үбештек. Эти белән бүтән очраша алмадык, беренче атака вакытында, бүтәннәр чигенә башлагач, ул, берүзе калып, соңгы патронына кадәр атып бетереп үлгән. Себер кеше бит, тайга аучысы иде, фашистларны күп чүкәгән, диделәр. Аның исеме акладылар. Комбат командованиегә махсус рапорт язды, ә мин тагын бер айдан зур бер бәрелеш вакытында каты яраландым. Пуля минем комсомол билетимны тишеп чыккан иде. Комбат аны каядыр частыкка тапшырган, шуннан соң мин комбатны да, комсомол билетин да күрмәдем. Сугыш беткәннән соң, фронтовик иптәшем минем билетимны очраклы рәвештә Мәскәүдәге Сугыш ветераннары музейында күрәп кайтканын әйтте...

... Максим Буянов кинәт сөйләвеннән туктады, нидер хәтерләгәндәй, күзләрен кыса төшөп, уйлап утырды, аннары тагын кинәт, ничек туктаган булса, шундый ук капыллык белән сүзен башлады.

— Ә хәзер мин яраксыз булып калдым.

— Яраксыз? Кая? — диде Лотфулла агай.

— Музейда торырга.

— Аңлатыбрак сөйлә әле.

— Нәрсәсән аңлатасың: минем билетны музейдан алып ташлаганнар.

— Ник? — диде Лотфулла агай, сәерсенеп.

— Һаман да шул алтын аркасында. Харьковтагы түти үлгән чакта балаларына әйтеп калдырган: «Сезне байлыктан махрум итүче Максим Буянов, сез аны эзләп табыгыз, тынгылык бирмәгез, гомерен агулап яшәгез», — дигән. Олы малае миңа бик хәтәр янап хат язган иде бытыр, шуннан соң ярты ел да үтмәде, минем комсомол билетимның музейда юклыгын кайтып әйттеләр. Үзәбезнең кадрлар бүлегенә чакырып, минем биографиям белән кызыксындылар.

— Мәскәүдә булдыммы соң? — диде Лотфулла агай. аның хәленә кереп. Буяновның алтын аркасында күргән газаплары аны да борчуга салган иде.

— Булдым, — диде Максим, күңелсез генә. «Безгә куштылар, без алдык, бүтән белмибез», — диләр.

Күнелендә саклап йөрткән сеен карт мастерга сөйләп биргәп һәм аның чын күнелдән тынлавын күргәч, Буяновка жиңелрәк булып китте бугай, ул тураебрак утырды.

Икесе дә бер мәлгә тынып калдылар.

«Сәер дә соң кеше дигәнән. Бер карыйсын — дөнъяда гаме дә юк төсле: буровойга бара, буровойдан кайта. Бер ягы белән дә бүтәниһәрден аерылып тормый. Баксаң-күрсәң, күнелендә әнә нәрсәләр йөртә. Берәүнен дә бурасы буш түгел, ходаем. «Юк, улым, кешеләрне белмисең әле, белмисең — дип уйлады Лотфулла агай, күнеленнән Булатка дәшеп. — Нигә ул хәсрәтен сиңа сөйләмәгән? Грамотный булу ғына житми, күрсәң. Кеше кайгысын күтәрешә белергә дә кирәк шул. Килеп яхшы иттем әле... Ә ничек ярдәм итә алам? — дип уйлады ул шундук. — Бүген Мәскәүгә чыгып китә алмыйм. Әллә музейга хат язып карарга микән?»

— Туктале, Максим, нигә сиңең билетка исең китә? Ярый, билетың музейда тормады ди. Аннан ғына дөнъя жимерелмәгән бит. Намусың чиста икәнән сиң үзән дә беләсен ләбаса!

Буянов беркавым дәмши утырды.

— Сөз аңламыйсыз шул аны, Днярыч, — диде ул, тагын кайгыга калып. — Мин нәрсәгәдер тотынып торырга тиешме? Әнә шул билетта минем әтиемнең үлеме. Билет музейда чакта мин үземне ныграк сизә идем. Гражданин итеп. Ә хәзер миңа дөнъяда гаделлек юк кебек тоела башлады...

Лотфулла агай аңлады аны. Ышаныч — иман. Иманың какшадымы — үзеңне жир өстендә нык итеп сизми башлыйсың.

— Сугыш документларың бармы? — диде ул.

— Бар. Кызыл Йолдыз ордены, медальләр. Хәтта похоронный язуым да бар.

— Ничек?

— Үлүм турында военкоматка хәбәр иткәннәр.

— Әһә, — диде Лотфулла агай, көлемсерәп. — Андый язучылар күп килде шул. Хәзер мин сиңа, Максим, менә нәрсә киңәш итәм: документларыңның копиясен алып, нотариустан раслата тор. Ни дисәң дә, кәгазь өстен йөри торган замана. Бoryнының салып йөрмә, эчәргә шулай ук киңәш итмим — үзеңне дә, бригаданы да хур итәрсең.

Буянов унайсызланып башын аска иде.

Будканың теге ағында, тышта, жир астыннан кара алтын эзләп көчәнгән төнге буровойның авыр сулаганы ишетелеп тора иде.

3

Дүшәмбе көнне иртән нефтьчеләрнен Техника йорты каршына жиңел автомобильләр, газиклар, төрлө төстөгә, төрлө зурлыктагы автобуслар жыела башлады. Бәйрәмчә киенгән, олы сымак кыяфәтле, житди-горур чырайлы кешеләр, гәүдәләрен төз тотып, машиналардан төшәләр, бер-берсен күптән белгән, бер телем икмәкне урталай бүлеп ашаган дуслар тыенкы ғына исәнләшәләр һәм, язгы ташкын суларыдай, бер гөрләвек булып, барысы бер бинага — биек колонналы Техника йортына, киереп ачып куелган парадный ишекләргә юнәләләр.

Ишектән кергәч тә сул якта кызыл комач япкан озын өстәлләр. Житди чырайлы, олы кыяфәтле абыйлар жыелышка килүчеләрне исемлекләрдән барлап утыралар. Имәннән ясалган авыр ишекләр төбөндә беләкләренә кызыл байлаган активистлар басып тора — тулы тәртип.

Ләкин шушы тантананы, бик тырышып эзерләгән шушы житди-ешлеккә күренешне әллә каян ғына килеп чыккан бер хәбәр бозып куйды. Жыелышка килүчеләрне теркәп бетерәбез дигәндә генә, халык арасында сәер бер сүз таралды:

— Тажины төшерәләр!

Һәм шуңнан китте буталыш. Идарә начальнигы белән партком секретарен адым саен туктата, адым саен сораша башладылар.

— Дәресе, алыштыралармы Тажины?

Әллә ни арада вак төркемнәр оешып өлгерде:

— Ник дәшмисез? Әллә сүз берләштегезме?

— Әй, этешмәле, кара чутыр!

— Кара, кара, иинди эре жиффәра егетәң — галстук тактым дигәч тә!

— Вилданов, кара аны, матри, безгә хыянәт итсәң, рәхим-шәфкать көтмә.

Тажи сүзгә көлкәгә борып өлгерә:

— Әй, жан кисәкләрәм, сездән аерыламмы сон? Үлгәч тә табутымны нефть белән майлап, сезнән белән янәшә куярга кушармын.

— Юк, син дәресең әйт.

— Балкем, бездән туйгансыңдыр?

— Бирмибез Тажины!

— Бирмибез!

Арслан да, Тажи да беренче мәлгә каушабрак калдылар. Шайтан белсә, нәрсә бу?! Камил Мөстәкыймовның: «Идарә башлыклары, миңа үч итеп, халыкка юри коткы салалар»,— дип уйлавы мөмкин.

Кара костюм кигән, кара галстук таккан Мөстәкыймов, Казан кунагын ияртеп, президиум өчен әзерләнгән бүлмәгә узды. Чибәр йөзле, оялчан кыяфәтле Гәрәйшин горком секретарена иярәп кенә йөри, үзә дә сөйләшми, тыңлап кына тора иде.

Тажи белән Арсланны президиум бүлмәсендә аяк өсте каршы алдылар. Мөстәкыймов аларны Гәрәйшин белән таныштырды. Арслан кул биреп күрешкән чакта Мөстәкыймовның аңа дустанә бер караш ташлавын сизеп калды.

Жыелышны Мөстәкыймов үзә ачты һәм ахыргача үзә алып барырга булды. Бүген дилбәгәне бүтән кеше кулына, бигрәк тә Арслан Гобәйдүллинга тапшыруны ул үзә өчен һалакәт дип саный иде. Моңы ул өлкә комитетыннан килгән кунакның исемең әйтүгә залның кинәт гөжләп куюыннан ук сизде.

Арслан, президиум өстәле янына килеп утыргач, чамадан тыш дулкынланганын тойды. Күпме докладлар ясап, күпме урында олы һәм акыллы белгечләрне тыңлап, шулай дулкынланганы юк иде әле аның. Ул Тажиның докладны әйбәт ясавын тели. Гәрчә докладны ул үзә алдан ук укып чыккан булса да, аны мөмкин кадәр кыскартырга, күп сүзлә тоелган урыннарын янабаштан язарга дип Тажигә дусларча кинәш итсә дә, һаман әле борчыла, хәлләренә ничек икәнен белгәнә күрә Тажи югалып калыр, әйтәсе сүзен жиренә житкереп әйтә алмас дип шикләнә иде.

Чыннан да, Вилданов башта каушады. Парткомның бер еллык эше, ирешкән уңышлары турында сөйләгәндә, кепкән иреннәрен ялмаштырып, тотлыккалап торды. Мондый чакта аның сакаулыгы, тел очы белән сөйләвә аеруча сизелә башлый иде. Арслан аның кырыена утырмавына үкенеп бетә алмады. Трибуна янына туры килгән Смелчанский ораторга су салып бирергә никтер оныта иде. Кәсфе кырылган Арслан, артка борылып, иң азаккы эскәмнягә утырган яшь бер кызга, сеңелем, буфеттан чәй алып кереgez әле, дип дәште.

Кыз шуңдук чәй күтәрәп килеп керде, Арслан ана трибунага бир дип ишарә ясады. Тажи, оператор кызга рәхмәт әйтеп, чәйне берьюлы эчеп бетерде. Һәм шул анар ярдәм дә итте бугай. Тып-тын утырган зал өстенә Тажи тормыш турындагы, кешеләрне тәрбияләү турындагы фикерләрен, утырып юган яңгыр кебек, жай гына, тымызык кына итеп яудыра башлады.

Промыселлардагы башлангыч партөөшмаларның эше турында сөйләгәндә иң күп тәнкыйть икенче промыселга эләкте.

— Күргәзмә пропаганда начар. Тәрбия эше — үз агымында. Тәрбия житмәдеме, көт тә тор, эшнен рәте китә инде ул, — диде Вилданов. — Шуңа күрә без парторг иптәш Сәгъдиевне партком бюросында махсус тыңларга мәжбүр булдық. Нәтижәдә менә нәрсәләр билгеле булды. Тыштан караганда эшләр әйбәт. План тула, премия килә. Ә нәрсә исәбенә? Байпас исәбенә, скважиналарның режимын бозу исәбенә. — Вилданов президиумда бик чибәрләнеп утырган ак йөзле Смелчанскийга таба борылды: — Нәрсә мәжбүр итте сезне, Борис Ефимович, дәүләт куйган нормалар белән шаярырга? Ә сез, иптәш Сәгъдиев, ни өчен бу яраксыз һәм тыелган практикага күз йомып килдегез?

Залда шаулашып алдылар. Президиумдагылар Смелчанскийга таба борылып карады. Мөстәкыймов кыңгырауга басты.

Борчыла иде Мөстәкыймов. Аны, бер яктан, Вилдановның халык белән артык кыю һәм кискен сөйләшүе борчыса, икенчедән, ул Гәрәйшин кандидатурасын парткомга тәкъдим итүне Смелчанскийга тапшырган иде. Болай булгач, күрәләтә унышсызлыкка бару була түгелме соң бу? Аның Смелчанскийга да кәефе китте, койрыгы кәкәй була торып, ризалык биреп маташкан була бит. Вилданов остарак сөйләгән саен, промысел коммунистлары алдында торган бурычларны төгәлрәк аңлата барган саен, аның хәвефе арта бара иде. Ул, югыйсә, моннан бер атна элек Вилдановның үзен дә чакырып сөйләште инде. Аңар хәлләрне бик үз итеп, озаклап аңлатты. Сөйләшкән чакта Вилданов каршы килмәгән дә кебек иде. Хәзер менә коммунистларның фикерен иң кирәкле, иң кыен мәсьәләләр тирәсенә туплавы белән ул үз кандидатурасына платформа әзерли түгелме? Нигә дип әле ул башка чактагы отчет кебек гадәти отчет ясамый, күпме лекция тыңланылган, ничә кеше укуга тартылган — ник ул хакта сөйләми?

Вилданов инде халык белән уртак тел тапканга дәртләнә төшөп, кәгазь-мазарга карамыйча, туп-туры залга төбәлеп сөйли иде.

— Парткомның үзәк бәгыренә тигән нәрсә — эшчеләрнең гел алмашынып торулары. Халык теленә каргыш булып кәргән «текучка». Быел шушы хәлне тикшерү өчен партком махсус комиссия тәүзүгә кадәр барып житте. Сез, иптәш коммунистлар, бәлки бу административ эш, аның өчен идарә башлыклары бар, ул ягын эңә иптәш Гобәйдуллин карасын, диярсез. Ләкин мәсьәләгә алай якин килә торган булсак, без бик зур хата ясаган булырбыз. Узган елны промыселга бер меңгә якин кеше эшкә кәргән, тугыз йөз илле кеше бездән чыгып киткән. (Зал «у-у-у!» дип гөжләп алды.) Уйлап карагыз, бу безнең коллективның өчтән бере янарган дигән сүз. Аларны исәпкә алып, аларның күпме белеме бар, дөньяга карашлары ничегрәк икәннән барлап житкәргәнчә тагын бер ел үтеп китчәк, тагын бер елдан шушы ук кешеләр инде бездән китеп барган булырлар. Димәк, партөөшма коллектив членнарының укуы, үсүе, перспективалары турында кайгырта алмый булып чыга. Бу — бик тә хәвефле, хәтта, мин әйтер идем, аянычлы хәл. Безнең НПУ нефть чыгаруы бер миллион тонналап башлады, жиделлыкның беренче елына без үнбер миллион тонна нефть чыгаруга ирештек, киләсе елга үндүрт миллион тонна, тагын ике елдан, үналты миллион тонна бирергә тиешбез. Бу — 1914 елда бөтен Россия империясе биргән чаклы нефть бит. Ә кем белән бирәбез аны без? Ел саен өчтән бер өлеше алмашынып, агымсу кебек, агып китеп торган операторлар беләнме? (Залдан: «Ә нигә китәләр соң?» — дип кычкырдылар.) Сорау бик дөрес һәм урынлы. Комиссия нигә китүенә, эшчеләрнең ни өчен ныгытып төпләнмәвенә дә сәбәпләрән өйрәнә. Партөөшмалар да, промком да ул эш белән шөгыльләнде, төп сәбәп — материал кызыксындыру житмәү, стимуллар булмауда дигән нәтижәгә килдек. Менә

үзегез уйлап карагыз, оператор эшкә яллана, эйтик, иң күбе дүртенче разряд ала. Уртача хезмәт хақы анын сиксэн сум. Яхшы, бер йөз сумга да тулсын, ди. Вахта машиналары житми, скважиналарын карап бетергәнинән соң да операторлар сәгатьләр буге салкында басып торалар, тирләп чыккан тәнгә салкын тидерү озакмыни? Янгыр ява, кар ява — оператор гел юлда, билдән көрт ера, пычрак ера. Бөтен гомере юлда үтә. Укырга, белемен күтәрергә, разряд алырга вакыты калмый. Менә шуинан уйлый башлый оператор — мин монда нинди перспектива алам, бернинди перспектива да ала алмыйм, китим әле мин, һич югы, буро-войга. Дөрөс, анда эш авыр, ләкин анда үсәргә мөмкинлек бар, анда бораулаучы ике йөз сумнан да ким алмый. Эшчеләр безнен — материалистлар һәм аларны коры энтузиазмда гына тоталмыйсын...

Камил Мөстәкыймов анын соңгы сүзләрен ошатмады. Энтузиазм кебек нечкә, четерек мәсьәләләр турында таррак дәирәдә сөйләшергә булыр иде. Монда киң массага аны кузгатып торырга кирәкмәс иде. Партия демократиясен артык киң аялап, трибунадан теләсә ни сөйлә башласаң — кая китә ул аннары. Шәхес культын тәнкыйтьләдек, ләкин аңардагы нык куллылыкны, анын партия дисциплинасын яхшы саклавын онытырга ярамый. Демократия белән идарә итә белергә дә кирәк.

Мөстәкыймов, блокнот алып, жыелышка сөйләсе сүзләрен яза башлады. Иң әүвәл энтузиазмга тел тидерү мәсьәләсе. Халыкны, массаларны партия куйган зур бурычларны үтәргә юнәлдерәсе урында, күрдең, нинди демагогия кора Вилданов, әнә ул эшчеләрнен гел алмашынып торуы, ягъни промыселлар идарәсенен проходной дворга әйләнүе Гобәйдуллин белән Вилдановның демократиядә уйнауларынан килмиме?

Мөстәкыймов, фикерләрен яза-яза, шулкадәр мавыгып китте, докладның соңгы өлешен ишетми дә калды. Халык кул чаба башлагач кыңз күтәрелеп карады.

Вилданов, тирләгән битен кулъяулыгы белән сөртә-сөртә, трибуна янынан китеп бара иде. Мөстәкыймов, аны күзләре белән озатып, егерме минутка тәнәфес ыңлап итте.

Халык, иркен сулыш алып, каерып ачылган ишекләрдән вестибюльгә ташып чыкты.

4

Гамьсез булырга ярамый иде Мөстәкыймовка. Шуңа күрә ул президиум членнарына дин махсус әзерләнгән аулак бүлмәдә озак юаньрга теләмәде. Бер стакан газлы су эчте дә халык арасына чыгып китте. Буфет өстәлләре янында япа-ялгызы бик зур аппетит белән тавык ите ашап торган Арслан Гобәйдуллинны күрү аның гасабилыгын көчәйтә төште. Артык тыныч күренә идарә начальнигы. Вилдановның парткомга узачагына шикләнми бугай. Карап карарбыз. Һәм ул рядовой коммунистларның иң сөйләгәннәрен үз колагы белән ишетергә теләп, вестибюльдә йөрәнә башлады.

Ул безардан тынычлана төште. Докладны барысы да хупламыйлар. Смелчанскийга артык каты бөрелү операторларның кәефен алган. Премияләргә югалту, өстәмә түләү ала алмау аларны кызып-кызып бәхәсләшергә мәжбүр иткән иде.

Икенче өстәл янында сары чәчле бер кыз белән жете зәңгәр костюмлы егет, томат согы эчеп, сөйләшеп утыралар. Кыз балаларча чөенке борынын жмырып, кулын өзлексез бутап сөйлә.

— Юк, Коленька, ялгышасың. Вилданов артык гадел булырга маташа. Байпас белән Смелчанский гына шаярмый. Яратмыйм мин китапча гаделлекне...

Егет, елмайган иренирән жыя алмыйча, кызнын күзләренә карап «ушы китеп» тыңлап тора да башын кынгыр салып:

— Мин Вилданов яклы. Эшлэгәч, намус белән эшләргә кирәк, — дип кырт кисте.

Якыниан гына беренче промысел мәдире Сапожков белән аның ия-женеры, юантык гәүдәле Мирсалихов сөйләшеп узды.

— Ике йөз кеше айныткычка эләккән дидеме? Бер елга күбрәк бит бу.

— Күбрәк шул. Күбрәк, туганкаем. Операторларның культуралы ялга булган ихтыяжларын канәгатьләндерә алмыйбыз. Кызыл почмаклар начар эшли, клублар житешми.

— Анысы шулай, ләкин ел йомгагында айныткычка элэгүчеләр бер йөз унтугыз дип кенә әйткәннәр иде шикелле.

— Күз буяганнар. Сиксән берен айныткычта ук йомып калдырганнар.

— Алары Вилданов актарып чыгарганмыни?

— Ул актармый, кем актарсын! Тынгысыз бит ул: житмәсә, бик чандыр, теләсә кая үтәп керә ала. Көнкүреш комиссиясен дә ул уйлап чыгарды.

— Нигә, начармыни?

— Яхшы булганга әйтәм дә: тәртип бозып, айныткыч-мазарга элгеп йөрдеңме — квартир чиратың артка чигенә. Ялыңны да жәйнең матур чагында ала алмыйсың. Премия дигәннәр дә койрыгын күрсәтеп кенә үтә, — дип, озын кара чәчләрен ике кулы белән артка чөеп, кешеләрдән тарсынмый-нитми, шаулатып көлеп жибәрде Мирсалихов.

— Халык ярата Вилдановны, — дип нәтижә ясады промысел мәдире.

— Анысын жыелыш күрсәтер. Әгәр бу юлы да парткомга үтә алса, менә ул чакта «ярата» дип авыз тутырып әйтергә булыр. Ләкин ул икенче промыселны үзенә каршы аякландырды. Күр дә тор, Вилдановны гафу итмәячәкләр...

Мөстәкыймов ашыгып кына президиум бүлмәсенә үтте, горкомның йомышлар үтәүче бер инструкторына, жыелышны башлар өчен, звонок бирергә кушты. Коры тотарга кирәк. Жыелышның төп этабы, хәлиткеч этабы башлана. Я ул, Мөстәкыймов, үзенең кандидатурасы белән дөбер-шатыр жимереләп төшә дә бернигә яраксыз, авторитетсыз секретарь, сүзе үтми торган булдыксыз житәкче булып кала, яки бүген, менә шушы жыелышта, Арслан Гобәйдуллин белән Тажи Вилданов кебек үз-үзләренә нык ышанган, сүзләрен тыңлатырга гадәтләнгән бүреләргә жинеп, чын мәгънәсендә үз арбасында иркәләп бара ала. Бүген икенең берсе булырга тиеш.

Доклад буенча фикер алышуларның барышы аны аптырашта калдырды. Бер-бер артлы өч кеше чыгып сөйләде инде, Вилданов адрасына бер генә дә каты сүз әйтмәделәр әле. Кем-кем, ә Яна промыселлар идарәсе коммунистларын белә Мөстәкыймов, аларның жыелышында бер генә мәртәбә катнашуы түгел, алар бер әйтә башласалар, баскан жирендә тора алмаслык итеп, утлы табага бастырып әйтәләр, бүген нигәдер сүллән кыланалар, нигәдер әле һаман кызып китмиләр. Промысел житәкчеләре белән башлангыч партөешмә секретарьлары да киләчәк планнарын гына сөйләп төшәп киттеләр.

Мөстәкыймов түзмәде, янында утырган Гәрәйшинга: «Эшләр кыенлаша, В-ны тәнкыйтьләүче юк», — дип, язу язып бирде. Төгесе язуну, маңгаен жыерып, укып чыкты да, бериниди дә хис белдермичә, баш селкеп кенә куйды. Мөстәкыймовның хәтта аңа да кәефе китте. «Минем язмышым түгел, синең язмышың хәл ителә», — дип уйлады ул, үртәнеп, һәм шундук алдагы ораторның кем булачагын билгеләү өчен исемлек

өстенә иелде. Кинәт аның күзенә идарәнен куркынычсызлык кагыйдә-
ләрә инженеры Уникаев фамилиясе чагылып үттә. Мәнә бу инде кемнен
кем булуына карап тормаячак. Сүзие ана бирергә кирәк.

Степан Михайлович Уникаев — илеләрне узып киткән, чәчен пәке
белән ялт итеп кырдырган дәү такыр башлы, зур итләч борынлы, бо-
рын өстенә калын кара кысалы күзлек атландырып куйган карангы
чырайлы инженер — залның бер башыннан бер башына, ашыкмыйча,
гажәеп бер ваемсызлык белән барып чыкты да трибуна янына менеп
басты. Кулындагы папкасын трибуна өстенә жәеп салгач, янә бер
мәртәбә ашыкмый гына зал өстенә күз ташлап алды, күзлеген кул-
яулыгы белән сөртеп, янадан киде. Мөстәкыймов бер генә минутка да
анын хәрәкәтләреннән күзен алмады. Уникаев уйниш еллар чамасы тау-
техник надзори инспекторы булып эшләгән, производствода булган бер
генә тәртипсезлек тә анын күзеннән ычкынмый, чамадан тыш намуслы,
педант дәрәжәсендә төгәл, бәйләнчек бу кеше ике төрле сөйләргә ярат-
мый — агын чыка, карасын карага аерып кына куя иде.

Бүген дә Уникаев үз принцибыннан чигенмәде. Бер ел эчендә Яна
промыселларда ничә төрле бәхетсезлек очрагы булган, нинди шартларда,
көндезгә, эллә төнләгә, кайсы житәкченең гаебе белән эшләнгән —
шуларның барысын салкын-корыч тавыш белән, зал өстенә кадак как-
кандай, тукуп-тукуп кына тора башлады. Саннар, мисаллар, фактлар —
бары шул гына булды анын чыгышында. Барысын да бергә жыйгач,
тәртип бозучылар шактый ук ишле булып күренә, ә болар парткомның
эшендә кимчелекләр күп булуы турында нәтижә ясарга мөмкинлек
бирәләр иде. Әгәр төптәнрәк уйлап карасаң, бүгенгә бәхетсезлек оч-
рактары, производствода имгәнүләр, ун ел элек булгандагыга кара-
ганда, бик нык кимегән, Яна промыселларда Вилданов партком секре-
тарә булып эшли башлаганнан бирле эшчеләрнен хәлен кайгырту, өс-
тәмә жайланмалар булдыру, ерак промыселларда ашханәләр ачтыру көн
тәртибендәгә үзәк мәсьәләгә әйләнгән иде. Ләкин Уникаев ул хакта
сөйләмәде, боларны ул үзеннән-үзе мәгълүм нәрсәләр дип санап, ким-
челекләргә басым ясады.

Мөстәкыймов хәвефсезлек кагыйдәләрен үтәтүче инженерның болай
да таза чырасаңа аеруча ныклык биреп торган калын кысалы күзле-
генә бөтен күңелә белән төбәлеп, өмәтенә чыга ашар вакыты жит-
кәнән көтә башлады.

Уникаевны зал тыенкы гына озатып калды. Ул китергән фактлар
залны уйланырга мәжбүр иткән иде. Мөстәкыймов үзе өчен бик әйбәт
бер нәтижә ясады: димәк, Вилдановның какшамас авторитетына бе-
рәнчә тап төште.

Чыннан да, Уникаевның чыгышы жмелышның барышын билгеләде.
Скважиналарны үзләштерү мастеры Смолянкин идарә башлыктарын
вакытында станоклар кайтармауда гаепләде. Гәүдәсә кечкенә булса
да, бик калын тавышлы оператор Ибәтов спецкинемнәрнен тиешле
размерда булмавы, химичтәкага вакытында бирелмәвә хакында сөйләп,
халыкны ярсатып ук жибәрде.

Ләкин Мөстәкыймов жмелышның кирәкмәс якка чалулап кереп ки-
түшпәң аңлады, моның жүнделеккә илтмәячәген төшеңде. Чыннан да,
электр цехыннан килгән берәү парткомга бер дә чик-чаманы белми
ябырылгач, зал, ризасызлык белдереп, тонык кына гүләп алды. Акыллы
оратор булып чыкмады электрик. Маңгайдан бик кин башланып, ияккә
таба бөтенләй диярлек очлаеп киткән сәер йөзлә, тубал чәчлә бу
кеше, эллә халыкны көлдөрер өчен, эллә гадәтә шулай булганга, ток
башка сугасы булса, кулы белән баш түбәсенә суга, күкрәккә сугарга
мөмкин булса, йодрыгы белән күкрәгенә сугып күрсәтә һәм аның көтел-
мәгән сәер хәрәкәтләреннән зал тыенкы гына елмая, мыштым көлү
рәттән рәткә күчә бара иде.

Мөстәкыймов борчылып: «Бу хәерсез артына да сугып күрсәтмәсә ярар иде», — дип уйлап та бетермәде, электрик әнә шул тозсыз хәрәкәте белән залны шаулап көләргә мәжбүр итте, үзе сөйләгәннәрне генә түгел, моңарчы булган житди тәнкыйтьне дә юкка чыгарып ташлый язды.

Беренче тәэсирне бозмас өчен, Мөстәкыймов фикир алышуны туктатырга дигән карарга килде. Көт тә тор, критиканство башланачак. Туктатып кара аннары кирәкмәс ярсынуы! Ул үзе сөйләүне дә кирәк түгел дип тапты. Арыган залны, өстәвенә электрик сөйләгәннән соң елмаю кәсфенә бирелгән халыкны тынлатып булмас. Әйдә, шул йөкне Гобәйдуллин күтәрсен.

Мөстәкыймов идарә начальнигына сүз бирде. Гобәйдуллинның акылы булуына ул шикләнми иде, ләкин аны халык шул кадәр үз итәдер дип башына да китерми иде. Гобәйдуллин бүген аны таң калдырды. Нибарысы жиде минут сөйләде Арслан. Ләкин аның шушы жиде минутлык сүз өчен ай буена әзерләнгане сизелеп тора иде. Хужалыкны ул биш бармагы кебек белә, буш вәгъдәләр белән халыкны үз ягына аударырга тырышмый, үзенә бирелгән хокукларны яхшы аңлап, жаваплылыкны тоеп, эшлесе эшләрнең авырлыгын киметмичә, ачыктан-ачык сөйләшә иде. Мөстәкыймовка ул моңарчы сөйләгән ораторлардан бер баш өстен булып күренде. Моңы жыелыштагылар да аңлыйлар иде бугай. Гобәйдуллинны алар, зур бер походка алып чыгачак командирны тынлагандай, барысы бер күнелдән, житди тынладылар. Мөстәкыймов идарә начальнигының трибунада үз-үзен гади да, шул ук вакытта бер йодрыкка төйнәп, эшлекле-житди дә тотуына игътибар итеп, үзе өчен бер ачыш ясады. Вилдановка житеп бетмәгән олылык бар иде бу кешедә. Димәк, идарә начальнигы белән партком секретаре бер-берсен тутырып, икесе бер бөтен булып яшиләр. Менә ни өчен Гобәйдуллин Тажины бирмәс өчен аяк терәп карыша. Аларны аерырга тырышканы өчен Мөстәкыймов бер генә мәлгә уңайсызланып та куйды. Тик бүгенге жыелышка ник килүе исенә төшкәч, хискә бирелеп киткәне өчен үзен битәрләп, күңелен нык тотарга тырышты. Аннары аның үз намусы алдында юанычы да бар бит әле: Гобәйдуллин кебек нык куллы житәкче янында Гәрәйшинның да бик тиз үсеп китүе мөмкин. Кем белә, бәлки ул Тажидан да сәләтләрәк булып чыгар. Гобәйдуллин гына эшнә бозып куймаса... Тажины яклап, бер генә сүз әйтсен, аңар ышаначаклар. Аннары сиңа, Мөстәкыймов, ай-һай, күп тырышырга туры киләчәк. Тажины тәнкыйтьләү юлы белән генә алдырып булмайчагын жыелыш күрсәтте инде. Нечкәрәк алымнар кирәк — Вилдановны күтәрү турында сүз алып барасы булыр. Ләкин, аның гажәбенә каршы, Гобәйдуллин Тажины яклап бер сүз дә әйтми бит әле. Нәрсә бу — артык намуслылыкмы, әллә маневрмы?

Залдан: «Завод кайчан була?» — дип сорау бирделәр.

Мөстәкыймов сагая калды. Сорау бик усал, Гобәйдуллинның завод белән мавыгып, операторларны ике ел буена талкыганын белә иде ул. Моңысын ничек ерып чыгар икән булдыклы начальник?

Гобәйдуллин, залга төбәлеп, уйланып торды.

— Мин бу сорауны көткән идем, иптәшләр, — диде. — Безнең бу инициативабызны шәһәр комитеты яклый. Үзегезгә мәгълүм, партия тотынган эшнәң әле гәмәлгә ашмый калганы юк. Тик завод салучыларны үзегездә әзерләргә туры киләчәк. Ташчылар, бетон коючылар, сварщиклар әзерләү өчен кыска сроклы курслар ачарга кушылды. Кем дә кем икенче һөнәр алырга тели, чыннан да, заводның салынуын тели, иртәгә үк кадрлар бүлегенә килеп языла аласыз. Камил Сәләхович минем сүзләрне раслар дип ышанам.

Мөстәкыймовка, елмаеп, баш кагудан бүтән чара калмады. Гобәй-

дуллинның аны, шәһәр комитеты секретарен, үз арбасына жигеп куюн аны тагы бер тапкыр гажәпләндерде.

Вилданов соңгы сүздән баш тартты. Юк, ул кул селтәп кенә куймады. Трибуна янына басып, кыска гына аялатты:

— Партком адресына хаклы рәвештә тәнкыйть сүзләре әйтелде. Парткомның яңа бюросы аларны көндәлек эш тәртибидә тикшереп, кимчелекләрне булдырмау чараларын күрер,— диде.

Әнә шул кыскалык һәм усал тәнкыйтьне күтәргә көч табу жылышка ошап куйды.

Парткомның эшен канәгатьләнәрлек дип билгеләделәр.

Ниһаять, Мөстәкыймов эчкә бер тетрәү белән идарәнә яңа парткомның сайлау эшенә — жылышның иң җаваплы этабына күчте. Парткомның ничә кешедән сайлау тиз хәл ителде. Былтыргыча булсын, унбиш кешедән сайлыйбыз, диделәр. Аерым кандидатуралардан беренчә итеп Тажи Вилдановны күрсәттеләр.

Мөстәкыймов.

— Вилданов кандидатурасын кире кагучы юкмы? — дип сорады.

Зал бердәм рәвештә: «Юк!» — дип җавап бирде. Менә шушы урында аялатма биреп китәргә кирәк иде. Мөстәкыймов әйтте: «Шәһәр комитеты Тажи Вилдановны эшләр кыенрак булган башка өлкәгә күчәргә уйлый»,— диде.

Менә шуннан китте эшләр!

Камил Сәләхович, беренчедән, бу сүзләренә һичбер әзерлексез, ашыгып әйтүен аялап, төзәтәп булмастай хата ясавын төшенде, икенчедән, партком членнары белән алдан ук кинәшәп куймавын кулдан ычкынган форсат дип санады.

Коммунистлар: «Горком Тажины кая куярга исәпли?» — дип туп-туры сорадылар, аның кая куелырга тиешлеген белми торып, бүтән кандидатураны тикшерүгә күчмәделәр.

Арслан, дулкынланып, залны күзәтәп утырды. Кешеләр умарта күчкә кебек гөҗлеләр, фикер алышалар, Камил Мөстәкыймовның бик тырышып микрофон башына карандаш белән сугуың колакларына да элмиләр иде.

Ниһаять, Мөстәкыймов тынычланмаган залга сөйлә башлады. Алга бик нык иеләп, микрофон өстенә ятып диярлек, ул Тажи Вилдановны шәһәр комитеты Зур промыселлар идарәсенә күчәргә уйлавын әйтеп бирде. Анда эшләрнең әле бик кыен икән, Вилданов кебек тәҗрибәсә зур булган, кешеләр белән эшли белә торган иптәш кирәклеген әйтте.

Зал бер генә мәлгә уйга калды. Чыннан да, Вилдановның зур производство күбрәк файда китерүе мөмкин.

Әгәр Мөстәкыймов фикер алышны коммунистларның үз ирекләренә куеп, аялату-ышандыру юлы белән алып барса, кешеләр, бәлки, килешкән дә булырлар иде, әмма үз-үзенә, операторларны ышандыра алуына бик үк ышанып житмәү сәбәпле, Мөстәкыймов вакийганы ашыктырырга, беркадәр басым ясарга булды. Ә басымны ул, алдан ук сөйләшәп куйганча, икенче промысел мәдире Смелянскийдан ясатты.

Зал Смелянскийны өнәп тыңламады. Аның китергән дәлилләре бик сыек булды. Безнең үзбездә партком секретаре булырдай яңа кадрлар үсеп килә, диде Смелянский, әмма шул ук вакытта партком членлыгына кандидат итеп үз кешеләрен түгел, Казаннан китергән Хәким Гәрәйшның тәҗдид итте. Моңың нык уйланмаган, кемнеләр күрсәтмәсен үтәү йөзеннән тот-каба эшләнган эш икән, ак җеп белән тегелгән булуы әллә кайдан күренеп тора иде.

Смелянский үзе күрсәткән кандидатураның биографиясен сөйләп чыкты. Университет бетергән. Вузда чакта ук профком председателе

булган. Профиле — политэкономия бүлгө. Вуздан сон биш ел буена өлкө комитетында инструктор булып эшлэгән.

— Обком аны нигә үзендә калдырмый? — дип сорады Уникаев, зур гәүдәсә белән урыныннан күтөрөлөп. Зал берьюлы ана борылып карады.

Бу сорауга Смельчанский жавап бирә алмады. Мөстәкыймовның үзенә жавап бирергә туры килде. Өлкө комитетының Гәрәйшинны монда жибәрүүдөгө төп сәбәп аның халыкка якынак булырга теләвеннән дип аңлатты. Жыелыш шикләнә калды. Чөнки өлкө комитеты инструкторы, инструктор хәлендә, халык арасына, республиканың төрлө-төрлө районнарына чыгарга мөмкинлекке күбрәк таба бит.

Уникаевның сорау бирүе юкка гына түгел икән. Гәрәйшин турындагы аңлатманы ул аяк өстө тыңлап бетерде дә:

— Мин иптәш Гәрәйшин кандидатурасын исемлеккә кертмәскә тәкъдим итәм, — диде. — Бәлки, иптәш Гәрәйшин бик тә эйбәт кешедер. Ләкин без язмышыбызны безне белмәгән кешегә тапшыра алмыйбыз.

Халык Уникаевка кул чапты. Тик Мөстәкыймов барлык энергиясен, белемен, тырышлыгын бер төбәккә туплап, көчлөп диярлек Гәрәйшин кандидатурасын куйдырта башлагач кына зал тагын бер мәлгә тынып торды, аннары элеккесеннән дә битәр күтөрөлөп, шаулап, моның гаделсезлек икәннән исбат итәргә тырыша башлады. Бу күпмөгә кадәр дәвам иткән булыр иде, Арслан Гобәйдуллин сүз сорап, урыныннан күтәрелде.

— Иптәшләр, нигә шулчаклы шаулыйбыз? Гәрәйшин кандидатурасын исемлеккә кертү белән безгә бер зыян да килми бит. Сайлау-сайламау хокукы һәркемнең үз ирегендә. Мин Хәким Гәрәйшин иптәшен исемлектә калдырырга тәкъдим итәм, — диде.

Бүтән кандидатуралар тирәсендә шуу-шу бөтөнләй диярлек булмады. Идарә начальнигы Арслан Гобәйдуллинны, күп еллар нефть эшендә эшлөгән карт коммунист Нәримановны, хәвефсезлек кагыйдэләрен күз карасы кебек саклаучы инженер Уникаевны, рационализатор, яшь коммунист Яһүдинны, өч промыселның да башлангыч партөешма секретарьларын һәм тагын төрлө промыселлардан алдынгы операторларны исемлеккә мәшәкатьсез-нисез генә керттеләр. Тик азактан тагын бер ду килеп алдылар әле: исемлектә кандидатуралар унбиш түгел, уналты булып чыкты.

Бер якка да хәл итә алмый аптырагач, кайсыдыр бер тотнаксыз Мөстәкыймовны кимсетә торган реплика кычкырды:

— Жыелышны алып бара белмәсәгез, бүтәннәргә бирегез.

Арслан тагын урыныннан күтәрелергә, тагын залны тынычландырырга мәжбүр булды:

— Иптәшләр, вакытны уздырмыйк. Исемлектә уналты кеше калсын, кем дә кем барысынан да ким тавыш ала, шул үзеннән-үзе төшөп калган булыр, — диде ул, гади генә итеп.

Камил Мөстәкыймов өчен иң куркынычы энә шул уналты кеше булуы да иде инде аның. Әгәр унбиш кеше генә булса, аларның әле барысының да узулары мөмкин, шул исәптән Гәрәйшинның да илле проценттан артык тавыш алуы мөмкин иде. Азмыш аккан су уңаена баручылар! Күрсәттеләр, сайлый бирә. Ә Гәрәйшин тиешле тавыш алган сүрәттә ул партком членнары арасында эш бүлешүне икенче көнгә калдырып торырга тәкъдим итәр иде, шәһәр комитеты белән кинәшеп һәм аларның ярдәме белән, секретарь итеп ничек тә үз кандидатурасын үткәрергә тырышыр иде. Хәзер инде булмады — сызачаклар артык кешене.

Нәкъ шулай булып чыкты да.

Урнаны ачып, бюллетеньнәрне барлагач, иң аз тавыш алган кандидат Хәким Гәрәйшин булып чыкты. Аңа фәкать тугыз гына кеше тавыш биргән иде.

5

Мәстәкиймов председателълегендә узган яна партком составынын беренче утырышы Яна промыселлар идарәсенең партком секретаре итеп бер тавыштан, инде жиденче ел рәттәп, Тажи Вилдановны сайлады. Камил Мәстәкиймов, Тажига кулын сузганда, никадәр киң күнелле булырга тырышмасын, эчендәге гарьлеге жинде: Вилдановны ашык-пошык кына котлады да, ләм-мим бер сүз дәшмиңә, ишектән чыгып китте.

Гөрләвекләре, жиләс жылләре, нефтьчеләргә тудырган мәшәкатьләре белән иртә яз шаулап килде. Коры елгалар, чокыр-чакырлар, уйсүзәниңәр һәм күмелми калган траншея-канаулар, ташу сулары белән тулып, кайнап тордылар. Кыш буена ак кар өстенә түгелә барган жир мае — дегеттәй кую кара нефть — башта Зәй болыннарына агып төште, аянары елга сулары белән Камага, Иделгә, ерак дингезләргә агып китте.

Саф сулары пычранган елгалар, кара янып калган басулар хақында укымышлы ихтиологлар һәм йөрәкләре ачыткан авыл агрономнары да аз сөйләмәсләр иде. Ә хәзергә жир өстенен пычранмаган, зиян-зәвер күрмәгән өлеше көн саен ныграк кыздыра барган апрель кояшынан отыры кабарып, кипшенеп, куенына орлык көтә башлады. Басуларга тракторлар чыкты. Күккә сабан тургае күтәрелде. Шулар янына нефтьчеләренң вышка тарттырган куәтле тракторлары, юлларны тугырып чапкан йөк машиналары, автобуслар гөрелтесе килеп кушылды. Моторлар тавышынан дөнья гөр килеп тора башлады.

Яз нефтьчеләргә өр-яна хәбәр алып килде:

— Кыңгыраулы чишмә ягында яна кала салалар!

Хәбәр бик тиз халык арасына таралды. Операторлар кызыл почмакка жыелалармы, партөешмә секретаре Вилдановны промыселларда очраталармы — һаман шул турыда сорашалар. Хәбәр һаман янара, һаман зурая барды. Кемдер Кәлиметнең баш архитекторы белән сөйләшеп торганын әйтте, кемдер күптәнге сабакташынын Казанда архитекторлар бюросында эшләвен хәбәр итте, ул инде яна каланың сызымнарын да сыза башлаган, имеш. Өченче берәү: яна кала монарчы салынган нефть калаларынын берсене дә охшамый икән, бөтенләй дә үзгә була икән дип сөйләп торды. Ул, имеш, Кәлимет кебек, йөз менлек тә, Түбән Кама төсле ике йөз илле менлек тә булмый, ул Яна промыселларда эшләүче операторларга гына житәрлек итеп егерме биш мен кешегә салына. Яслеләр, балалар бакчалары күп буласы — сабый баланы урнаштырырга кирәк булса, хәзерге төсле зар жылап, кырыкмаса кырык түрәдән кул куйдырып йөрисе түгел. Кинотеатры, культура сарае, стадионы да булачак. Ярларын бетонлап су бассейны ясыйлар, ясалма күлләр, шугалаклар төзиләр, рәсем мәктәбе, музыка мәктәбе, ял йорты, санаторийлар, пионер лагерылары — барысы да үзендә, бер сүз белән әйткәндә — коммунизм шәһәре.

— Ә кайда салалар? Урыны дөрәс сайлаганнармы? — дип, хафага төште оператор халкы. Хикмәт бит шәһәрне салуда гына түгел, сала белеп салуда да әле. Әнә Кәлимет бик матур, урамнары да ямь-яшел, йортлары да як таштан, ә урынын дөрәс сайламаганнар, чокыр төбенә салып куйганнар Кәлиметне. Томанлы тымызык кичләрен торбаларда янган газ исе, корым исе иң әүвәл Кәлимет үзенә жыела, язын нефть яндыра башласалар, урамда сулыш алып хәлләр калмый.

Шәһәрнен исеме турында да бәхәс күп булды. Берәүләр аны Нефтеград дип кушалар икән, диделәр, икенчеләре, юк, ул әйтергә авыр, яна каланың исеме Девонград булачак дип жинчеште, шигърияте яраткан өченче берсе — әгәр мин фарман бирүче түрә булсам, анар, ике дә уйламый, Тукай дип исем кушар идем, Тукай — безнең иң олы кешебез.

керсен иде исеме безнең зур шәһәрләребезгә дә, дип үз фикерен ките-
реп кушты.

Жил исми — яфрак селкенми. Халык теленә кергән нәрсә дәрәс
булып чыкты. Яңа промыселлар идарәсе — Зур промыселлардан кала,
Союз күләмендәге иң бай нефть чыганагы. Әгәр аны теләгәнчә нефть
бирдерим дисәң, хезмәт кешеләренең көнкүреше, матур итеп яшәве ту-
рында да уйламый мөмкин түгел иде.

Кәлимәт шәһәр комитетының беренче секретаре Нәжил Корбанов
өстәлдә яңа каланың зур планы ята. Корбанов аны шәһәрнең булачак
хужалары — операторлар, инженер-техниклар, идарә башлыклары белән
бергәләп фикер алышуга куярга жыена иде. Шуңа ниет белән секретари
башта Гобәйдуллинны чакыртып алды. Ләкин ул сүзгә шәһәр салудан
башламады.

— Саумы, Арслан, — диде Корбанов, идарә начальнигы белән җитди
генә күрешеп. — Үткәрдәгезме жылышны?

Арсланның битенә шаулап кан йөгәрде.

— Үткәрдәк, — диде ул, тонык кына. Гүя үзен шәһәр комитеты ал-
дында гаепле сизгәндәй, тотлыгып калды.

— Гәрәйшинны сайламагансыз икән.

— Аны бит мин хәл итмим, Нәжил Мохтарович.

— Юк, мин сине гаепләргә җыенмыйм. Бу — иң әүвәл минем хатам.
Безгә, жылышка кадәр үк, рядовой коммунистлар белән сөйләшергә
кирәк иде. Аларның уйларын белеп карыйсы иде башта. Ә без, юк, ик-
тиярлыбызны көчләп тагарга азапланабыз. Бик зур сабак булды бу
горкомга. Онытылмаслык сабак. Шуннан без үзәбезгә нәтижә ясий
белергә тиешбез. Ярый, мин сине ул хакта чакырмадым. Менә сина
үзгә яшисе яңа каланың генеральный планы. Бер атна эчендә өйрәнәп,
уй-фикерләреңне туплап кил. Мәскәү белгечләре эшләгән эш, обком
кушуы буенча. Бәлки, ул безнең шартларга барып та бетми торгандыр.
Кыскасы — уйла, баш ват. Дүшәмбе көнне иртән мин сине шушында,
үз кабинетымда көтәм.

Арслан каушап, югалып калды. Шундый зур вакыйганы Корбанов-
ның чамадан тыш салкын кан белән, көн саен булып тора торган гадәти
бер нәрсә хакында әйткәндәй, гади генә, коры гына хәбәр итүе, өстә-
венә, завод хакында ләм-мим бер сүз дәшми калдыруы аның башына
сыймый иде. Шәһәр планы салынган зур калың папканы култык астына
кыстырган хәлдә, шактый ук күңелсезләнеп, пошаманга төшөп кайтып
керде ул өенә, планнан жүнле нәрсә көтмичә, теләр-теләмәс кенә та-
ныша башлады.

Бераздан аның кәефе күтәрелде, күнеле яктыра төште. План бик ир-
кен итеп төзелгән, шәһәрнең салынып бетү вакыты, анда күпме кеше
яшәячәге, ярдәмче предприятиеләре, ремонт-механика мастерскойлары,
гаражлар, автовокзаллар, базалар, парклар, балалар бакчалары, мәк-
тәпләр, культура сарае, икмәк заводы, коры бозда эшләячәк сөт заводы,
гигант холодильник, жиләк-жимеш комбинаты, пионер лагерьлары —
барысы искә алынган һәм бик вәземләнеп язылган иде. Үзе өчен бик
әйбәт бер нәтижә ясады Арслан: холодильниклар, сөт заводлары — бо-
лар бит газга көйләнергә тиеш. Аның завод турындагы өметен раслаучы
тагын бер нәрсә билгеле булды — шәһәр тирәсендәгә зур бер колхозны
«Нефтяник» совхозы итеп оештырырга һәм аны нефть чыгаручыларның
ярдәмче хужалыгына эйләндерергә кирәклеге планга аерым пункт итеп
өстәлгән иде.

«Менә шуңа тотынырга кирәк тә! Коткарса, безне менә шуңа котка-
рачак. Ярдәмче хужалык газдан башка беркай да бара алмый инде...»

Сөйләшкән буенча, дүшәмбе көнне нәкъ сәгәт тугызда Корбанов
кабинетында очраштылар. Хәл-әхвәл сорашып алгач, Корбанов туп-туры
план турында сөйләшүгә күчте. Ул бүген кәефле күренә, жыерчыклар

белән буразналанган йөзө якты, чаларган йөнтәс кашлары астыннан соры күзләре жете жемелдиләр иде.

Арслан, артык беркатлы булып калмас өчен, фикерен ашыгып әйтмәде, завод турындагы сизенүен дә жәеп салырга ашыкмады.

— План кызыклы күренә,— диде ул.— Көнкүреш предприятиеләрен күп булуы, шәһәрнен компактлы итеп егерме биш мең кешега генә исәп тотып салынуы миңа ошый. Тик бер нәрсә бар, Нәжип Мохтарович, минемчә... шәһәрнен эчке таләпләреннән килеп чыга торган бер нәрсә...

— Ягъни?

— Кыңгыраулы майданына завод кирәклегә хәзер көн кебек ачык. Корбанов күзләрен кыса төшеп, сынап карады ана.

— Шулай дисеңме?

— Нигә, әллә дәрәс түгелме?

— Дәрәс. Хәзер газ-компрессорлар заводыннан башка котыла алмыйбыз. Синең шуны алдан күрә белүен өлкә комитетындагы интешләрә ошады.

— Ошау бер хәл. Конкрет сүз әйттеләрме?

— Тагын бер атнадан шәһәр һәм завод урынын карарга белгечләр жиһәрәбез, диделәр. Төзү эшләре быел башланьрга тиеш.

Арсланның кинәт тыны кысылды. Көтелмәгән яна хәбәрдән йөрәге кага башлады.

— Ник дашмисен? Әллә ошамыймы? — диде Корбанов.

— Ошаганга күрә телсез калдым да инде.

— Яхшы алайса,— диде Корбанов, трубкасын кабызып.— Мусаның үлмәс эшләренә һәйкәл булыр ул.

— Аңламыйм. Мусаның монда ни катнашы бар?

— Шәһәрнен исемен Жәлил дип кушарга ниятләп торабыз.

Арсланның хыялы уйнап китте. Парклар белән бизәлгән яна шәһәр. Жәлил каласы. Эшчеләрне иртән, хәерле юл теләп, эшкә озатып кала. Кичләрен меңнәрчә утлары белән каршы ала.

— Бу бит искиткеч, Нәжип Мохтарович!

— Хуплыйсың алайса?! Бик шәп. Әнә Түбән Камага да Тукай дип кушарга кирәк иде. Шәһәрнен исемен куйганда уйлап житкерелмәгән...

Ул безазга тынып торды. Трубкасынын көлен каккач, өстәл тирәсеннән бер әйләнде дә Арслан каршысына килеп туктады. Арслан да аяк өсте басты.

— Хәзер шәһәрнен генеральный планы мәсьәләсендә. Ничек уйлыйсың, әгәр без аны промыселларда тикшерүгә куйсак?

— Белмим шул, Нәжип Мохтарович, моңарчы андый хәлнең булганы юк иде бит.

— Әйе, моңарчы андый хәлнең булганы юк иде. Комитетлар да архитекторлар салды калаларны. Ә без яңача эшләп карыйк. Ничегрәк оештыра алабыз шуны? Фикеребезне әйтергә безгә бер ай срок бирделәр. Өлгерербезме?

— Минемчә, өлгерербез, Нәжип Мохтарович.

— Алайса бик хуп. Үз жаваплылыгыңа аласың. Нәтижәсен горкомга хәбәр итеп торырысың,— диде Корбанов, Арсланның каты итеп кулын кысты һәм ишек катына тикле озатып куйды.

Булачак яна шәһәрнен планы хезмәт коллективларына чыгып китте. Промыселларны, участокларны, төзелеш эстакадаларын әйләнеп кайтты. Фикер алышуга нефтьчеләр теләп катнаштылар. Ни дисәң дә бу — алар яшисе кала, алар анын матур һәм уңайлы булуын телеләр иде. Әйтелгән фикерләрен, теләкләрен барысын бергә берләштергәч, шундыйрак картина күз алдына килеп басты: нефтьчеләр яшәр өчен дип салына торган яна шәһәрдә тар урамнар, кәкре-бөкре тыкрыklar.

чүплек башлары булмасын; урамнар төз булсын, киң һәм иркен булсын, йортларны берсе өстенә берсен өймәскә, ял итү урыннары, бәләкәй бакчалар белән аралаштырырга. Урамнарға исем кушканда, рус жиренең атаклы кешеләре белән янәшә, татар халкының мөкатдәс уллары һәм кызларының исемнәрен — революция каһарманнарын, сугыш һәм хезмәт батырларын, язучыларны, композиторларны, рәссамнарны, артистларны мәңгеләштерик; моннан тыш, безнең яшәешебезнең мәгънәсен, максатын ачып бирә торган омытылышлы исемнәр — Тынычлык урамы, Батырлар аллеясы, Девон урамы, Гашыйклар паркы, Күгәрченнәр бакчасы, Космонавтлар бульвары, Сандугачлы тугай, Зифа каеннар урамы, Хыялланучылар проспекты кебек мәгънәле һәм шигъри исемнәр куелсын; шәһәр тирәсен гөл бакчасына әйләндерүне планга тул-туры язарга: мәгънәсез кустарь мастерскойлар, теләсә кем теләсә ничек салып куйган гаражлар, дунгыз абзарлары һәм бәрәңге базларына урын калдырмыйк; шәһәр читендә чүп аунап ятмасын, булдыксыз операторлар гаебе белән түгелгән нефть чишмәләре акмасын, кап-кара булып адәм көлдереп йөрүче «оператор казлар» бетсен! Яңа калада яңача яшәргә. Гүзәллеккә, иптәшләр! Шәһәрне урта бер жиреннән түгел, читеннән төзи башларга — житәр ул ел буена шәһәргә былчырак ташу! Яңа каланың яшеллеге өчен һәркем җаваплы: Жәлилнең уналты яшькә житкән һәрбер гражданыны паспорт алырга килгәндә кимендә бер агач утырткан булсын. «Безнең кала» дигән горурлык хисе яшътән үк тәрбияләнсен өчен шәһәрнең беренче көннәреннән үк үз традицияләрен урнаштыра башларга. Чулай ташыннан салынган ташпулатларны буямаска, ак килеш калдырырга, шул гадилекнең үзендә матурлык бар, тик аның матурлыгы урамнарны көн саен себереп, юып торганда гына күренәчәк. Жәлил яшеллеккә күмелгән яшьлек каласы булсын! Шәһәрнең үзек майданына Жәлил һәйкәлен куярга — ел саен, жәйнәң иң матур көнендә, илнең төрле якларыннан шагыйрьләргә чакырып, Муса һәйкәле янында шигърь бәйрәме үткәрергә... Ул көнне нефтьчеләр каласында яшәүче төрле-төрле милләт кешеләренең жырларын жырларга, биоләрен биергә, су буйларында учаклар ягып, факеллар кабызып, тантаналы йөрешләр үткәрергә...

Тагын бер атнадан кирпич, ком, кыр ташы, әрдәнәләп өйгән цемент капчыклары һәм тимер-бетон плиталәр төяп, Кыңгыраулы майданына йөк машиналары агыла башлады. Нефтьчеләр ике урында көчле шартлау тавышы ишеттеләр. Тау-ташларны актарып шартлаган динамит тавышы гүя яңа шәһәр һәм завод салына башлаганны дөньяга хәбәр итте.

6

Кабинетта ике тәрзә, бер ишек, имән өстәл һәм күн тышлы зур диван бар. Тәрзәдән кояш нуры бөркелә. Диванда таралышып яткан трамбон, флейта, быргы һәм литавраның көмеш елтырау белән елык-елык итеп елтырашулары Митрофан Зозуляның күзләрен камаштыра.

Зозуля — дәү башлы, күпереп торган мәһабәт мыеклы, юан гәүдәле украин — бораулау тресты управляющие, кулларын артына куеп, оркестр коралларына төбәлгән хәлдә ярсынып уйлый:

«Күр син мерзавчикларны, килделәр, быргы кычкырттылар, барабан кагып, мине мактаган булдылар һәм... иң яхшы бригадамны тартып алып, үземне төп башына утыртып киттеләр...»

Митрофан Апанасович әле моннан берничә минут кына элек шушыннан чыгып киткән Булат Дияров бригадасының һәрбер кешесен каты итеп кул кысып озаткан иде. Хисләреннән кабынып, ихлас күңелдән ялкынлы речъ сөйләгән иде. Инде менә уйга талып, авыр көрсенеп, диван каршысында басып тора. Үзә гомер — һич туктатыр хәл юк. Әле кайчан гына ул Булатның әтисен — Лотфулла Дияровны үз кон-

торына эшкә алган иде, әле кайчан гына илнең төрлө якларынан Татарстан жиренә кара алтын осталары жыелалар иде, шулар исәбендә ерак Днепрдан ул үзе — Митрофан Зозуля да килгән иде. Бик азга дип, бер ел эшлим дә китәм дип килде. Хатынын алып килергә дә ашыкмаган иде. Килгәнәнә ун ел — китәргә исәбе юк әле. Хатыны Оксана гына вакыт-вакыт сагышка батып йөри. Ул да Днепр буйларын урап кайтканда гына. Инде менә Зозуля өйрәткән, Зозуля тәрбияләгән татар егетләре үзләре илнең төрлө якларына яңа буын нефтьчеләр әзерләргә кузгалалар. Күрәсен, безнең илнең тәртибе шулайдыр инде, бер-беренә ярдәм итмичә, бер-беренә зур эшләргә өйрәтмичә яшәп булмый торгандыр. Шулай да иң яхшы бригадалар, булдыклы мастерны жибәрү авыр. Лотфулла карт әйткән иде аны. Күнеле үк сизгән икән. Шуңа уйлары белән ничектер моңа төшөп, Митрофан Апанасович үзенең туган-үскән Украина якларын, Днепрны, су кебек якты айлы кичләренә, пирамидаль туфылларны күз алдынан үткәрде.

Күптән кайтып китәргә кирәк иде дә бит, юк шуңа, булмый: Калимәттә дуслары күбәйдә, теләктәшләре, ихтирам итүчеләре. Таулар арасына килеп поскан һәм көндәлек мәшәккәтләре, жир бораулау кайгылары белән яшәгән яңа кала аңа никтер якын. Жәйләрен Украинага ялга кайткан чакларда да аңа туган ягында ятсыныбрак карыйлар хәзер, аның алар белән сөйләшәр уртак сүзә дә калмаган кебек. Хәер, анарда украиннар холкы да күпме генә калды соң инде? Калса шуңа чигүлә күлмәкләре дә кабарган мәһабәт мыгы һәм көйли төшөп, йомшак итеп сөйләшүе калгандыр. Мыгы дә элекке түгел, муң булып чал төшкән мык. Сөйләшүе дә элекке сөйләшү түгел, техник терминнар белән, яңа заманның яңа сүзләре белән чуарланган сөйләшү. Үзгәртә заман кешене. Кем уйлаган шушында килеп дан-хөрмәт казанырмын дип? Кем уйлаган шушында татар бораулаучылары белән туганнан-туган булып китәрмен дип? Булат Дияров Себер нефтен, кембрий нефтен ачарга китә. Аннан элгәре генә Дамир Нурисламов Мангышлакка киткән иде. Бригадалары-ниләре белән китәләр кешеләр. Бер уйласаң — кызганыч, әйбәт мастерлардан аерыласың, алар синең үз уяларың булып беткәннәр, алар белән син шатлык-кайгыны бүлешкән. Аерылмый да ярамый — ил таләп итә. Илнең планнары бик зур.

Зозуля чигүлә күлмәгенәң жин очын күтәрәп, сәгатенә күз төшерде. О, кузгалырга вакыт! Кичен Дияровларда сабуллашу кичәсе. Бармасан, үпкәләрләр.

«Барлыгамы, бармаскамы?» — дип уй йөртә Зозуля һәм диванда тәртипсез рәвештә таралып яткан елтыравык торбаларга, эч серен сөйләп бирергә теләгәндәй, озак кына карап тора. Әлбәттә, сабуллашырга кирәк, оста Лотфулла рәнжер, санга сукмыйсың, трест башлыгы булганнан бирле эрәйдәң, дияр. Аның да озакламый пенсиягә китәсе бар, санауды гына көннәре калды. Барсаң — күңел нечкәрер инде, ә күңел нечкәргәнне яшьләргә күрсәтәсе килми, картлык билгесе, көчсезлек галәмәте дип карарлар...

Шулай икеләнеп, идән уртасында басып торганда, каты гына ишек шапыкдылар. «Кергез» дип әйткәнне дә көтөн тормастан, аның кабинетына сакаллы ике кеше килеп керде.

— Трест управляющие сөз буласызмы? — диде алдан атлаган сумаладай Кара сакал.

— Я, мин булсам? — диде Зозуля. Кара сакалның күрешергә дип сузган кулын күргәч, бер генә мизгел икеләнеп калды: аның каршысында картаеп сакал жигкәргән озы кешеләр түгел, хәзерге заманның кылтын яшьләре басып тора иде. Икесе тиң бүрек чаклы чәч үстәргәннәр, ботларына сыланып торган тар чалбар кигәннәр — бер сүз белән әйткәндә, чит ил романы битләреннән хәзер генә төшөп, кабинетка ингәннәр төсле тоела иде.

— Я, ни белән ярдәм итә алам? — диде трест башлыгы, өнәмичәрәк.

— Сизгә ялланырга килдек, — диде сакалбайларның алда басып торганы.

— Әлбәттә! — диде аның иптәше, сары салам чәченә, жиз сакалына караганда рус егете булырга тиешлесе.

— Миндә сезгә яраклы эш табылыр микән соң? Бездә бит интеллигентный оешма түгел. Мазутка батып йөрисе, — диде Зозуля, ияген кулы белән сыпырып. Моның белән ул бу сөрхәнтәйләрнең сакалы бик тиз арада мазутка батачагына ымлый иде.

— Утырырга рөхсәтме? — диде Кара сакал. Моны ул трест башлыгының «интеллигентный» дигән сүзенә үч итеп эшләде. Зозуля абайламыйчарак калуын шундук төшенеп һәм сакалбайның нечкә төштән элек-терүенә берәз кәефе дә китеп:

— Ә нигә рөхсәт булмасын, утырыгыз, — диде коры гына һәм үзе дә кәнәфиенә барып утырды.

— Без сездән, иптәш управляющий, чиста эш таләп итмибез, — диде Кара сакал, дәрәжәсен саклап.

— Сакалыгыз буялып хур булмагае, алдан кисәтеп куюның зыяны юк. — Бу кадәресең трест башлыгы дустанә тавыш белән әйтте. Кара сакалның бик әдәп белән генә тиешле урынына утыртып куюы аңа хәтта ошап та куйды.

Егетләр икесе берьюлы аның каршысына килеп утырдылар.

— Менә безнең документлар! — дип һаман да житди тонда, дәрәжәләрен саклап, направление кәгазьләрен, сүз куешкандай, икесе берьюлы өстәлгә чыгарып салдылар.

Зозуля башта Салам сакалның кәгазен бик жентекләп күздән үткәрдә. Губкин институтыннан, Мәскәүдән. Практика узарга. Каты гына тамак кырып алды. Дәшмәде. Кара сакалның кәгазенә күз төшерү белән:

— Гобәйдуллин?! Тукта, батькагызның исеме ничек? — диде ул, ашыгып.

— Монарчы Шәвәлиевич дип йөртәләр иде.

— Арслан Шәвәлиевич сезнең кардәшегез түгелме?

— Ул минем бертуган абыем!

— Башта ук шулай дип әйтәләр аны, шельма! Нәрсә баш катырып торасың?!

— Монда абыйның ни катышы бар?

— Ничек катышы булмасын? Абыегыз — нефть идарәсе начальнигы. Йөгерегез шунда, ул сезгә эшнең менә дигәнөн, чистасын табып бирер! — Зозуля, күперенке мыгын имән бармагы белән сыпырып, елмаеп ук жибәрде.

— Беләсезме, Митрофан Апанасович, — диде Кара сакал, кинәт аңа исеме белән дәшеп. — Без сезне олы күрәп, ышанып килдек. Әгәр тышкы кыяфәткә бәйләндүдән китсә, без дә сезнең корсагыгыз юанайганны һәм чәчегез коелганны искә төшерә алабыз, мин бит сезнең чибәррәк чагыгызны беләм. Ләкин мин бит аны исегезгә төшермим!

Зозуляның мыгы бик хәтәр кабарып чыкты. Ул, ачуы килгәнне сиздермәс өчен, шундук телефон трубкасына үрелде. Бу яшел егетләрне суындырырга, шул нәүбәттән үзенә кем икәнлеген дә сиздерергә теләп, телефоннан бик озак сөйләште.

— Уйламагыз да, — дип кычкырды ул кемгәдер, ерактагы берәүгә. — Станок юк. Күллә Чатырдагы бригаданы куарга! Подземниклар — симулянт! Транспортчылар волокита корып маташа! Юк дип әйттемме — крышка!

Зозуля бу кадәресең кара телефоннан сөйләште. Ап-ак телефонның бик хәтәр чылтыравы аны ак шнурга тотынырга мәжбүр итте.

— Юк, уйламагыз да, ярдәм итә алмыйм. Сөз миңа күз буямагыз.

Ярыймы? Эшлисегез килми икән, эшлисез килми дип әйтегез. Белеп торыгыз, ремонт планын өзсәгез — иртәгә үк куам!

Пожарниклар машинасы төсле кып-кызыл өченче аппаратның труб-касына ул:

— Юк, кабул итмим! Жибәрәп тә тормагыз! — дип кычкырды. — Нәрсә сез — алты класс белеме белән! Әле монда институт бетергән сирәк экземплярлар утыра миндә! Аңладыгызмы? Менә шул — крышка!

Сакалбайлар бер-берсенә карашып, күз кысып алдылар. Алар трест башлыгының хәйләгә керешкәнөн, никадәр кычкырынса да, йөзгә усал түгел икәннән аңлап алганнар иде инде.

Зозуля телефон трубкасын куеп, бирчәйгән зур кулы белән күзгә әйләнеп чыгарлык итеп уып алгач:

— Я, картлачлар, кая куйыйм сезне? — диде.

— Анысы сезнең эш, — диде Кара сакал. — Документлар сезгә атап ызылган.

— Ә нигә сез абыегызга барудан баш тартасыз?

— Мин авторитетны үзем яуларга, үз биографиямне үзем тудырырга кирәк дип уйлыйм. Һәм шуның өчен институтта укып йөрәм. Әгәр сезгә безнең физиономиябез ошамый икән, туп-туры әйтегез, шуның белән сүз бетте.

Зозуля егетнең йөзгә тагын бер мәртәбә төбәлеп карады. Шкипер сакалы кебек түгәрәкләп алынган куе кара сакал эченнән алсу янып торган чиста йөз, балаларча бүлтәйгән алсу иреннәр һәм шомырт кара күзләр ышанып карый иде аңа. Зозуля йомшый төште:

— Мәскәү, конешно, зур шәһәр, культурный, — диде ул, мык астыннан елмаеп. — Безнең инструментлар әнә диванда аунап яталар.

— Ә кем уйный соң моны? — диде Кара сакал.

— Буркомда уйныйлар, парткомда.

— Ничек буркомда? Шаяртасызмы?

— Шаяртмыйм. Нервыда уйныйлар. Дөнья тутырып ярлык быргы китерделәр, иң яхшы бригадамны тартып алдылар. Инде менә Мәскәү нервыда уйнарга сезне жибәргән.

Кара сакал да, аның иптәше Сары сакал да кинәт өстәл янынан торып бастылар:

— Аласызмы эшкә, юкмы?

— Дублер итеп алам — утыз сумга.

— Тәмәкелек кенә бит.

— Бүтән штат юк.

— Ә оркестрга?

— Уйный беләсезмени? — Трест башлыгының йөзгә янә иурлана башлады. Шуны күрәп торган һәм Зозуляның нечкә ягын сизеп алган Кара сакал:

— Буровикларыңны ярты елда менә дигән трубач итеп эзерлибез! — диде.

— Әлбәттә! — дип кабатлады аның сүзгә иптәше.

— Килештек. Оркестр... жәмәгәтә эше тәртибендә булып.

— Кызык. Безнең дә бит ашыйсы килә. Киенәсе. Сездә тамак, бездә күз түгел бит.

— Ах, алла! — дип Зозуля, урыныннан ук торды. — Каян килә хәзерге яшьләрдә бармак селкеткәнгә дә акча сорау? Акылга сыймаслык хәл! Безобразне... — диде ул, ниһаять, сузыбрак сөйләшә торган йомшак тавышына күчеп. — Сезнең яшьтә мин тачанкада Украина далаларын айкадым. Махно бандаларын тукмадым. Сезнең яшьтә мин акчаны санып да белми идем әле.

Кара сакал иптәшенә күз кысып алды. Шаулама, янәсе, карт буын мәңгелек сүзгә кабатлый башлый — без Совет властен якладак та без революция өчен кан койдык.

— Ул чакта булсак, без дә кан койган булыр идек.

— Я, ярый,— диде Зозуля, дустанә тавыш белән.— Кадрлар бүлегенә керегез, сезне эшкә оформитъ итсеннәр. Бигайбә, нинди эш элэгә, шул. Минемчә, сездән кеше ясап була...

— Ә торак?

— Нинди торак тагын?

— Без бит сезнен диванда, торбалар янында йоклый алмыйбыз.

Зозуля, бөөрсенә таянып, тагын үзенен алар яшендә кая туры килде, шунда йоклап йөрүен әйтә башлаган иде, Кара сакал аны кырт бүлдереп, үз-үзенә ышанган ныклы тавышы белән:

— Без бит, Митрофан Апанасович, байга ялланырга килмәдек, югары уку йортынан совет учреждениесенә килдек,— диде.— Булмый пкән, туп-туры әйтегез. Мәскәүгә кайтырбыз да главкага документларны тапшырырбыз. Кәлимәттә инженерлар кытлыгы беткән, белгечләр белән санашырга теләмиләр. Бетте-китте — вәссәлам!

Кара сакалның ныклыгы һәм дәрәжәсен белеп, өзеп сөйләшүе Зозуляга торган саен күбрәк ошый бара иде. Шулай да ул аны тагын бер тапкыр, ниһаять, сонгы тапкыр сынап карарга булды:

— Анламыйм, нишләп сез Арслан Шәвәлиевичка барудан баш тартасыз? Ул сезне кабинетка, жылы, чиста урынга куя алыр иде. Яшәвен дә аңарда яшәп, кунак хөрмәте күрәп китәр идегез.

— Без бит, Митрофан Апанасович, имтихан тотучы шәкертләр түгел, булачак инженерлар. Аннары.— Кара сакалның тавышы тетрәнәп китте.— Мин сезне малай чагымнан беләм. Инде мин дустым Сашаны сезгә туп-туры алып килгәнмен икән, әйдәгез, комедия уйнамыйк, тиешенчә каршылап, тиешенчә урнаштырыгыз да иртәдән эш бирегез. Буровикларыгызны оркестрга өйрәтү мәсьәләсенә килгәндә, борчылмагыз— үзешчәннәр конкурсында беренче урын сезнеке!

— Яхшы, хлопещлар, сез имтиханны әйбәт уздыгыз,— диде Зозуля, кзбарынкы мыгы һәм кызарып чыккан түгәрәк йөзе белән елмаеп.— Хәзер мин көнкүреш начальнигына язучы язучы бирәм, сезне урнаштырыр. Эш мәсьәләсен иртәгә сөйләшербез...

Сакалбайлар чыгып киткәч, Зозуля нигәдер үзалдына елмаеп, озак кына диван каршысында, көмеш быргыларга карап басып торды. «Юк, сакаллары да начар түгел. Үзләре дә начар күренми. Арслан Шәвәлиевичлар токымнан килә торган үжәтлек, төпләлек бар бу егеттә. Сакал ул берәүгә дә тими. Кем әйтмешли — яшьлек мавыгуы. Уза ул,— дин уйлады. — Буровойда бер ярты ел чиләп, вахта машиналарын көргәччәннән этеп йөртсәләр, менә дигән буровик чыга болардан».

Кояш инде офыкка таба төшәп бара. Аның биек тәрәзәләрдән бөркелгән саргылт нурларында быргылар алтыннан койгандай жемелдиләр иде. Кинәт аны, карт һәм тәҗрибәле нефтьчене, шатлыклы бер уй жилкетеп узды. Тукталса, бик әйбәт килеп чыга бит әле бу, Себер нефтен ачарга китәчөк Булат Дияров урынына яна яшь белгечләр, Мәскәү культурасыннан авыз иткән яңа буын кайта. Иң мөһиме — Кәлимәтнең үз балалары.

Ул, кабинетын бикләп, ачкычын алгы бүлмәдәгә секретарь кызга тапшырды да, саубуллашып, кайтырга чыкты. Ярата иде Митрофан Апанасович, очар кошлардай, үз ояларына әйләнеп кайткан кешеләрне. Тик ул үзе генә монда килеп, кайта алмый калды. Кайта алмый калды шул... Хәерлегә булсын инде, хәерлегә...

Бу вакытта Дияровлар йортында мәжлес шаулы иде. Лотфулла агай, үзалдына сәерсенеп, мәжлеснең барышын күзәтеп утырды.

Озагу кичәсен әти кеше тыйнак кына үткәрергә ният кылган иде.

Шуна күрә ул мәжлесне, яшьләреннән мавытып китүләреннән куркып, үзләрендә үткәргә киңәш бирде.

— Әниң Тәүфиканың аш-су эзәрләргә вакыты да иркен, егетләр минем алда бик тавышлана да алмаслар,— диде Булатка.

Әтисен ихтирам итүче Булат моның белән берсүзсез кидеште.

Башта егетләр чынан да бик сабыр һәм тыйнак кылайдылар. Карт останың пөхтә итеп жыештырылган өч бүлмәле яп-якты квартирасына унайсызланып кына килеп керделәр, мәктәп балалары кебек, барысы да бергә, ишек алдында ук туфлиләрән салып, кулларына тотып алып керделәр, кыстатып кына, ризык-нигъмәт белән тулы мәжлес өстәле янына кереп чүмәштеләр.

Барысы бергә, сүз куешкандай, Лотфулла агайның аларга әйбәт бер озату сүзе әйтүен сорадылар. Яңгыравыклы купшы сүзгә өйрәнмәгән Лотфулла агай, бәләкәй генә бер рюмканы кулына алгач, болай диде:

— Туганнар, сез яна жирләргә китәсез. Авыр булыр. Мохтажлыктар куп булыр. Түзегез. Минем сезгә, оланнар, әйтер сүзем ул түгел. Минем әйтер сүзем менә нәрсә: зинһар, Татарстаннан икәнегезне онытмагыз, матур йөрөгез. «Матур йөрүнең чиге юк»,— ди торган иде минем бабам. Сезнең тәртибегезгә карап бөтен республика турында сүз йөртәчәкләр. Сезгә карап безнең эшләгән эшләребезгә бая бирерләр. Яшь әле сез, ләкин тәжрибәсез мескен кешеләр түгел. Вакыты житкәч, рекордын да куярсыз, почетына да ирешерсез, әмма ләкин, ай-һай лабаса, безне күтәрәләр дип бориныгызны күккә чөймәгез, безне үсендерәләр дип үсенмәгез. Хәтерегездәме, Кәрим Тимбиковның үлеме беренче рекордтан соң башланды. Бөтен эшнең башы — чама хисен югалтмау, тыйнак булу, алгы көнгә карап яши белү...— Ул, әллә ничек унайсызланып, тынып торды, өстәл башында изуен чишеп жибәргән ап-ак күлмәкле Булатка күз төшереп алды, аның бригадасыннан килгән егермеләп яшь һәм таза егетләрне күздән үткәрде.— Ягез, карт кешегә сүз бирсән, аның анә шулай, чыгымчы ат кебек, чалулап кереп китә торган гадәте була, һич югы, мәчет карты кебек, ялыктыргыч вәгазь сөйли башлый. Ягез, оланнар, күтәрдек, хәерле юл сезгә, уңышлы сәфәрләр...

Тыенкы гына чәкештеләр. Тыенкы гына итеп беренче тостларны күтәрделәр һәм, әйтер сүзләре беткәндәй, барысы берьюлы тынып калдылар.

Кемдер табынны алып барырга, кемдер карт остага җавап сүзләре әйтергә тиеш иде. Ул сүзне, әлбәттә, Булаттан көтәләр, ләкин Булат сүз әйтергә кыенсына, чөнки анар үз әтисенә рәхмәт әйтү, бригадасы алдында үз әтисен мактап утыру килешмәс төсле тоела иде.

Кулына поднос белән ризыктар күтәргән Фәйрүзә килеп керде.

— Ниһа тындыгыз? — диде ул аз гына ясалмарак шат тавыш белән.— Мәет озатмыйсыздыр бит?

— Түгел лә...— дип әйтеп куйды барысыннан да шыпыртрак утырган Максим Буянов. Ул Себер нефтенә китми, аны Лотфулла Дияров үз бригадасында алып кала, гомумән, аның язмышын ачыкلامый торып, беркай жибәрмәскә уйлый иде.

— Юк, болай ярамый, кунактар. Ашагыз-эчегез, күнел ачыгыз. Булат, сыйла егетләреңне! — диде Фәйрүзә, ирен жинелчә шәтләп.

— Менә бу, ичмасам, безнеңчә! Яша, Фәйрүзә килең! Элек тә беләдерик чаялыгыңны, әмма да маладчина икәнсең! — диде алдан ук бер стаканны каплап килгән һәм хәзер теле ачылып киткән верховой Нури.— Егетләр, дуслар, ишетәсезме, әйдәгез, Дияр агайның унган килене Фәйрүзә саулыгына күтәрәбез! Яшәсен Фәйрүзә!

Гөрләтеп кул чаптылар. Фәйрүзәнең үзен дә эчәргә кыстый башладылар. Эшләр алайга киткәч, Фәйрүзә өстәлдән бер буш стакан сайлап алып, ана мөддерәмә итеп портвейн салды:

— Әйдәгез, күтәрдек алайса,— диде.

Анар гына риза булмадылар.

— Юк, син, Фэйрүзә килен, жырлап кыста инде безне. Үзөбезчә, татарча булсын,— диде Нури.

Фэйрүзә ялындырмады, ирен читен алъяпкыч итәге белән сөртеп алгач, күкрәк түренин чыккан, ирләрчә көчле, жанга үтеп керердәй йомшак бәрхет тавыш белән жырлап жибәрде:

Агыйделкәйләрнең ак камышын
Жиз курайлар итеп тартаем...

Жырны дистәләгән тавыш берьюлы күтәрәп алды:

Чит-ят жирләр рәхәт булса да, һа-а-аййй,
Туган илкәйләремә кайтаем...

Халык үзе тудырган һәм гомер буге чарлаган жыр, ишеләп-ишеләп килгән дулкыннар төсле, кырда дулаган бураннар ярсынуы төсле, кешеләрне үз кодрәтенә буйсындырып, шаулап агыла, ерак дөньяларга алып китә иде.

Лотфулла карт күнел түренин, бик тиренин күтәрелгән кайнар бер дулкынның күкрәген киңәйтеп, авырттырып тора башлавын тойды. Кайчандыр Кәлимәттән чыгып киткәндәге яшьлеге, таза-көчле чаклары исенә төшөп, бүген мәжлесне үгет-нәсихәттән башлап жибәрүенә үкенеп тә куйды. «Картлык шатлык түгел» дип юкка әйтмәгәннәр инде аны, акыл сатарга, зирәклек күрсәтергә бик остарып китәбез. Ә яшьлекнең үз законнары, үз йолалары бар. Ул шаулы, ул абына-сөртенә, әмма эч пошыргыч тынлыкны, сүлпәнлекне яратмый. Шуңа күрә ул Фэйрүзә киленен бер сүзеннән үк яшьләрнең ничек кабынып китүләрен, ничек бердәм, тигез тавыш белән жырлауларын бик яхшы аңлады. Мондый ихласлык, мондый бердәмлек эш кешеләрендә — ашар икмәген тир белән тапкан, дөньядан күнне өмет итмәгән кешеләрдә була. Ул үзе кайчандыр туган-үскән якларының нефтен башлап жибәргән кебек, аның улы Булат тагын берничә көннән Себер нефтен башлап жибәрәчәк, Туган илкәйләренә тиз генә эйләнеп кайтулар булыр микән ана?..

Егетләр әле жырның соңгы сүзләрен сузалар иде, Фэйрүзәнең күнелендә инде икенче бер жыр кабынды:

Агыйделкәй акмый торса,
Аркылы йөзәр идем,
Алда кавышулар булса,
Хәзергә түзәр идем...

Ләкин ул анысын жырламады, кулына тоткан стаканын өстәл өстенә кире куйды да, ашыгып, түр бүлмәгә чыгып китте. Булаттан аерылып калу авыр иде ана. Башбирмәс ирдәүкә кыз заманнарында ул аны көтмәдә дә, өмет тә итмәдә, ләкин семья бәхетен татыганның соң, ире нефть эзләргә, разведкаларга киткән сәен, ул аның инде бөтенләйгә китүеннән, кире эйләнеп кайтмавыннан курка иде. Менә хәзер дә ана дуамал яшьлегендә кичергән ялгызлык газабының шомлы сулышы бөркелгәндәй булды...

Аның халәтен бары тик Лотфулла карт кына тоеп өлгерде һәм Булатка ым кагып, бар, теге якка чык, диде.

Булат тиз генә чыгып китте.

Ул кәргәндә, Фэйрүзә мөндәргә капланып жылый иде.

— Чү, ни булды сина? Үзең риза булдың бит...— диде ул, хатынының сулкылдаудан дерелдәгән инбашларына кагылып.

— Мин үпкәләмим... Хатыннарың күз яше ерак йөримени?.. Кунакларың ялгыз калдырма...— диде Фэйрүзә, мөндәрдән башын күтәрмичә.

Мәжлес бүлмәсендә Булатның югалуына артык игътибар итүче булмады. Жыр күтәргән дулкын барысын да ярсыткан, барысының да жыр-

лийсы килә, юл мәшәкәтләрән, яна жиргә күченү азапларын онытып, туйганчы бер күнел ачасылары килә иде.

Гармунчы Хужәхмәткә баяннын китереп тоттырдылар. Бригада егетләре — русы-татары, башкорты-эзәрбәйжаны, — баянчыга үз заказын бирә, белгәнә сүз белән, белмәгәнә авыз эченнән көе белән, ләкин һәммәсә бер үк омтылыш, бер үк дәрт һәм кабыну белән жыр суза иде.

Булат, хатынын юатып, янадан олы якка чыкканда, жыр инде тынган, шактый ук кызып өлгергән кунаклар, аерым төркемнәргә бүленеп, дөнья мәшәкәтләре турында, скважиналар бораулаганда килеп чыккан кызык хәлләр турында сөйләшә башлаганнар иде.

Баянчы Хужәхмәтнең, аз гына кызып алдымы, баяннын оныта торган гадәте бар. Ул карлыккан калын тавыш белән нефтьче дусларына үз зарын сөйли: бораулаучы егетнең гаиләсендә ир бала юк. Анын тавышы шундый да куге, янак бүлтемнәре чыгып торган, жил кискән таза йөзәнә туры килердәй, колак тондырырдай көчле. Верховой Нури өстәл янында калкынып баскан да, муенын кысқан галстугын бушата-бушата, Хужәхмәтнең сөйләмәвен, баян уйнавын үтенә, бу сүзләренә инде боровойда да күп ишеткән булуын әйтә, ә Хужәхмәтнең үз туксаны туксан, анар баян тансык түгел, ир бала тансык, хатыны анар больницадан кыз ташый да кыз ташый, ә ник ул анар күнел өчен генә булса да кара борынлы бер боровик алып кайтып бирми...

— Житәр, колакны тондырдың бит инде, — дип, бик кискен рәвештә каршы төште анар верховой Нури. — Нәрсә син бөтен гаепне хатының өстенә аударасың. Чыңлап торып уйласаң — син үзең буддыксыз, энә, минем катын ел саен тупырматып малай апкайта: берсеннән-берсе таза, берсеннән-берсе ачы тавышлы; сугыша башласалар, боровой шлангысынан су сибеп кенә котылмалы. Малайлар белән дә бик жигел түгел дөнья. Боровойдан кайтканчы жингәгез алардан төмаммы туя, минем мазутка батып кайтып керүем була, өчесен берьюлы минем өскә өсләтеп жибәрә. Чыдасаң чыда, чыдамасаң — юк. Кече малай бигрәк тә үземә охшаган, шундый күп белә, шундый тынгусыз шайтан баласы, тузга язмаган сорауларын эзерләп тора. «Әти, ди, әйт әле, ди, нигә, ди, ай күк йөзөндә тәгәрәп йөри?» — ди. Ә мин каян белгән аны, институт бетергәнме мин, академиядә укыганмы! Биш ел гомерем сугышта, унбиш елым жир бораулап узды. — Мин, әлбиттәген, анар жавап бирә алмыйм. Кече малай минем — үземә охшаганын әйткән идем инде — тотына мине оялтырга, үзең зур, үзең нефтяник, үзең шуны да белмисең, ди. Айны күк йөзөндә спутник тәгәрәтеп йөртә, ди. Андыйсызмы, спутник? Менә сөйләшеп кара син хәзерге балалар белән, алар, туганкаем, туган чакта ук жиде класс белем белән туалар...

Нури сөйләп арып, анын тамагы кибә һәм ул газлы су таптыра башлый.

Байрам Ханкиши углы минут эчөндә кухня ягына кереп югала, башына поварлар киеп йөри торган ак чаплашка киеп, биленә эллә Тәүфика түтинең, эллә Фәйрүзәнең ак альяпкычын бәйләп, кулына бәлкәй сифон аппараты тотып килеп чыга да кояшлы шәрыктан алып килгән мазәкләрән борчак урынына сибә башлый:

— Ай лимоны лимонад, Маскауский шоколад, шах шәрендә вазлыды, астраханский лут, бакинский мют, толко тут, толко тут, далше пайдуш, не найдуш. Особый заказ, толко для вас, маленький нос, черный глаз, приходи ко мне другой раз. Астрахан, Самарья, Саратов, Ташкент, Тамбув, Нижний Новгород! Это пят капек, это шес капек, сам клади, сам бери, сам сдачу давай!

Кайнап, күбәкләнен торган газлы суның стаканына тулганын верховой Нури бугаз төерләрен готтылматып, түземсезләнеп көтеп ала, секунд эчөндә газның сүнеп, стакан төбөндә бер-ике тамчы суга әйләнгә-

нен күргәч, күзләрен тасрайта, Байрам Ханкиши углы тәнына туры китереп:

— Онда күбек,— дип куя.

Мәжлес халкы шаулап көлә.

Төн урталары узып, тәрәзгә ыртәнгә яктылык сирпелә башлагач, таралалар. Аякларында басып торганнары үзләре төркем-төркем булып, шаулап сөйләшә, нефтьчеләр каласының төрле якларына юнәлә. Кызып өлгәргән ике-өч егетне, шул исәптән малайлар мастеры верховой Нурины да, Булат үз машинасына утыртып озата китә.

Лотфулла агай кунакларны капка төбенә кадәр озатып, күзләре талганчы алар артыннан карап кала. Нурсала тавы аягындагы урман өстеннән сирпелә башлаган таң яктысы анын күнеленә тымызык бер сагыш алып килә, һәм ул бөтен күкрәгә белән авыр итеп бер көрсенә.

«Шауладылар, көлдәләр, жырулар жырладылар. Иртәгә ерак юлга кузгалалар бит инде. Берәр атнадан мазутлы киёмнәрен киеп, тагын жир бораулы башларлар. Дөнья шулай яратылган — гомернең күп өлеше эш белән, бик азы гына күнел ачу белән уза. Бәйрәмнен кадерен эш кешеләреннән дә күбрәк белүче бар микән?..»

Лотфулла агай өйгә әйләнеп керде. Йокысы килми иде әле. Өстәл башына таянып, Булатның кайтканын көтеп утырды.

— Улым,— диде, машинасын сүндереп кәргән Булатка.— Син минә үпкәләмисеңме?

— Нишләп? — диде Булат, аптырап.— Ник алай дип әйтәсең, әти?

— Зозуляга мин әйттем бит. Жибәрсеннәр сине Себер нефтенә, дидем. Инде менә йөрәгем әчәтә. Куып жибәргән кебек.

Картның күнеле нечкәргән иде. Ләкин Булат анын төчеләкне яратмавын белгәнә, күнелендәген яшерми әйтте:

— Әгәр үзем теләмәсәм, берәү дә мине көчләп жибәрә алмый. Мин акча көрәп алырга китим. Минем берәүгә дә әйтмәгән үз максатым бар, әти. Бораулаучыларның торышыны яңача корырга дип китәм мин анда. Без беренче килеп төшәбез — безне тыңламый хәлләре юк. Ярамый безгә скважина турында гына уйлап яшәргә. Ярамый. Мин илнен иң зур байлыгын бирәм икән — рәхим итеп, миңа күнел азыгы бирсеннәр. Яңа калалар минем белән дә исәпләшәп салынсын. Тормышның рәхәте минем өчен дә булсын.

«Авыр булыр ана», — дип уйлады карт оста, әмма улының нык күнел белән китүе аны тынычландыра иде.

8

Мәгыйшә түти, ак тышлы юрган ябынып, урын өстендә ята.

Бите, суын сыгып алган лимон төсле, бөрешкән, борыны очлайган. Маңгаендагы, күз төбендәге сипкелләре, ак кәгазьгә чәчрәгән кара тамчылары төсле, аермачык тибеп чыкканнар. Анын энә шул кечерәеп, бал калагы хәтле генә булып калган бите, очлайган борыны, эчкә баткан авызы — гомумән, бөтен чырае, фани дөнья белән араны өзәргә жыенгандай, гамьсез-нурсыз булып тоела. Тик яшәү өметен жуймаган, тагын да зурабрак киткән соры күзләре, әжәл чиренә үч итеп, бик жете һәм бик тере булып, хәтта беркадәр усалланып яналар иде.

Арслан терәксез урындыгын караватка якынрак тартып утырды. Әнисенәк ак тышлы юрган өстендә хәлсез яткан чамадан тыш ябык, сзын бармаклы сары кулларын күргәч, күнеле әллә нишләп, тетрәп китте. Нинди көчле иде бу куллар! Электәрәп алган әйберләрен ычкындыра белми иде бу бармаклар! Гомер буге аларга дөнья малы җитмәде. Хәзер аларга берни кирәкми, аларны берни кызыксындырмый, алар бер нәрсәгә дә үрелмиләр...

— Әни, хәлң ничек? — диде Арслан, күнелендә тыелгысыз бер кызгану хисе уянганын сизеп.

Хәстә, ынгырашып, йөзен борды.

— Син кем соң?

— Улын мин, эни.

— Улым... Кайсы улым? — Карчыкның көчәнеп айтудан авызы кыгеп китте, күзләре бер поктага төбәлделәр.

— Бу мин, эни... Арслан.

Карчык аны, ниһаять, таныды бугай, юрганны дерелдәтеп, бөтен гәүдәсе белән бер сулкылдап алды, керфек төбенә бер тамчы күз яше агып чыкты.

Арслан, өнсез калып, байтак вакыт бер сүз дә дәмши утырды. Мондый чакта юату сүзе әйтеп буламыни! Түр тәрәзәләренң берсен ачып куйганнар, аннан жиләс һава кереп тора. Урам якта тәрәзә буенда ук утырган әтисенен шыгырдавыклы, үчлекле тавышы ишетелде:

— Барыгыз, кереgez, кереgez дә калмый кереgez.

Арслан, үзе дә сизмәстән, тәрәзәгә борылып карады. Капкадан, бик ашыгып, Фәйрүзә апасы кереп килә иде. Арсланның эченә жылы йөгерде. Коткарса менә Фәйрүзә апасы коткара инде аны.

Чыннан да, Фәйрүзәнең ишектән аяк атлавы ук өй эченә көтелмәгән жанлылык, тормыш алып керде. Гәүдәсенә ятышып торган ак күлмәктән, артка чөеп бәйләгән ак яулыктан, төбәнәк үчләк нык туфлиләрдән, ул ишекне каерып ачып, жилләнеп килеп керде дә, керә-керешли, бөтен йөзе белән елмаеп, Арсланга: «Исәнме, энем», — дип дөште, туганнарча бик якын итеп, кул биреп күреште. Бүтән берни сорашмыйча, Арсланның да монда килеп чыгуын ягымлы күз карашы белән хуплап, әнисе янына килде. Карават өстенә иелде. Гажәп хал: тамам бетерешкән, гүя соңгы сулышын алып яткан хәстәнен төссез чыраена сизелер-сизелмәс кенә алсулык йөгерде. Ул арада Фәйрүзә зур жылы кулын аның башына куеп карады, авыруның кулларын үзенең учына алып, сулышы белән өреп жылытты, баш астындагы мөндәрен рәтләде һәм инде торып баскан, кулларын кушырып ишләргә белми аптырап торган Арсланга, теге якка чыгып тор дип, ым какты.

Арслан аңа буйсынды, апасына күнеленнән рәхмәтләр укып, шундук теге якка чыгып китте.

Бер үк семьяда туып, бер үк ата-ананың тәрбиясен күрүп үссәләр дә, алар икесе ике төрле хошыклы балалар иде. Арслан салмак һәм авыр табигатьле. Фәйрүзә бер үк вакытта усал-кырыс та һәм нечкә күңелле, мәрхәмәтле дә. Арслан аның төрле хәлләр алдында каушап-югалып калмавына гажәпләнеп бетә алмый.

Теге заманнарда, әтисе белән әнисе әле үз көчләрендә чакта, жир жимертеп яшәгән вакытта ук аларга буйсынмыйча, гел үз белдеге белән яшәде бит ул. Ниңә ел әтисез бала үстерде, аннан әтисен табып, нинди матур гаилә корды. Әбиләрен — йөз яшәр Йөзлекәй карчыкны да шушы ирдәүкә кыз тәрбияләп озатты. Әнисе Мәгыйшә аны күпме карады, өемнең бусагасыннан атлатмыйм дип куркытты, баласын бала итеп та танымады. Бер уйласаң, Фәйрүзә шуларны күнеленә авыр бер төен итеп төйнәп куярга да менә хәзер әнисенә әйләнеп тә карамаска тиеш иде. Юк, килгән, кулларын кулына алып жылыта, мөндәрләрен рәтли. Бирсә дә бирер икән табигать моңа мәрхәмәт! Халыкта гомер-гомергә килә торган, ата-анага карата мәрхәмәтле булу менә шушыдыр инде ул...

Арслан үзенең энә шул уйлары белән кара өй агында юанган арада, Фәйрүзә, кулына ипләп кенә төреп тоткан жәймәләр күтәрәп, ишек алдына узды. Үзе алып килгән хужалык сумкасынан чиста ак жәймә белән мөндәр тышы алып, тагын әнисе агына кереп китте.

Ярты сәгать уздымы икән, ул чәй кайнатты, үзе белән алып килгән тавык шүлпәсын жылытты, әнисе янында мәш-килә иде инде. Бу юлы ул Арсланга да керергә рөхсәт итте. Сәгыйдә биреп жибәргән алманың

да кирәге чыкты тагын. Фәйрүзә аны чәйгә турады. Алманын хуш исе шундук өйгә таралды.

Апасы авыруның тамагын туйдырган арада, Арслан, баягыча, терәк-сез урындыкны карават янына тартып китереп, сүзсез-нисез, әнисенә карап кына утырды, Фәйрүзә авыруның мендәреи күтәрербрәк куеп, эна шулпаны бал калагы белән каптыра, йөзе аның тыныч, врачлар-ныкы кебек нык һәм ышанычлы иде.

— Булаттан хәбәр юкмы? — диде Арслан.

— Барып житкәч тә телеграмма суккан иде.

— Телеграммасы Берләшмәгә дә килде. Шуннан соң юкмы әле?

— Кичә хаты да килде. Биш көн поездда, ике көн пароходта, анна-ры вертолетта очканнар, — диде Фәйрүзә, әнисен ашатудан туктамый-ча. — Бик ерак киттеләр шул. Палаткаларда торабыз, черки бик нык жанга тия, дигән. — Байтак вакыт әнисен сүзсез генә ашатып утыр-гач: — Берәр елсыз да сезне алдырып булмас әле, дигән, — диде. Авыр-гына бер көрсенде. — Шулай инде анысы, йортсыз-жирсез тайгага ничек барып төшәсен...

— Өйдә хәлләрегез ничек? Миннән ярдәм кирәк түгелме?

— Нинди ярдәм кирәк булыр икән? Минем бит инде үскән егетем бар — Тансык бик булыша. Әтисе барында йорт эшенә бик катышмый иде, хәзер прәме алыштырып куйган күк. Кибетенә йөгәрә, аш пешерә, үзем өлгермәгәндә хәтта идонемә тикле юып куя. Аның өчен дә куркам әле, энем. Комсомол эше бик тынгысыз. Ялгышып кына куймаса ярар иде.

— Нәрсәсеннән куркасың аның?

— Буровойда чагында сигез сәгатен эшли дә өйгә кайта иде, хәзер дружинник булып та йөри. Алла сакласын, хулиганнарда очрап куйса...

— Кайгырма, — диде Арслан, берәз уйлап торгач. — Тансыкта синең характер: өйдә бикләп тота алмыйсың син аны. Заманасы шундый — тынгысыз.

Фәйрүзә тагын бер тапкыр көрсенеп куйды.

Өйдән икәү бергә чыктылар. Капка төбөндәге бүрәнә өстенә чүмәш-көн Шәвәли карт капка ябылган тавышка өнәми генә күтәрелеп карады да башын аска иде.

Аның да хәле мөшкел. Жәй кояшы кыздырып торуга карамастан, арка-жилкәсе тунып, аякларына жылы керми аптырата, тик әле ирләрчә бер үжәтлек белән генә үзен тыеп килә: урын өстенә ятарга ашыкмый. Ятсам, тора алмам дип курка карт. Мәгыйшә янына балалары бик күп килеп йөргәнгә көнчәсе дә килә аның. Кара син аларны, яхшыдан яман туган нәрсәләр, кортка янына киләләр дә киләләр, әтиләре ике ятып бер төшләрәнә дә керми. Ул да сырхау югыйсә, аның да тәрбия күрәсе килә, аның да бер жылы сүз ишетәсе килә. Нәчәлник булдым дигәч тә, закун әтине дә онытырга кушмый, ийе... Акча бирәм, ди тор-гандыр, аның акчасы белән өшегән аякны жылытып булмый монда...

— Әти, кәстрүлдә тавык шулпасы бар, жылы килеш кереп аша, яме, — диде Фәйрүзә, боеру тонында. — Әнигә термоста чәй калдырдым, сораса, алып бирерсен.

— Бирермен, — диде карт, үзалдына мыгырданып. Дәү киез итекле ябык аягын ике куллап күтәрәп, икенчәсе өстенә салып куйды.

Балалары күздән югалганчы ул бүтән бер сүз дә дәмәде. Арслан белән Фәйрүзә күздән югалгач, жанын ачыттырып, тагын көндәлек уй-лары кузгалды. Аның гомер иткән корткасы үлем түшәгендә ята. Жылы жәйләр үтәр. Үтәр дә тагын әйләнеп килер. Адәм балалары бер киткәч, кире кайтмыйлар. Синнән сөякләр калыр Мәгыйшә. Салкын гүрдә, жир астында синең сөякләрең аунап ятарлар. Аларның анда кадерен белүче булмас.

Карт авыраеп кына урыныннан торды. Кизз итекке аякларын сөйрәп, капкадан ишек алдына узды. Ишек алдында анын бер эше дә юк иде. Бик күптән эше юк иде инде аның ишек алдында. Беркавым капка баганасына сөялөп, йорт-курасын күздән үткәреп торды. Иске булса да коймалар биек. Монда яна каланың шау-шуы үтөп керә алмый. Буявы уңган тәрәзә башларында чыпчыклар чыркылдаша. Каяндыр, күлгәлә лапас астыннан, күгәрченнәр гөрлөгәнә ишетелә. Сузып-сузып гөрли күгәрченнәр. Дөнья гамьнәрен онытып, картны үткән гомерен искә төшереп гөрлиләр. Ник шулкадәр монлы итөп гөрли икән ул күгәрченнәр? Бу йолкыш чыпчыклар нәрсәгә сөенә? Буявы уңган тәрәзәләргәме? Һи! — дип, үзалдына сәер генә бер аваз чыгарып куя карт. Төссөзләндөләр шул тәрәзәләр. Аның йортында хәзер бар нәрсә төссөзләнә. Ишек алдының чирәмә бетте. Тәрәзә йөзлекләре каралды. Аларны Арслангали кайчандыр жете зәңгәр буяуга буяган иде. Кошшка каршы көлөп тора иде ул тәрәзәләр. Бетте инде алар, тоныкланды. Тәрәзә ул кешенен күзләре кебек: юып, тәрбияләп торсаң гына тәрәзә, тәрбияләп тормаган, тәрәзә түгел ул. Тузаниар да куна ана, чебениәр дә утыра. Ул чакта шул инде аларда таң нуры да, шәфәкъ алсулыгы да кабынмый. Сүнә синен тәрәзәләрен...

Карт, баскан төшеннән кузгалмый-нитми, күзләрен чоланга күчерде. Чолан да тузып бара. Ишеге асылынып төште, тупсалары шыгырдый. Ишекләр дә кеше кебек: картааялар, шыгырдыйлар. Кодасы Лотфулла йорт бүлөк иткән елны бугай. Ийе, тәгаен генә шул елны Арслангали корган иде бу чоланны.

Улының таза-көчле беләкләре күз алдына килде. Менә аның улы, кизәнөп-кизәнөп, багана юна... Баш өстендә кояш карап тора. Ишек алды чирәмәндә ак тавыклар тибенөп йөри. Арслангалинең үткән балтасыннан ак йомычкалар оча.

Күнелне тетрәтердәй чын булып килде шул күренеш картның күз алдына, һәм ул ничектер миңгерәүләнөп калды. Якты көн аның өчен карангыланды. Ә бит ул шушы тап-таза беләккә, сабыр һәм төпле акыллы Арслангалине кулында яшисе ата иде бит. Кадер-хөрмәт күрөп, ил карты булып кына яшисе кеше иде ул. Яши алмады шул. Алмады. Үзгәрде заманалар, үзгәрде дөньясы, бөтенесе үзгәрде, янып-көеп беткересе! Торырлар ие әле ул нефтесенин башка да. Көбәшләр торган, жир маеның нәрсә икәнән дә белмәгән. Арба күчәре майларлык кына дөгетне Бөгөлмәгә барып та, инде бер дә булмаса, башкорт якларына чыгып та тапкан булырлар иде. Бозылды дөнья, үзгәрде, тәмам көен жибәрде бу жир мае...

Өй нигезе буенда каен түмәркәсе тырпаеп тора, жирдә сабы сынган балта зунап ята. Башка чакта Шәвәли карт аларны, каргана-каргана булса да, алып куйган булыр иде. Бүген алмый. Бүген бер нәрсәне дә аласы килми аның. Янсын дөньясы! Ана гына кирәкмени? Рас инде яшьләргә төп йорт, ата-баба нигезе кирәк түгел, син кайгыртудан гына ни файда? Үлгәч өч аршын жир житә. Фани дөньяның миһербанлы берәр бәндәсә бетмәгәндер әле. Аның как сөяген кабыкка салып, каберлеккә илтеп куяр. Жир астына кергәч, берин кирәкми, энә ул күгәрәгән балта да кирәкми, буявы уңган тәрәзәләр дә кирәкми. Кабернең тәрәзәләре булмый...

Карт, кизз итекке аякларын сөйрәп, лапаска керде. Монда салкынча иде. Каяндыр йомычка исе килә. Шул борынгы исе аны әйтеп бетергесез дулкынландырды. Туңган, өшөгән тәнәзә суык булса да, телләре кылтыр-кылтыр килә башласа да, ул беркавым лапаста утырып торды, арка-жилакәсе тоймас дәрәжәдә тунып аякларын көзән жыера башлагач кына бакча якка чыкты. Аның борынына бәрәңге сабаклары исе, авыл кешесен гомер буена дулкынландырып килгән жылы туфрак исе килеп бәрелде. Картның телгәләнгән бәгыре шундук тынычланып кал-

гандай булды. Шөкөр, быел да бәрәңге бакчасы кысыр калмады, түбәнсенсә түбәнсенде Арслангалигә, язын ук гозерләнен сорагач, олы малай каршы килмәде тагын, каяндыр бәләкәй дырылдавык трактор табып, бакчаны сукалатты, килен белән икәүләп бәрәңге утыртып кителәр. Кысыр жир — баласыз хатын кебек: берәүне дә куандырмый.

Картнын күнел күзе кайдадыр шушы тирәләрдә генә ындыр артыннан ук башланып киткән кысыр жирләр, әрәм булып яткан буш жирләр барлыгын тоеп бик борчыла иде. Һай, каdere китте жир-жылыкайның, каdere китте! Адәм баласы бит дөнья йөзенә жир өчен, жирне буш яткырмас өчен туа. Үзенә язган кадер гомер кичереп, үзенә язган кадер кайгы-шатлыгын алып, жир өстен яшәртеп һәм матурлап китеп бара. Элекке заманда булса, энә ул жирләрие буш яткырыларыемини? Нифтегә, жир маена батырып, кадерсезләп торыларыемини? Шайтан таягы белән ак әрем үстерерләриемени? Үстерерләр сиңа, бар! Тырышып-тырмашып иген чәчәрләрие. Шәвәли абзан шушы бакча урынын сазламыктан тартып алганчы ике ел чиләнде. Нәкъ ике ел! Ермаклар ерып, суын агызды, жирен киптерде, кәсләрен ватты, тиресләде. Аның янына бүтәннәр күчеп утырдылар. Кәлимәтнең су бие урамы шуннан үрчеп китте. Көбәшләр нигезе башлады яңа урамны. Инде менә Көбәш нигезе корый. Берәүгә дә кирәкми Көбәш нигезе! Арслангали дә кала кешесе булды, сыерчык оясындагы кебек, таш йорттан борынын гына чыгарып ята. Дөньяда алай торунның ни мәгънәсе дә, ни кызыгы бардыр. Габделхәе — төпчеге — ата йортында калыр. Көбәш нигезен ул алып барыр дип өметләнгән иде аның күнеле. Мәскәүгә укырга дип китеп олаккан иде төпчеге, инде менә өч ел рәттән жәйләрен дә өйгә кайтып карамый. Арслан котырта аны, Арслангали акылга бик оста. Янәсе, өйгә кайтса, без чат ябышабыз, без аны үзезебз анын да алып калабыз. Габделхәй, янәсе, яңа дөнья өчен туган; ул, имеш, канатлы, ул очарга дип туган... Кайтып бер күренсә, канатын кисеп алып калмасыек. Үзә шикелле ата-ананы оныткан мәнсез иптәшләре белән кайдадыр пырактикада йөри диме... Жир байлыкларын эзләүче кем соң әле, аты коргыры, геолог була диме, булсын, жирне дә тикшерсен, пырактикада да йөрсен, ну бит күнел өчен генә булса да, әтиләрен дә хәлен белеп китәргә кирәк ләбаса! Ярый, син ыстудин булдың ди, зур кеше булырга укыйсын ди, атаңнарда да акча-мазар салырга ярый. Шуңа Арслангали эше генә бу, безне карамаска, безне картаймыш көнебездә бакмаска шуңа өйрәтә аны. Арслангалинең акылы бик күп. Юк инде, юк, булмады Шәвәлинең балалардан бәхете, алар туганчы бер таш туган булса, ичмасам, өй фундаментына яرارларые...

Карт шулай урт итен ашап, яныннан киткән балаларына рәнжеп торганда, бакча буйлап менеп килгән ике кешене күрәп алды. Картнын мона галәмәт тә ачуы чыкты. «Кара син аларны, мәнсез бәндәләрие, көпә-көндөз бакча таптап йөрмәсәләр, юл беткәнме, аякларын сугып сындырасы нәмәрсәкәйләр», — дип уйлап та бетермәде, әлегә ике кеше, турыдан ярып, аның янына килә башладылар.

Карт, каш өстенә кулын куеп, никадәр генә танырга маташмасын, аларны танып алмады. Башларына түбәтәй дисәң, түбәтәй түгел, ниндидер бер козырексыз бер нәмәрсәкәй киеп алганнар, аркаларына яшелле-аклы капчык асканнар, чалбар балаклары ботлары беленерлек тар иде. Карт янына килеп житүгә, икесе берьюлы:

— Сәлам, бабай! — дип аваз салдылар. Икесен дә сакал баскан, икесен дә чәч баскан, әкәмәт төстәге күн тужуркалар киеп алган ике кешегә шаккатып карап калды карт. Ниндидер хәвефле бер нәрсә көткәндәй, алдарак торучысының ак кәпәче астыннан чыгып торган көнжәлә чаклы чәченә, нягән тутырып үскән сакалына күзләрен кыса төшөп төбәлеп карады.

— Сөз кемнәр? — диде карт, куркып.

Сакалбайлар икесё берьюлы көлөп жибәрделәр. Алдарак басып торганы, иптәшенә таба борылып, йөзө чалшайтып, күз кысты:

— Әйттемме картлар мине танымас диди?

— Әлбәттә, — диде арттарак торганы. — Я, мудрить итмә, әйт кем икәннәнне!

Алдарак торганы картка төбәлөп:

— Әйтегез әле, бабай, сезнән Мәскәүдә укучы улыгыз бармы? — диде.

— Бар, — диде Шәвали, ашыгып. — Бар минем шәкерт улым. Ни булган ана?

— Берни дә булмаган. Менә мин инде ул.

— Кит аннан, синме, Габделхәй? — Карт, ыңгырашкандай, сузынкы бер аваз чыгарып, сакалбайның каршысына ук килдә дә төптө утырган үткән күзләре белән карый башлады. Күе сакал-мыек арасынан әллә кайчангы таныш чалымнар, Көбәшләр нәселенә хас булган кунадай киң арка-жилкә күзәнә чалынды. Төбәнәк базык гәүдә, аякны аера төшөп, жиргә нык басып торулар — бу бит ул, аның кире кайтмастай булып узган яшьлегә!

— Иа рабби, нишләтөп кайтардылар сине? — диде карт, гажиз булып.

Сакалбайлар, аны сискәндереп, икесё берьюлы көлөп жибәрделәр. Бу көлүдә пиндидер чит бер нәрсә, үртәүгә охшаган салкын бер нәрсә бар кебек тоелды ана.

9

Төпчек малайның һич көтмәгәндә, адәм танымаслык булып кайтып төшүе беренчө көнне картның котын алды. Менә син әкәмәт, патша заманасында, олы юл басып, урманнарда качып яткан качкыннар сыман булган лабаса! Әллә, мин сиңа әйтим, югыйсә, берәр зиндан-мазарга эләккәнме? Качып кайтуымы әллә югыйсә? Әнә шул уйлар картның юк-бар йокысын да качырып, кара кайгыга салдылар. Болай да юньле-башлы сәламәтлеккә туймаган, кабер якасында торган кешегә житә калды: төннән-төн буена шомланып, төшендә йорт басарга кәргән сакаллы бандитларны күрөп, шабыр тиргә батып уялды.

Ләкин шуннан соң узган бер атна эчендә аның кәефе күзгә күренеп үзгәрдә. Иртәләрен йокысынан, әллә нинди сөөнечә бар сыман, көр күңел белән уяна, кулына себерке тотып, ишек аллары себерсә, лапсакураны жыештырасы, хәтта балта тотып юнышасы да килә башлады. Менә син әкәмәт, ни булды соң әле ана?

Карт үз хәлен үзә дә анлап житкерми, әле генә туну-өшүдән зарланып йөри иде, әле генә улының кайтуы аны кара кайгыга салган иде, баксаң-күрсәң, индә тагын күңелендә гел генә дә әллә ниткән өмәтләр, юанычлар уянырга тора. Бу араларда аның элеккегә басынкылыгы, элеккегә сагышы, кәфеннәр һәм каберләр белән саташып йөрүе кимдә, алар аны төннәрен борчымый башладылар.

Аңлый белгән кешегә моның сәбәбе бик тә гади иде: төп йортка төпчек малай кайтты. Пускай әнә күпкә дә булмасын, — йортың иңа хужасы, булачак хужасы кайтты. Дөрөс, ул шыксызланып, сакал-мыекка батып, яп-яшь көенә үз чыраен үзә бозып кайткан, әмма да ләкин әтисә карт белән әнисә карчык янына кайткан бит әле, бүтән беркемгә дә кайтмаган. Үз итмәсә, якын күрмәсә, ул, мин сиңа әйтим, кайтыр жир табалмасымыни? Кайтыр жир бетмәгән ана, ийе, кайтыр жир дөнья тулы. Арсланнырга дисәң — Арсланнырга, Фәйрүзәсенә дисәң — Фәйрүзәсенә — сый-хөрмәткә кайтып керә алган булырсы. Юк, ата йортына кайтып төштә, төп йортка. Ничек аңар күнеләң булмас та, ничекләр итеп анар сөөнеч артмас!

Өстөвөнө бит эле ул алардан беринди хөрмөт тэ талэп итми, ятып йокларга пыржинный караватлар таптырмый, үзө төслө сакаллы, жип-жирэн урыс егете белэн икөөлөшөп, каяндыр яшел печән чабып алып кайттылар, шуны печәнлеккэ бик һайбэтлэп жәеп, икенче көннө үк тормышларын үзләрә теләгәнчә көйлөп жибәрделәр. Зэй буена чыгалар, урманнарға баралар, бакчаның әвеш-тәвеш яткан ызаннарын турайталар. Юк, малай буш түгел, малайның башына Мәскәүдән кибәк тутырып жибәрмәгәннәр, малайның күнелендә канкритни генә бер уй бар, бакчага чыга да йөрөнә, чыга да йөрөнә: ниләрдер исәпли, сакалны учлап тора, димәкки, ызначыт, сакал белән киңшә.

Төпчек малайның иң нык ошаган ягы тагын шул булды. Арслангали кунакка чакыра килгәч, бер генә дә менә жәелеп китмәде. Башта уйлангандай итенеп торды, аннан ары өзеп кенә әйтте:

— Юк, абый, башта син алма апай белән үзең безгә кунакка кил, ни дисәң дә, безнен йорт төп йорт бит эле, — диде.

И дә күнелләрә булды инде шуна картның! Күнелә булуына түзә алмагач, карт шатлык-куанычын хәстә яткан карчыгына да кереп бушатты.

— Ишетәсеңме, кортка, нәрсә ди төпчек малай, юк, ди, хөрмәтле абыйкаем, син, ди, зур түрә-нәчәльник булсаң да, ди, бу йорт, мин сиңа әйтим, төп йорт, безнең нәселнең башы, ягъни мәсәлән, әгәрәнки без жыелабыз икән, иң әүвәл башлап төп йортка, әти карт белән әни карчык янына жыелабыз инде, ди. Шулай ди, мин сиңа әйтим, абыйсының авызын да ачтырмый, китаптан укыган кебек, чартлатып кына әйтеп тора! Менә сиңа Габделхәй! Менә сиңа сакал үстөрөп кайткан төпчек! Ишетәсеңме, кортка, төп йортка жыелабыз, ди. Малайның баш йомры, малайның үз акылы, мин сиңа әйтим, үзө белән, юкка гына сакал үстөрөп, акыл-зиһен жыеп кайтмаган ул сиңа Мәскәү чаклы Мәскәүдән!..

Мәгыйшә карчык, картының теленә салынып, туктаусыз сөйләнүенән бик хәтәр арып, юрган өстендә яткан хәлсез кулын селкеп куйды:

— Житәр инде сиңа, булмаса, берәз тынып тор... Колагымны тондырып бетерәсең...

Шәвәли абый, корт чаккандай, сикереп урыныннан торды:

— Сиңа әйткән мин тиле! Сиңең ише тавык мие эчкән нәмәрсәкәйнең башы житә торган нәмәрсәкәймәни ул! Төпчек кайтты, өйгә хужа кайтты, беләсеңме?! Ә син миңа киреңне укып, мин сиңа әйтим, ахмак сүз сөйләп ятасын. Ходай сиңа белеп биргән авыруын да, тфү, тфү, әстәгъфирулла, сиңен ише кире беткән адәм белән гөнаһылы булып бетерәсең монда...

Шул сөйләшүдән соң карт тагын көнә бую күнелсезләнеп, үзалдына моңаеп йөрдә. Кунаклар үз эшләрә белән чыгып киткәннәр иде, карт аларны көнә бую сагынды. Үлөп тә күрәсә килде, карчыгына карата туган үпкәләрен аларга әйтеп бирәсә килде.

Габделхәй кичкә таба зур бер чемодан күтәрөп, өстөвөнә Арслангали белән Сәгыйдә киленнә дә ияртеп, кайтып керде. Кулына хужалык сумкасы тоткан һәм сумка өстенә ак халат салган Сәгыйдә каенатасы белән баш селкеп кенә исәнләште дә:

— Әнкәйнең хәлләрә ничек? — дип сорап, жавабын да көтмәстән, өйгә кереп китте.

Ул анда Мәгыйшә карчыкны караган арада Арслангали белән Габделхәй ишек алдының чирәме бетмәгән аулак бер почмагына үтә күренмәле карындык сыман ашъяулык жәйделәр. Самавырны ишек алдына алып чыгып, күмер салып жибәрделәр. Балыктыр, колбасадыр ише нәрсәләрнә турап, ашъяулык өстенә куя башладылар.

Картның мондый түгәрәк табынны күптәннен күргәне юк иде инде. Дөресрәге — үз өендә, үз ишек алдында күргәне юк иде. И әйбәтләр дә итте соң аның төпчеге, дөнья рәхәте, гомерлек бәхетләр бирсен үзенә...

— Ә Саша кайда соң? Дус егетен? — диде Шәвали абый.

— Саша бик азартный балыкчы ул. Аны ике балыкчы бүген төнге-леккә дип машиналары белән Камага алып киттеләр, — диде Габделхәй. — Тешләренче барлап куй, әти, иртәгә свежий балык ашыйбыз...

Табын әзерләнеп беткәндә генә Фәйрүзә дә килеп житте. Этисен олылап, хәлләрен сорашып тормаганга картның Фәйрүзәгә хәтерә калды калуын, тик бу юлы сиздермәде. Хатыннарының хатыннары анында булуы хәерлерәк. Ирләр белән тигез аракы эчеп, олы кеше катында бугаз киереп жырлап утыру бер дә килешкән эш түгел. Ийе, бер дә мөрәвәт эш түгел...

Олы малай белән кече малай иң алдан әтиләрен табын янына утыртылар. Шешәдән кызыл эчемлек салган чагында:

— Әти, берәрне тотасыңмы? — дигәннәр иде, баш кына селекте карт. Инде сизгез дистәне ваклап бетерә язганда, оялмыйча, яшьләр белән бертигез кыланып, кулына шул шайтан төкереген күтәрәп утырмас бит. Тик малайлар стаканның кулларына алганда, картның авыз сулары килеп, бөтен барлыгы котырып китте: юкка гына баш тартты. Малайлар кыстарлар әле, кыстамый калмаслар дип баш тарткан булган иде, мәнселәр, кыстың да белмәделәр, яхшыдан яман туганнар...

Картка бөтенләй күнелсез булмасын дип стакан тутырып жимеш суы салып бирделәр. Газы бар икән тагын, рәхмәт төшкәрсә, анысы да ярап куйды, тамак төпләрен яндырып, эчләрне кымыржытып төшеп китте. Һәм берәз утыргач, карт жинелчә генә башы әйләнә башлавын да тойды. Бер дә бүтән түгел, төпчек малайның хәйләсе бу, кызыл суга эзрәк теге шешәдән дә тамызган, хәерсез. Кара син аны, хитрый шайтанның, этисен аңлап, этисенең ни теләгәннән белеп, ничекләр килештереп эшләде бит, Арслан сизми дә калды. Гөнаһлы да булмады, күнеле жылынырдай итеп күтәрәп тә куйды карт.

Тагын берәрне тоткач, малайлар әти турында оныттылар, үз сүзләре, үз шөгыльләре белән мавыгып киттеләр. Бу хәтлесеңә тагын кәефе киткән сыман булса да, малайларының сүзләрен тыңлый торгач, картның янә дә бер мәртәбә күнеле булды. Олы малай белән кече малай гел шушы төп йорт турында сөйләшәләр иде.

— Менә, энем, Габделхәй, без барыбыз бергә жыелдык. — дип сүз башлады Арслангали. — Хәзер безнең янда Мәрзия сенел генә юк. Ул тормышын Казанда көйләде, аның анда эш урыны да бар, кияү буласы егетә дә акыллы дип сөйләләр, хәзер безгә әти белән эни турында гына кайгыртырга кала. Мин аларны үземә чакырып карадым, әти бер генә сүз әйтә, синең таш йортыңда, дөньяга сыерчык оясыннан караган кебек, томшыгымны тыгып карап ятар хәлем юк, ди. Син менә укуыңны бетергә торасың. Қая барып урнашырга ниятең бар? Шуны яшермичә әйт әле миңа.

— Мин, абый, син иң әүвәл миңа эш табарсың дип уйлаган идем, — диде Габделхәй, абыйсына туп-туры карап.

Арслан, елмая төшеп, гөлдәрәп кенә әйтеп куйды.

— Эш качмас. Практика узарлык кына эш табылар. Син менә институтыңны бетергәч кая барасың? Шуны әйт.

— Бетергәчмә? — Габделхәй, сакалын учлап, картлар кебек, уйга калып торды, татарча бөкләп утырган аякларын, ойый башлагач, ипләп кенә чирәм өстенә сузып жибәрде.

— Укып бетергәч тә мин менә шушында кайтам инде. Төп йортка.

Шәвали карт үз кодакларына үзе ышанмады. Бәрәкалла! Ни сөйли бу? Шушы сакал үстөрөп, калача тар балак киеп кайткан малай

сөйлиме моны? Фарешталарнен амин дигән сәгатенә туры килсен. Әгәр-ренки, сүзендә торың, ул монда кайтып урнашса, Көбәшләр нигезе тагың тернәкләнә! Ул чагында инде тыныч күңел белән күзнә йомарга да була.

Карт малайларның сүзләрен, кулын колагына куеп, тынлый башлады.

— Та-ак, — дип сузып кына әйтеп куйды Арслангали. Әллә энесенә сүзен өнәп бетермәде, әллә ышанып житмәде, әнә шул сузыңкы «та-аг»ыннан соң табын өстенә төбәлеп, бер кавым дәшми утырды.

— Бөтенләйгәме? Әллә экзотика эзләп кенәме?

— Ничек экзотика?

— Институтның таш стеналары туйдыргач, берәр жәй нервларны авыл өендә ял иттереп, печәнлектә йоклап алырга исәпме, диюем?

— Әлбәттә, анысы да бар. Ял итәргә дә теләк зур, ардыртты уку. Кавказ курортларында йөрергә минем әле мөмкинлегем юк, синнән акча сорап булмый, укыганда булышканың өчен дә рәхмәт. Ләкин мин төп йортка ял итәр өчен генә кайтмыйм. Кайтсам, Кәлимәттә үз йортымны салып, бакча үстереп, үзем теләгәнчә яшәр өчен кайтам, — диде Габделхәй. Ул абыйсына күз ташлап алды, аның карангылана башлаган чырасен, таза нык борыңның канатлары киерелә башлавын күрәп, әтисенә күз төшерде. Әтисенә баш изәүләре, артык зур тырышлыктан сузаеп киткән бәләкәй бите, төпчек улының әйткән бер сүзен йотып алырдай булып тыңлап утыруы аны үсендереп жибәрде. — Әйе, мин монда төпләнеп яшәргә кайтам, — диде Габделхәй. — Тормыштан мин романтика эzlәmим, күктән йолдыз чүпләргә дә жыенмыйм, дәресең генә өйткәндә, китапларда язган андый романтикага бик үк ышанып та житим...

— Кызык. Нәрсәгә ышанасың соң син?

— Бер нәрсәгә дә ышанмыйм, — диде Габделхәй, башын чайкап.

— Моңы ничек аңларга?

— Моңымы? Нәкъ әйтелгәнчә аңларга кирәк. Кемдер минем тормышымны бәхетле итәр, кемдер миңа рәхәтлек алып килер дип ышанмыйм. Бәхетне мин үзем кулларым белән табарга, үз тормышымны үзем корырга тиеш.

— Яхшы, — диде Арслан, тыенкы гына. — Әйтик, син бу төп йортка кайттың, ди. Ничегрәк итеп күз алдына китерәсен инде син бу төп йорктагы тормышны?

— Миңа кайтып төшү белән торыр урын кирәк булачак. Тиз генә коммуналь квартира бирмәячәкләр. Начальствога ялынып, түбәнсенеп йөрисе вакытымны мин йорт салуга, бакча утыртуга бирәчәкмен. Дүрт ел буена Мәскәүдә студентлар торагында яшәп, төрле яктан килгән халык белән аралашып, дөньяны мин шактый ук әйбәт таныдым. Коммуналь йорттагы тормыш тормышымны ул: өзлексез сиңең тормышыңа тыкшыналар: төнге унбердән соң приемник тыңлама, магнитофон уйнатма, шакылдама. Әгәр минем шакилдыйсым килсә?

— Беләсәңме, Габделхәй, син дәрәс булмаган эшенә фәлсәфи аргумент эзләп маташма, абыеңа турысын гына әйт тә бир: миңа хосусый милекчелек чире йокты, дигән. Үз бәхетем, үз рәхәтем, үз сакалым...

— Сакалга кагылма, — диде Габделхәй, кискен итеп.

— Ярый, гафу ит, анысы сүз арасында гына килеп кысылды. Минем өчен сиңең уй йөртү рәвешен бик тә сәер, син бит гел әти кебек фикер йөртәсен. — Арслан, сагаеп, әтисе ягына ялт кына күз сирлеп алды, ләкин шундук тынычланды, карт инде аларның сүзен тыңламый, ул, тезләрен ябык куллары белән кочаклап, йокыга киткән иде. — Әтинең үземнеке дип уйлавы, үземнеке дип сөенүе табигый, ни дисәң дә, ул — крестьян, бәхетне жирдән өмет итеп, гомер буге жиргә карап яшәгән.

Син бүгөнгө заман баласы, урта мөктөп бөтөрдөн, комсомолда тәрбияләнән, Мәскәү институтын тәмамлайсың. Мәнә син уйлап кара, мин сине, әйтик, үзөм житәкли торган промыселлар идарәсенә тыныч күнел белән ничек эшкә ала алайм? Син бит нефть чыгаручы егетләргә үз фәлсәфәңне момент йоктырачаксың...

— Мәнә шул шул! Беләм синең ише түрәләрне: сүз конкрет эшкә барып терәлдәме — сез хәзер шалтыравык сүз белән авызны томалап куясыз. Заман чире сиңа да йоккан икән...

— Нинди чир?

— Куркаклык. Мин дөньяга синеңчә карамайм, синеңчә фикер йөртмим, нәрсә уйлайм, шуны ярам да салам. Чөнки минем кулымда портфель юк, мин кресло югалтудан курыкмайм. Әгәр беләсен килсә — шуның өчен дә мин сиңа кайтмадым, синнән эш сорамадым. Митрофан Апанасовичка бардым, ул Саша белән безнең икебезне Лотфулла Дияров бригадасына урнаштырды — стажировкага. Мәнә, ичмасам, кеше Лотфулла агай: кычкырынамас, акыл сатмас, әкрән генә үз эшен эшли бирә, аның белән эшләве үзе бер мөктәп...

Арсланга бертуган энесеннән бу сүзләрне ишетү авыр иде. Ул үзен намусы ак кеше дип санап йөри, жир йөзөндә берәүдән дә куркып яшәми. Курыкса, ул үзенә дә, бүтәннәргә дә нервысын бозып завод дөгъвалап йөрер идемени? Тыныч кына да ята алган булыр иде.

— Я, куркаклык турындагы фәлсәфәңне бөтөрдөңме? — диде ул, сабырлыгын жуймаска тырышып.

— Юк, бөтөрмәдем әле. Куркаклык ул үзөннән олы түрәнә ялгышын ялгыш дип әйтергә йөрәгәң житмәүдән генә түгел, үз намусыңа үзек үк каршы килеп яшәүдә дә. Мин байтак кына кешеләрне беләм, яратмаган хатын белән торалар, тормышым көйлә дип, үзләрен дә, бүтәннәргә дә ышандырып йөреләр, аерылырлар иде, репутацияләре төшүдән, портфельне югалтудан куркалар...

— Сөйлә, сөйлә, ник туктадың?

— Мин үз йортымны салам дигәч, син дә куркып калдың. Хосусый милек, фәлән-фәсмәтән. Моңы синең начальник булуың әйттерә, э күнеленнән син минем яклы. Әгәр минем торыр урыным, ял итәр бакча мин юк икән, башымда бер генә кайгы: кая барып сыенерга, торыр урын каян табарга? Әгәр үз йортым булса, берәүдән дә бәйлә булмасам, мин, дәү абый, эшләгән эшемдә күбрәк файда китерә алам, эш турында күбрәк уйлайм. Миңа начальнигың Арслан Шәвәлиевич кайчан квартир бирер, янына керсәм, тиргәп чыгармас микән дип борчылып утырмайм шул инде...

Арслан уйга калды. Каян килә хәзерге яшьләрдә шулчаклы практицизм? Хәзерге, нәкъ мәнә сугыштан сонгы буынны эшкә ала башладыңмы, иң беренче шарт итеп: акчасы күпме, квартиры кайчан була? — дип сорый башлайлар. Аларның бит әле күктә йөзеп, хыял дөньясында яшисе заманнары. Әнә бит гражданныр сугышы чорында уңсигез яшьләре дә тулмаган үсмерләр гаскәр белән командалык иткәннәр. Яшь гвардиячеләр, унбиш яшьләреннән фашистларга каршы сугышып, башларын салды.

Арслан жирдән үлән сабагы алып, аны теше белән өзәргә тотынды, ләкин сабакның катысы, какшайганы туры килде, ул тиз генә өзелми, авызга әчкелтеп тәме генә йөгәрә иде. Ул үлән өстендә әрсез бер кыяфәт белән, жинүле төстә елмаеп яткан Габделхәйгә өнәмичә, ят күз белән карады һәм каны кыза башлаганны тоеп, каршы әйтергә бүтән сүз таппыйча:

— Ә мин сиңа сакалыңны кырырга кинәш итәм, — диде.

Габделхәй рәхәтләнеп көлөп жибәрде: — әйтер сүзек беттеме, абыкасм?

— Юкка авыз ерасың, — диде Арслан, ярсынып китүдән үзен көч-хәл белән тыеп. — Безнең әле сөйләшер сүз бетмәде. Әңгәмәне минем квартирга күчәрәбез. Синең кебек тәти егетләр күп килде монда, берсе дә дөнъяның агышын үзгәртә алмады...

Беренче тапкыр ул сүзләренен көчсез һәм буш булуын, җавапсыз калмас өчен генә әйтелгәннән аңлап, тынды. Аның энесенә каршы әйтердәй саллы дәлиле юк иде.

Йоклап утырган этиләрен, агалы-энеле ике ягыннан култыклап, өйгә алып керделәр. Фәйрүзә саф һавалы чолан бүлмәсенә мамык түшәк салып, бик әйбәтләп урын жәеп бирде. Қарт, ястыкка башы тиюгә, гомердә булмаганча тынычланып, изрәп йоклап китте.

Сәгыйдә белән Фәйрүзә дә ишек алдына, табын янына чыгып утыргач, кабат бәхәс куертуны яхшы тапмадылар. Нигәдер ике агай-эне, сүз куешкандай, малай чакта җырлый торган җырларын искә төшерделәр. Кызык та яклары бар соң дөнъяның! Берсе инде зур кеше булган, икенчесе Мәскәүдә укып кайткан ике агай-эне, Арслан белән Габделхәй, һәм, аларга кушылып, Сәгыйдә белән Фәйрүзә әкрән генә моңаештылар.

— Әнкәйнең хәле көйләнеп бара бит әле, — диде Сәгыйдә, җыр тынгач. — Аппетиты да әйбәтләнде, битләренә дә ит куна башлады.

— И-и, яшәсен иде әле. Житмеш алты яшь күп тә түгел бит, авылда йөзгә кадәр яшиләр, — диде Фәйрүзә. Ул яулыгын артка чөеп бәйләгән, җиңнәрен сызганып куйган, күлмәк итәкләрен пөхтә генә җыйнап, чирәм өстендә бик килешле утыра иде.

— Яши ул, бер дә кайгырма, яши, — диде Сәгыйдә, чын күнелдән. — Синең ул хәтле тәрбияләвенә үлеп беткән кеше дә аягына басар.

— Юкны сөйләмә, синең даруларың килеште аңа, — дип куйды мактауга күнекмәгән Фәйрүзә.

Габделхәй шешәдәгенә стаканнарغا бушатты.

— Әңгәмәне давам итү өчен!

— Булмаса, без дә берәр рюмка әнә теге тәмлесен генә тотыйкмы әллә, Сәгыйдә килен? — дип көлеп куйды Фәйрүзә.

— Соң, әйдә, без кемнән ким?

Күктә кыяр-кыймас кына йолдызлар кабынды. Бер кырые китек кызыл ай Зәгъфыран таулары артыннан калкып чыкты. Җир өстенә кичке талгын рәхәтлек жәелә башлады. Әле аннан соң да байтак кына сөйләшеп утырдылар. Төн аяз, күк йөзе куе зәңгәр, хыялларны уятырдай ерак-өмсендергеч иде.

Арслан Гобәйдуллин промыселларда эшләүче яшьләргә әледән-әле күрәп, алар белән очрашып тора, гомуми җыелышларда аларның кайнарланып сөйләгән сүзләрен тыңлый. Ләкин мондый чакта алар бер генә яклары, эшкә булган мөнәсәбәтләре белән генә ачылалар: алар идарә башлыгыннан әйбәт квартир, уңайлы эш шартлары таләп итәләр, шуннан башка күнелләрендә нәрсә асрыйлар, нинди теләкләр белән яналар, аларын ачып бирмиләр иде. Никадәр генә аларга якын булырга тырышмасын, дүрт стена белән чикләнгән кабинетта атиалар бую катлаулы расчётлар белән утырып, илнең төрле тарафларындагы завод-поставщиклар белән тиргәшеп, теләсә-теләмәсә дә, ул алардан аерылган иде. Промыселларда, лабораторияләрдә, диспетчерлык пунктларында эшләүче егерме-егерме биш яшәр егетләр, кызлар инде Арсланнар буыны түгел, сугыш күргән буын түгел, алар янарак шартларда, техниканың үскән, автоматларның тормышка гөрләп килгән заманында тәрбияләнгән кешеләр, алардан чит ил фәне, чит ил сәнгате яшерен тү-

гел, алар дөнья музыкасын, сәнгать казанышларын, кино йолдызларын күрөп үсәләр, кыскасы — ничек итеп тамак туйдыру, ничек итеп кеше булу кайгысы башыннан киткән буын бу. Ипи белән бәрәңгедә генә үскән буын түгел. Эңә шул яшь буынның эч серен белү, аның ни белән сулаганын аңлау теләге Габделхәй белән сөйләшкәннән соң Арсланда аеруча көчәеп китте. Чөнки ул үзенә зур планнарын алар ярдәменнән башка гамәлгә ашыра алмаячак иде.

Озакламый шундый мөмкинлек табылды. Апасы Фәйүзәнең улы Тансык, комсомол комитетында ныклап эшли башлаган унсигез яшьлек егет, беркөнне һич көтмәгәндә, Яңа промыселлар идарәсенә, абыйсының эш кабинетына килеп керде. Каты коңгырт чәчен маңгай турысына төшереп, кыеклап тараган, өстенә ачык изүле зәңгәр футболка, әйбәтләп үтүкләнгән кара чалбар кигән зифа һәм төз гәүдәле Тансык, абыйсын үз күрөп, олылап исәнләшкәннән соң, бик зур үтенеч барлыгын әйтте.

Арслан аны каршысына ытартты. Аның яль-яшь чиста йөзеннән күзән ала алмыйча: «Менә шушы бит инде мине борчыган буын, — дип уйлады. — Әле кайчан гына әнисенә итәгенә ябышып йөргән кара тәпиле малай үсеп тә житте. Комсомол башлыгы. Кулына эңә «молния» чылбырлы папка тоткан».

— Яле, әйтеп кара, ниндирәк үтенеч икән ул? — диде Арслан, энесенә ягымлы елмаеп.

— Мин үтенечне әйтермен, ләкин сез миңа, абый, башта, туганлык хакына булса да, үтим мин сиңең үтенеченне дип вәгъдә бирегез. Бу — минем комсомол комитетында күтәргән беренче зур эшем, эгәр мин аны үтәп чыкмасам, авторитетым, куык кебек шартлап, сүнөп төшәчәк. Үтим дип сүз бирәсезме?

— Карап карыйк, ниндирәк үтенечтер бит, кулымнан килердәй булса, үтәрмен, — диде Арслан.

Шуңнан соң Тансык, папкасының чылбырын зырылдатып ачып, абыйсы алдына сүзсез-нисез генә бер кәгазь чыгарып салды. Арслан кәгазьне жентекләп укырга тотынды, укыган саен аның йөзә яктыра, ирен читләренә елмаюы жәелә барды.

«Яңа промыселлар идарәсе начальнигы А. Ш. Гобәйдуллинга.

Кәлимет шәһәрненең 26 кварталында яшәүче

«Дельфин» исемле балалар хоккей командасыннан

Бик зур үтенеч

Кадерле Арслан Шәвәлиевич!

Без, 26 квартал малайлары, узган кышны төрле ишек алды командалары белән үзәбез ясаган шугалакта иптәшләргә очрашулар үткәрен йөрдөк. Резултат начар түгел. Хәзер безнең команда тулысынча оешып бетте. Көзән, сулар туңу белән, балалар командалары арасында шәһәр беренчелегенә ярышлар башланачак. Ләкин безгә аңарчы менә нәрсәләр кирәк:

1. Хоккей таяклары — 50 данә (сыну исәбенә!)

2. Крагалар — 10 пар.

3. Терсәк калканы — 10 пар.

4. Зур калканнар — 10 данә.

5. Жилкә саклагычлар — 10 данә.

6. Капкачыга тулы комплект.

Безнең команданың составы:

Фәрит Айтуганов — капитан, 7 класста, отличник.

Витя Маркин — уенчы, 6 класста, ударник.

Миша Майоров — уенчы, 7 класста, ударник.

Марат Гоголашвили — уенчы, 7 класста, укуда өлгәрә.

Саша Китов — уенчы, 6 класста, ударник.

Хәким Алтынбаев — капкачы, 7 класста, укудан өлгерә.

Альберт Сизов — иң шәп капкачы, 7 класста, укудан өлгерә дип әйтергә була.

Быел без узган кышны шәһәр чемпионы исемен алуға ирешкән балалар хоккей командасы «Спутник» белән ярышырга уйлыйбыз. Аларның барысының да хоккей формасы бар. Аларга форманы үзләренек нефть начальниклары бүләк иткәннәр. Зур промыселлар идарәсеннән. Шуңа күрә без Сездән, кадерле Гоҗәйдуллин абый, батырчылык итеп сорыйбыз: безгә дә шундый формалар бүләк итә алмассызмы? Без сезгә тимер-томыр жыеп тапшырырга булышыр идея. Ходатаебыз итеп Тансык абый Дияровны җибәрәбез.

Балалар хоккей командасы «Д е л ь ф и н».

Арслан язучы өстеннән башын күтәреп, Тансыкка карады:

— Син яздыңмы?

— Юк... нишләп мин языйм, үзләре язып китерделәр, — диде Тансык һәм шундук кызарды.

— Күпмегә төшә барысы?

— Туксан сум да житмеш өч тиен, — диде Тансык тиз генә.

— Ах, шайтан балалары, сез моны бергә оештыргансыз бит.

— Арслан абый, вакланмагыз инде, кем оештырса да барыбер түгелмени? Балаларга спорт кирәк. Бөтен дөнья хоккей белән тилерә, телевизор көн саен хоккей күрсәтә, ничек аларны бу бәхеттән мәхрүм итәсең...

— Хоккейга иртә бит әле.

— Кыш көне килсәң, сез, аннары, соңга калдыгыз, диярсез.

— Шулай дисеңме? Һм... Ләкин бит бер командага биреп кенә котылып булмый. Башкалары тагын киләчәк.

— Килсеннәр дип оештырдык та инде без аны. — Тансык мут елмайды. — Ату бит сезне, нефть начальникларын, жыелышта тәнкыйтьләп кенә берни дә алып булмый. Начальствоның тире калын, жыелышта баш селкеп, яرار, яرار, дип утыра да, янына барып керсәң, кире борып җибәргә мең төрле сылтау таба. Банк үткәрми, лимит юк, финанс дисциплинасын бозып булмый. Әллә дәрәс түгелме?

— Дәрәс.

— Форма бирү белән генә дә котыла алмыйсыз әле, Арслан абый. Ишек алды саен хоккей кордлары төзеп бирергә туры киләчәк.

— Да. Таптың син миңа эш. Нәрсә син, туганлыктан файдаланып калмакчы буласыңмы? — диде Арслан, күзләрен кыса төшөп. — Ләкин бит, иптәш комсомол, моны бер безнең идарә генә eryl чыга алмый.

Тансык, абыйсы баш тарта дип куркып, күзләрен йомгалап куйды. Аның кошта янган көрәңсү чиста битенә тимгелләр бәрәп чыкты. Арслан елмая төшөп, фикерен әйтеп бетерергә ашыкты.

— Курыкма, мин сине гаепләмим. Мактыйм миңа сине. Зур эш артынан йөрисең, конкрет эш. Минем әйтергә теләгәнем менә нәрсә: мәсьәләне зур итеп шәһәр Советына куярга кирәк. Без, Кәлиметтәге нефть идарәләре, бу чарага бергәләп тотынырга тиешбез. Үсмерләр арасында җинаятьләр, хулиганлыктар булып тора, шәһәрдә, авылдагы кебек, үсмерләргә эш белән мавықтыру юк, менә алар шуннан үзләренә кызык эшләр, ярамаганны эшләр ташыйлар. Синиң күтәргән мәсьәләң шәп, миңа сине ярты юлда туктап калмаска кинәш итәм.

— Кинәшегез өчен рәхмәт. Форма бирәсезме?

Арслан клавишалы кара телефонның бер клавишасына басты, номер җыеп, идарәнен баш бухгалтеры белән ниндидер фондлар, экономияләр

турында озак кына сөйлөштө, аннары балалар гаризасынын башына кызыл каралы ручка белән зур итеп резолюция салды.

Теләгенә ирешкән Тансык зур авызын жыеп ала алмый иде. Ул чыгып китәргә дип урынынан торса да, абыйсы каршында таптана иде әле.

— Я, тагын нәрсә каерырга чамалыйсың? — диде Арслан, корырак тавыш белән.

— Юк, монысы каерырга түгел, яхшылыкка яхшылык эшлесе килә. Менә сезгә ике билет, Сәгыйдә апа белән парлап комсомол кичәсенә килегез.

— Кайчан?

— Билетта числосы күрсәтелгән.

Арслан, бер укый башлагач, билетны бөтенләе белән укып чыкты.

«Зәңгәр ут» кичәсенә чакыру билеты

20 май 1963 ел

Беренче бүлек

Кичәдә тыела: а) үзеңнең һәм башкаларның кәефен бозу, б) үзен белән спиртлы эчемлекләр һәм күнелсезлек алып килү, в) танцы вакытында маймыллану һәм кыланып жырлау.

Икенче бүлек

Рөхсәт ителә: а) чәчәкләр, грампластинкалар алып килү, б) үткен сүз белән күнел күтәрәнкелегә, в) музыкаль-вокал космодромда актив катнашу.

«Зәңгәр ут» нәкъ кичкә сәгать 7 дә, «Акчарлак» кафесында кабына. Сонга калып килүче штрафка тартыла: биш тәлинкә бәрәңгә боламыгы ашатабыз.

Кәлимәт шәһәр комсомол комитеты
«Зәңгәр ут» штабы.

— Киләсезме?

— Киләргә туры килер. Яшьләрнең ни кыланганын күптән күргән юк.

Тансык тагын кесәсенә тыгылды.

— Менә монысы комсомол активына.

— Бетәмә синең ул кәгазьләрен? Нинди актив ул тагын?

— «Зәңгәр ут» бит активта катнашканнар өчен генә. Сезне почетлы кунак итеп чакырабыз.

— Беләм мин комсомолның почетын, шайтан балалары, тәнкыйть ишетсен дип чакыра торгансыздыр әле, — диде Арслан, елмаеп.

Аңа активта булу берни дә бирмәде диярлек. Комсомол прожекторлары һәм экономия өчен көрәш турындагы докладны, гадәттәгә соры, төссез докладны, беренче секретарь Илбарисов кәгазьдән башын күтәргән докладны, урыннарда килгән комсомол секретарьларының да сүзләре кәгазьгә язылган, алар барысы бер үк нәрсәдән — партия һәм хөкүмәтнең нефть промшленностена зур игътибар бирүеннән башланып китәләр иде.

Арслан бәлки кайтып та киткән булар иде, ләкин аны президиумга сайлаганнар иде, ул уңайсызланды. Техника йортының алты йөз кеше сымалы зур якты залында сүлпән генә утырган яп-яшь сәгетләрен, яп-яшь кызларны күздән үткәргәндә Арслан тагын Габделхәй белән булган сөйләшүне исенә төшерде. Әллә комсомолда ялкын беткәнме? Әллә алар барысы да тыныч кына, ватылмыйча, янмыйча гына, үз эшләрен белеп, материал кайгыны гына кайгыртып яшәргә теләләрме?

Нәрсә инде бу — яшьлек димәсәң, хәтерә калыр. Арслан да егет булып үстә, сугыш чыгар алдыннан авылда печән өсләре ничек гөрләп уза торган иде. Бер атна элек авыл өйләрендә жанлану башлана, авылның бер башыннан бер башына чалгы янаган тавышлар ишетеләп тора, егетләр яңа чалбарлар, ак күлмәкләр тектерәләр, гармунчылар гармуннарын төзәтәп ала, яшь кызлар базардан бизәклә тырмалар сатып алып куялар. Печәнгә төшкән көнне ни генә кыланмыйлар! Болында, Зәйнең иң матур бер тугаена шомырт эрәмәләре янына зур бер казан асалар, үгез суеп, күмәк аш пешерәләр. Жиз тәңкәлә, кыңгыраулы атларда, бер-берсен жылкәләреннән кочаклап, арба тутырып утырган егетләр гармунга жырлап эшкә баралар, эштән кайталар, гөр килеп тора Зәй буйлары! Малайлар печән таратырга төшүне зур бәхет саныйлар иде ул вакытта. Шулай ук яшьләрнең ялкыны сүндемени? Нигә алар бергә жыелган чакларда жырламыйлар, нигә трибунага чыккан чакларда кәгазьдән укып бик дөрес сүзләр сөйлиләр. Балки, алар аны, жырны, күмәк сөенүне, үткән этап дип саныйлардыр? Әллә алар хәзер иртәрәк өлгереп, иртәрәк сүнәләрме? Техника, яңа ачышлар, космос дөньясы аларны күбрәк биләп аламы?

Шундый тынгысыз сораулар Арсланны кичәгә барганчы борчып торды. Түбәсендә зәңгәр-яшел-кызыл утлар янган «Акчарлак» кафесы ул килгәндә тын иде әле.

Аны ишек төбөндә Тансык каршы алды. Беләгенә бәйләгән кызыл тасмасын төзәткәләп:

— Килдегезме, Арслан абый? Сәгыйдә апа кайда? — диде.

— Апаңның больницада дежур тору көне. Үзем генә килдем инде, — диде Арслан, өстен чишенә-чишенә.

Кичә башланымга биш кенә минут калса да, кафедра әле музыка уйнамый, киём элгеченнән бер читтәрәк чәчләре, ат ялы кебек, күлмәк яккалары өстенә кайтарылып төшкән берничә егет, ирен читләренә сигарет ябыштырып, тәмәке пыскыталар, икенче катка күтәрелә торган баскыч төбөндә күзләрен кара белән сызып озынайткан, иреннәрен кишер төсендәге помада белән буяган кызлар өелешеп торалар иде. Алар идарә башлыгына иренеп кенә юл бирделәр.

Баскыч буйлап югарыга, икенче катка күтәрелгәч, Арслан иркен зур залның бер як яртысына өч рәт итеп тезелгән ак эскәтерләр өстәлләр күрдә. Өстәлләрдә яшьләренә алма, салат, конфет, шампанский, портвейн шешәләре көтә иде. Залның биергә, күңел ачарга дип калдырылган икенче яртысында түрдә үк радиола куелган, аны көйләргә дип махсус чакырылган электрик, олы яшьтәге, кәкшәйгән сары йөзле бер абый, радиола янына берәүне дә китермичә, команда булганны көтеп тора иде. Арырак, оркестрантлар — баянчы, барабанчы, саксофон һәм флейтачылар уен коралларын төрлө тавышка көйләп маташалар иде.

Кичә бер сәгать чамасы соңга калып башланды. Шәһәрнең үзешчән артисты Сәгыйть Камалов — йомшак-бәрхет тавышы белән кызларның һушын ала торган түгәрәк ак йөзле, сабыр холыклы, яше утыздан узса да өйләнми йөрүче буйдак — чакыру билетына язылган сүзләренә магнитофон көчәйтүендә тагын бер тапкыр кабатлап чыкты; аның алмашчысы, юантык гәүдәле яшь кенә кыз, кайсыдыр мәктәпнең пионер вожаты, яшьләренә өстәлләр янына чакырды. Түбәннән, күмәкләп, ташып менгән яшьләр өстәлләр янына утырып беткәнчә байтак кына вакыт узды. Шуннан соң комсомолның беренче секретаре Илбарисовка сүз бирделәр. Өстәлгә ике кулы белән таянып һәм микрофон өстенә якын ук килеп, ул яшьләренә зур көрәшкә чыгулары белән котлап, тост тәкъдим итте. Яшьләр жанланып китеп, гөжләп алдылар, чәкәшеп эчтеләр һәм ашарга тотындылар.

Кичәне алып баручы Камалов, үзләре аерым өстәлгә жыелган комсомол башлыклары белән кинәшеп алгач, микрофонын күтәрәп, Арслан утырган өстәлгә килә башлады.

— Арслан Шәвәлиевич, сез яшьләргә берәр нәрсә әйтегез инде...

— Минем әйтүем нигә кирәк, яшьләр биесениң, жырласыңнар, — дип каршы килеп маташса да, Камалов сүзендә нык торды:

— Юк, комсомол вожакларының фарманы шундый, — диде ул, мөлаем елмаеп, — әйтегез берәр сүз.

— Басып әйтергәме, утырган килеш тә ярыймы? — диде Арслан һәм үз тавышынан үзе унайсызланып китте, микрофон аның бу сүзләрен шуңдук залга житкерде.

Залда көлешеп алдылар.

— «Яшьләр миннән еш кына сорыйлар, нигә сезнең китапларыгызда барлык яшь кешеләр дә чибәрләр, матурлар, диләр. Мин дә үз унаемда гажәпләнеп аларга сорау бирәм: нигә яшьләр матур булмаска тиешләр, әгәр яшьләр дәрәс яшиләр икән, дәрәс эшлиләр һәм дәрәс ял итә беләләр икән, алар һәрчак матур булалар». Бу сүзләргә заманыбызның бөек педагогы Антон Семенович Макаренко әйткән. Аңардан да матурак итеп әйтеп булмас, шуңа күрә мин сезгә дәрәс яшәү, дәрәс эшләү, дәрәс ял итү телим!

Тыенкы гына кул чаптылар. Рюмкаларны янадан күтәрәп, тагын беркавым ашап алгач, бөтен Россия конкурсы дипломантлары дүрт кыз жырлаячагын хәбәр итте Камалов. Шуны ук — кызык ясап булса кирәк — юантык пионер вожаты да кабатлады. «Жәйнең алсу аяз таңнарында» дигән татар жырын кичәгә жыелган яшьләр бик начар тыңладылар, шаулаштылар, сөйләштеләр. Аннары микрофон яшьләргә таңчыга чакырды. Оркестрантлар хәзергә заманның монсыз бер көен бик хәтәр ярсынып кычкырта башлагач, залның буш ягына жыелган яшьләр берәм-берәм парлашып, ярсынулы темпка бөтенләй дә туры килмәгәнчә, чамадан тыш әкрән, кыймылдар-кыймылдамас, баскан урыннарында йоклап китәр дәрәжәдә биегән сымак итенделәр.

«Юк, мин бөтенләй артта калганмын икән заманнан, — дип уйлады Арслан, — мин аңламыйм икән боларның телләрен».

Шул мәлне кемдер аның жикенинән тартты, борылып караса: кара сакалы эченнән әрсез елмаеп Габделхәй басып тора.

— Син ничек монда?

— Мәнә Кәлимәт яшьләргә ничек ял иткәннән карарга килдем әле.

— Ничек эләктен дим мин?

— Бик гади. Билет сатып алдым да кердем. Комсомоллар исәбенә бит бу: түләүле кичә.

— Шулаймыни? Ну ничек, ошыймы соң?

Габделхәй жилкәсен сикертеп алды, башын кыңгыр салып, биюче парларның аякларына эче пошып карап торды да яшьләр арасына кереп күздән югалды.

Тагын бер мәртәбә биеделәр, тагын бер мәртәбә өстәл янына утырдылар, кичәнең «уты» кабынмады. Кайдадыр бер өстәлдә шартлап шампанский ачылды. Барысының игътибарын үзенә тарта алганга авызын бик хәтәр жәеп елмаеп басып торган үсмернең кулындагы шампанские күбекләнеп бәрәп чыкты да өр-яңа кара костюмның коендырып ташлады. Ул тирәдә шау-шу тынып бетәр-бетмәстә үк Камалов микрофоннан сүз әйтә башлады. Аны тыңламыйлар иде, залны тынычландырып өчен ул бик озаң азапланды, берәз тынгандай булгач, оператор Миндаровка сүз бирде. Озын буйлы, таза гәүдәле, гәүдәсеннән дә бигрәк тавышы зур егет, Маяковский шигырьләрен бәйрәм кичәләрендә укып дан алган

Миндаров, өстәлләр арасыннан кысыла-кысыла үтәп, иркеярәк бер урынга килеп чыкты да, микрофонын авызына якын ук китереп, залны тагын бер мәртәбә тынычланырга чакырды, тынычланмый торып шигырь укып булмагачыгын белдерде. Тавышлар бер чама кимегәч, бик хәтәр кычкырып, Муса Жәлилнең бер шигырен укырга тотынды, зал әкрәнләп тынды, тынычланды. Шуннан соң оператор егет микрофонны янындагы бер кызга тоттырды да, үз тавышы белән, көчле һәм тәэсирле итеп, шигырьне тоеп, мәгънәсен тирәнтен ачып укырга тотынды.

Арагызда кем бар Цеткин улы,
Тельман егетләре кайсыгыз? —

диде ул, куллары белән өстәлләргә күрсәтеп. Яшьләр кинәт карашып алдылар, бөтенләй тынып калып, шигырьне ахырынача тыңладылар. Тоткын шагыйрьнен, төрмә диварлары эченнән, «таш капчыктан» торып язганнары аларга барып житте, Арслан үз күнеленә колак салгандай, сәерсенеп утырды. Нигә яшьләр тыңдылар? Аның каршысында утырган яшь кенә бер кызын күзләренә ник яшь бәрәп чыкты? Арслан кинәт бер хакыйкаткә төшенеп алды. Оештыручылар кичнән максатын билгеләмәгәннәр, аның яшьләргә нәрсә бирәчәген уйламаганнар икән.

Миндаровка яратып һәм ашкынып кул чаптылар. Аны тагын со-
радылар. Ул сөйләгәндә берәү дә ашамады, берәү дә күршесе белән сөйләшмәде. Барысы да егетнең йөзенә карап, кулларына карап тор-
дылар. Бу юлы ул бүгенге бер татар шагыйренең шигырен укыды. Шигырь турыдан-туры хәзерге яшьләргә адресланган һәм, син бүген якты залда утырасың, син бүген кыланып твист бинсең, беләсенме, си-
нен яштышәң, егерме яшьлек егет, һаман да егерме яшь көе тора, аның яше беркайчан да егермедән узмаячак, чөнки ул синен якты тормышың, синен шушы залда утыруың өчен яу кырында башын салды. Егерме яшьлек егет, бас аягыңа, тезлән аның каршысына!

Йөзләреннән кинәт кырысланып, усалланып китүен күрде Арслан; әле генә күнелә кайткан, әле генә жаны бизгән яшьләргә эчке бер соклану белән карады, алар белән кайгырып һәм монаеп, алар сулышы белән сулап: «Юк, болар беткән башлар түгел, болар күнелләрендә ялкын сакламаган яшьләр түгел, болар ил яна бер сынау алдында калса, ике дә уйламыйча, яу кырына китәчәкләр,— дип уйлады.— Яшьләреннән кү-
нелендәге ялкынны кузгата белүче юк, аларны кайнар хискә әйдәүче, шул хис аркылы сиздермәстән тәрбия бирүче юк. Комсомол башлыклары кызыл сүзләр сөйлиләр, китаптан ятлап алганнарын монда китереп аударалар. Нигә алар аерым өстәл булып утырганнар, нигә яшьләр арасына сибелмәгәннәр?»

Яшьләр белән житәкчелек мәсьәләсендә Арсланның аеруча күнелен кузгаткан бер хәл кичдән соң булды. Аерым өстәлгә жыелып утырган комсомол башлыклары активта катнашу өчен Казаннан килгән инструктор хөрмәтенә мәжлес әзерләгәннәр икән. Алар анда Арслан Шәвали-
евичны да чакырдылар. Арслан инде кайтып китәргә жыенып, энесә Габделхәй белән бүгенге кичә турындагы хисләрен бүлешеп тора иде. Илбарисов аны бер читкә алып китеп, йомышын әйтте. Арсланның ай-
ваена карамастан, чат ябышты секретарь.

— Хәзер мин энесәң белән сөйләшеп кенә бетерим инде алайса,— диде Арслан.

— Бу сакаллы егет сезнең энегезме? Бертуганмы? Соң, нишләп аны бая ук әйтмәдегез? Барсын безнең белән,— диде Илбарисов.

Мәжлес инструкторның гостиницадагы бүлмәсенә, люкска әзерләнгән иде. Анда комсомолның житәкчәрәк урында эшләүче яшьләре, барлык секретарьлар жыелган иде. Монда портвейн белән генә калмаганнар, коньягын да, «столичный» аракысын да тапканнар, кара икра да, ак

балык та китерткәннәр иде. Инструкторны түр башына утырттылар. комсомол башлыклары, дәрәжәләрен саклап, анын янына тезелеште. Арслан, никадәрле кыстасалар да, түргә узмады, азаккы кеше булыбрак, Габделхәй белән янәшә утырды.

Монда да Илбарисов беренче сүзгә әйтте. Хәзер ул кичәдәгә яки активгагы кебек, тонык йөзгә түгел, чак кына дулкынланган, чырасна алсулык йөгәргән иде. Кулына коньяклы рюмканы күтәргән көйгә ул Казаннан килгән кунакны телгә алды, анын шәһәр активында катнашуын Кәлимәт комсомолы өчен дәрәжә дип белдерде, ләкин бик артык ялагайлануга китмәсен дипмә — тостны комсомол өчен, Павел Корчагин эшен лаеклы давам иттерүчеләр өчен тәкъдим итте.

Барысы дәррәү кул чаба башлауга, урыныннан Габделхәй күтәрелде. «Нишли бу?» — дип уйлап та бетермәде Арслан, Илбарисов анын әнәсенә утырырга бөөрды.

— Юк, мин утырмыйм әле, минем әйтер сүзем бар, — диде Габделхәй. Анар барысы да сөөрсенеп, каян килеп чыкты бу жөнтәс аю дигән-дәй, аптырашып карадылар. Илбарисов кабаттан бөөрыгын әйтмәкче иде, сөгетнең Арслан Шәвәлиевич әнәсе булуыннан унайсызланып, дәшми калды.

— Менә сез әйтәсез, Павел Корчагин өчен күтәрик дисез. Минемчә, Корчагин иптәшләреннән аерылып, качып эчмәгән. Аннаны... Нигә без Павканы мәжлес өстәлләре янында гына искә төшөрәбез. Бу аны мыскыл итү, профанлаштыру. Юк, мин бу тостка кушылмыйм.

Әкрән генә бөрылды, рюмкасын өстәлгә кире куйды да ашыкмый гына чыгып китте.

Өстәл янындагылар аптырашып карап калдылар.

(Ахыры киләсе санда.)

Илдар Юзеев

oooooooooooooooooooooooooooooooooooo

СОҢҒЫ СЫНАУ

ДРАМАТИК ЛЕГЕНДА

Муса Жәлил үлем жазасы алдынан
В. Гетең «Фауст»ын кабат укыған.

XX ғасыр. Тиранның эш бүлмәсе.

Төрмә хужасы.	Дәнья хужасына мактау һәм дан!
Тиран.	Сөйлә, айда, ниләр бар анда?
Төрмә хужасы.	Буйсынганга — богау, үзсүзлене
	Олантырам теге дөньяга.
Тиран.	Теге... миңа каршы баш күтәргән
	Кол шагырьне әйтәм... Карашын
	Үзгәрттеме миңа карата?
Төрмә хужасы.	Һаман яза. Коллар арасында
	Сезгә каршы коткы тарата.
Тиран.	Димәк, коллар аны ярата?
	Димәк, коллар аңа ышана?
	Сындырырга кирәк рухын аның,
	Нинди юллар белән булса да.
Төрмә хужасы.	Кулланмаган җәза калмады —
	Ахырда
	Хөкем иттек
	Үлем җазасына.
	Ярты ел инде,
	Богауланган нилеш, төрмәдә
	Үлем карарының раслануын
	Көтөп ята.
Тиран.	Минем бөеклекке, тиңсез көчкә
	Мактап җырлаудан ул баш тарта.
	Бар дөньяны, астын-өскә китереп,
	Тезләндергән бер көч алдында
	Ниндидер бер мөһәңнәтче азиат
	Баш имәсен, имеш...
	Шулай да
	Уйландыра...
	Минем солдатларның
	Йөрәгендә шундый жан булса,
	Мондый чигенүне күрмәс идәм...
	Җир ярылса,

Төрмә хужасы.

Тиран.

Мефистофель тавышы.

Тиран.

Мефистофель пәйда була.

Мефистофель.

Тиран.

Мефистофель.

Тиран.

Мефистофель.

Тиран.

Мефистофель.

Тиран.

Кереп кәчәр идем хурлыктан...
Нинди уйлар миндә?...
Бу — тик әле нәф юклыктан.
О, юк!
Бу дәнъяның
Язмышын тик корал хәл итә,
Вакытлыча чигенү...
Мин ышанам:
Кеше ычкыналмас богаудан!
Соңгы чинтә Жир Сезнеке булыр!
Дәнъя хужасына мактау, дан!
Әмеремне тыңла! Иртә таңда
Ул үләргә тиеш җиңеләп.
Я хурлыкка калам мин — бөек көч —
Аның рухы алдында чигенеп.
Миңа буйсынмаган галимнәрнең,
Шагыйрьләрнең башын кисәргә!
Алар җирдә исән йөргән чакта
Йоклый алмам.
Мөмкин китәргә!

О, әфәндем,
Синең төп ялгышың
Шунда булды...
Кем ул?
Кем дәшә?

Синең белән
Тиран ялгышыңны күргән
Мефистофель сөйләшә.
Мефистофель?!
Мине нәрсә итә?
Әйт дәресең.
Җиңү!? Җиңелү?
Җиңелү һәм агу эчеп үлү.
Ялган!
Алла исемә белән ант итәм.
Бу күрәзәң әгәр хак инән,
Ялгышымны күрсәт!
Җирне уенчың дип уйладың син,
Жир язмышы белән шаярдың.
Кеше акылын дошман итеп күрдең,
Тик коралга гына таяндың.
Варисларың синең аңаллылар,
Тиз күрделәр, миңа килделәр,
Син илеңнән куган галимнәргә
Түрләреннән урын бирделәр.
Дошманыңны үтерүдән элек
Акылын, жанын яулап ал аның
Һәм үзенә каршы юнәлтә бел —
Ә син шуны аңлай алмадың.
Варисларың аңаллырак булыр...
Тик бер генә ялгыш ясадым мин.
Ләкин аны соңрак аңладым.
Жир йөзгә аңал ияләрен
Мин үтереп бетерә алмадым.

(Төрмә башлыгына.)

Төрмә башлыгы.
Тиран.

Тыңла,
Шагыйрьларнең, галимнарнең
Һич ничекми башын чабарга!
Муса Җәлилнең дә?
Әйе!

(Үз-үзенә.)

Ләкин аның рухын җиңү өчен
Нинди гена юллар табарга?

(Мефистофельгә.)

Мефистофель...

Син бит хатта доктор Фаустны да
Юлдан яздыручы¹. Ярдәм
Һирән миңа.

Минем төрмәдә
Кол шагыйрь бар. Җәлил.
Җазага

Бирешә торган түгел.

Мефистофель.

Төшендем.

Җан алырга көчөң җитмәгәнгә
Мефистофельне исә төшердең.

(Үз-үзенә.)

Соң булса да аңыл керә бара,
Ул үзгәртә миңа карашын.

Тиран.

Тане белән бергә җаны үлсән,

Җирдә аның рухы калмасын!

Үлем карарының раслануын

Син хәбәр ит.

Мефистофель.

Кемдер әйткән:

«Шагыйрь — үз халкының

Җыры, теле, күзе, колагы»...

Тиран.

Әгәр шулай икән,

Татар дигән кыргый ул халык

Телсез, чунрак һәм сәңгырау калсын.

Теләгемне үтә!

Мефистофель.

Соңгы адымда

Шагыйрегез юха елан кебек,

Шуышып йөрер минем алдымда.

Ул шундый зат:

Сөйләшсәргә риза

Теләсә кем белән.

Ә мин менә бүген тән белән

Барам да

Аңылына һәм җанына керәм.

Кабул итар мине,

Мин беләм.

Ул Фаустны чакыра.

Аңыллылар белән

Сөйләшсәргә аның исәбе.

¹ Доктор Фауст турындагы легендаларда табигатьне, яшәешне танып белә алмаудан гажиз булган, өметсезлеккә бирелгән Фаустның явызлык рухы — Мефистофель белән килешүе турында сөйләнә. Килешү шартлары буенча, Фауст җирдәге барлык ләззәтне, рәхәтне татыганчы, тормыштан тулы канәгатьләнү алганчы яшәячәк. Моның бәрәберенә Фауст Мефистофельгә жанын сатарга тиеш була. Мефистофель, тылсымлы эчемлек ярдәмендә, Фаустны яшәртә.

Автор искәрмәсе.

Мефистофель.

Муса.

Мефистофель.

Муса.

Мефистофель.

Муса.

Пугачеевның уң кулы —
Бахтиярдан¹ — ут алдым.
Күземдә нур сүнгәндә,
Күңелдә җыр сүнгәндә,—
Мулламурдан — нур алдым,
Тукайдан мин — җыр алдым.
Шомлы хәбәр алып нилдем сиңа.
Гильотина... Иртән алтыда.
Мин ярты ел көттем бу хәбәрне.
«Сөөнечле» хәбәр... ни әйтим.
Йөгереп нилдем тизрән, үлем алды
Сәгатьләрен, мәйтәм, җиңеләйтим.
Таң сызыла... алар нилергә дә
Ике сәгать калган нибары.
Андый чакта кеше ялгыз калса,
Акылыннан мәмнин шашарга.
Аллаң да юн синең, муллаң да юн.
Һәммәсеннән үзәң баш тарттың.
Ә кешенең җаны таш түгел бит,
Кемгә ялварырсың җан сорап?..
Куркытма ла мине үлем белән,
Кырык үлем аша узган мин.
Соңгысын да Берлин урамыннан
Яшәү җырын җырлап узармын.
Кайгырма ла беркем озатмас дип,
Җырым калыр мине озатып.
Каберемә ятып үксер дә ул
Дөнья буйлап нитар моң гына.
Тышта — август. Гелләр чәчәк ата.
Тирәкләрдә кошлар сайрыйлар.
Ишетәсеңме,
Башың кисү өчен
Палачларың балта найрыйлар.
Йоклыйлар дусларым, белмиләр,
Йоклагыз, дусларым, белмәгез.
Соң тапкыр йоклагыз теш күрәп,
Тик палач балтасын күрмәгез.
Соңгы төн. Төрмә тын. Богаулар
Музыка урнына чыңлыйлар.
Төш күрә дусларым — богаулар
Чыңына кушылып җырлыйлар.

ҮЛЕМГӘ ХӘКЕМ
ИТЕЛГӘННӘР ТӨШЕ

БЕРЕНЧЕ ТӨШ

Мин хөкем ителдем йөз яшькә
Кәдрә картаймый яшәргә.
Мин найттым, надерлем, кил, кочыйм,
Карама чал төшкән чәчләргә.
Дөньяда коллар юн, төрмә юн.
Онытылган золымнар, газаплар.
Мин найттым, надерлем, кил, кочыйм.
Кулларым богаудан азатлар.

¹ Бахтияр Канкаев — Е. Пугачев полковнигы.

Төрмәнең нигезен актарып
Ал гөлләр чачегез, сеңелләр.
Мин кайттым, кадерлем, кил, кочыйм.
Кулларым богаулы түгелләр.
Карт дөнья иренләп тын ала.
Толымың муеныма урала.

Мефистофель.

Мин кайттым, кадерлем, кил, кочыйм,
Елама, керфегең чылана.
Бу — төш менә...
Кеше...

Муса.

Нинди мескен, нинди түбән син,
Син кол булып җиргә килгәнсең.
Син кол булып җирдән китәрсең.
Әйе,

Мин кол булып җиргә туганмын
Егерменче гасыр башында.
Мин кол булмас өчен җыр башладым,
Корал алдым ундүрт яшемдә.
Юллар бик күп иде, икеләнми,
Авыр көрәш юлын сайладым.
Ирек өчен суга-бозга кердем,
Сугыш утларында кайнадым.
Халкым өчен яуда үләрмен дип,
Юкка гына антлар итмәдем,
Җаным кала көрәш җырларында.
Юк, кол булып җирдән китмәмен.

Мефистофель.

Кеше иркә өчен сугышып йөргән...

Акылың чыга бара, күрәсең.

Ә үзең бит ирек, азатлыкны

Төштә генә күрәп үләсең.

Муса.

Балаларым минем, оныкларым

Төштә түгел, өндә күрерләр,

Бәхет үрләрендә йөрерләр.

Без күргәнне авыр акият итеп

Телдән-телгә сөйләп йөрерләр.

Мефистофель.

Төрмышның бар маңга үзгәрмәгән

Һәм үзгәрмәс катгый кануны.

Телисеңме, теләмисеңме —

Таләп итә сүзсез тануны:

Дөнья — төрмә, Кеше шул төрмәгә

Маңга богауланып куелган.

Маңгаена — акыл тирәсенә

«Син — кол» дигән сүzlәр уелган.

Кеше...

Берсен-берсе сытып, таптап узар,

Берсен-берсе кырып бетерер,

Һәм Җир шарын беркөн, сугыша-сугыша,

Яшәмәслек халга китерер,

Җире белән бергә үзе дә

Очар төпсез-тирән упкынга.

Алла хатта өлгералмый калыр

Яндырырга төмүг утында.

... Йоклыйлар дусларың, саташып, төш
күрәп,

Соңгы төш һәм соңгы төн булыр.

Аларга — соңгы төш, дөньяда калганнар —

Исәннәр өчен ул — өн булыр.

Кеше.

Берзаман мәңгелек йоныдан уянып,
Ачтым мин дөньяның капкасын.
Саумы сез, кешеләр?!

.

Тиран-Робот.

Бернем юк,
Кайда сез?

Кешеләр? Ха-ха-ха!

Эзләмә. Тапмассың.

Кешеләр? Ха-ха-ха!

Жирдә мин... Мин торам!

Кем соң син?

Мин — Хужа! Мин — Тиран!

Балалар, оныклар соң... кая киттеләр?

Кешеләр? Ха-ха-ха!

Кырылып беттеләр.

Бөгаулар, чылбырлар чылбырга бәйләнде,

Кешенең анылы тимергә әйләнде.

Анылын алдым да акылдан шаштым мин,

Ха-ха-ха! Автомат тәймәгә бастым мин.

Коточныч шартлаудан тетраде бөтен Жир.

Бер секунд. Һәлакәт. Хәрабә. Төтен. Жил.

Нит, Кеше өргә, каберәң яшерен,

Юк инде бу жирдә туганың, нәселең!..

Жир багырем, нишләдең? Бик тыныч,

Куркыныч — кешедән башка син,

Кайда сез, оныклар?

Эзләмә.

Тапмассың.

Ха-ха-ха! Яп дөнья капкасын!

Кеше — мәгърур! Үз куллары белән

Ноллык чылбырларын өзәр дә,

Жиң сызганып башлар тираннарсыз,

Сугышларсыз тормыш төзәргә.

Кеше узар. Үлем кораллары

Аяк аста калыр тапталып.

Планета тыныч сулыш алып,

Бөек Акыл итәр патшалык.

Төрмә хужасының, сарайларның

Көле күнә очар көн килә.

Таң сызыла. Әнә көнчыгыштан

Тетрәү авазлары ишетелә.

Ә синең — көнәң юк!

Алдыңда — төн кара...

Күр, кара:

Дөньяда кем кала?

Күр, кара:

Ул килә,

Күзләре — чөм-кара.

Күр, кара.

Таң кызы,

Чачеңне үр, тара.

Таң кызы! Башына

Ал яулык ябынган.

Шагыйрәң иркәләү,

Назлауны сагынган.

Кеше.

Робот.

Кеше.

Робот.

Кеше.

Робот.

Муса.

Мефистофель.

Муса.

Мефистофель.

Муса. Таң кызы... Толымы
 Нурлардан үрелген.
 Мефистофель. Илаһи матурлын
 Хыялда нүрелген!
 Муса. Ул җырлый... «Сагыну»...
 Таң ата... Янтыра...
 Мефистофель. Ул минем иркемдә,
 Ул аңа тартыла.
 Таң кызы. Котнарып калырга
 Рахимсез үлемнән
 Килдем мин. Кач, шагыйрь,
 Термәләр иленнән.
 Мефистофель. Кит, шагыйрь, дөньяның
 Куркыныч җиреннән.
 (Мин беләм: шагыйрьләр
 Кызларга табына.)
 Таң кызы. Нитик без дөньяның
 Иң аулаи ягына.
 Ник газап чигәсең,
 Кем өчен? Ни өчен?
 Тыңлыйм да төшәнмим
 Йөрегең тибешен.
 Әнә чын шагыйрьләр
 Төнге ай нурында
 Җырлыйлар тик сөю
 Һәм шарап турында.
 Оныт та дөньяның
 Найгысын, аһ-зарын,
 Сарайда каршылыи
 Гомернең таңнарын.
 Мефистофель. Җиз балта астыннан
 Башыңны ал да син,
 Сайла син: я аны,
 Я палач балтасын.
 Муса. Гүзәллек алдында
 Баш иям. Ләкин мин
 Үлемем якында
 Булса да, үкенмим.
 Ник миңа үз иркем,
 Халкым кол булганда,
 Җир — Кеше сарае —
 Ялкын-кол булганда.
 Юл яра бахеткә
 Кешенең эңгиле.
 Ул бара шатлыкка
 Газаплар аркылы.
 Гомеремнең соңында
 Үзем дә, җырым да
 Миллионнар язмышын
 Хәл иткән урында —
 Мин калам термәдә.
 Ник миңа тын сарай?
 Тынмамын мәңгегә,
 Йөрегем тынса да...
 Хуш инде, Таң кызы.
 Озата бармамын.

Мефистофель.

Мин монда каршылыым
Үлемем таңнарын.
Тышта — август. Гөлләр чәчәк ата.
Тиράкларда кошлар сайрыйлар.
Ишетәсеңме, башың кисү өчен
Палачларың балта кайрыйлар.
Сизеп торам: таң яктырган саен
Томанлана бара карашың.
(Аңламассың адәм баласын.)

Муса.

Газап утларында янасың да
Дөньясыннан китеп барасың.
Кешеләрнең жиргә тууларын
Акый аласыңмы әллә сез?
Кеше туа бары үлү өчен...
Ах, бу тормыш нинди мәгънәсез...
Фани дөньялыкта ни рәхәтләр,
Ни ләззәтләр татый алмадың.
Бәхет дигән мәңгә бикле йортның
Ишеген дә шакый алмадың.
Туган илнең тын банкасын сөйдем,
Жир җиләген, каен, имән...
Һәр чәчәккә туктап башны идем,
Тик дошманга башны имәдем.
Лачын-коштай күнне күтарелдем,
Яраланып төштем түбәнгә.
Ләкин түбәнлеккә төшмәдем мин,
Күз алдыма үлем килгәндә.
Бәхетемне давыл үзәгәндә,
Көрәш кырларында таптым мин,
Ирек дошманына җырым белән
Нафрәтемне салып аттым мин.
Әзер торам

Мефистофель.

Үлем күзенә карап,
«Мин бәхетле!» диеп дәшәргә.
Кем көрәшкә чыга Ирек өчен —
Тик шул хаклы Жирдә яшәргә.
Күпме җәбер, күпме золым күрдөң,
Яндың, көйдөң сугыш утында.
Ястыкта да ятып үләлмәгәч
Тыныч кына

Муса.

Туган йортыңда,
Шулмы бәхет... Кырык яшең дә
Җиталмыйча Жирдән китәсең,
Язмышың шул — нихәл итәсең...
Сөйдем, сөям туган авылымны —
Жирнең кечкенә бер ноктасын.
Мостафадан¹ кала кадерлерәң,
Җанга янын жирләр юк та соң...
Әнәкне һәм туган авылыңны
Күңеләңдә мәңгә йорт икән.
Кеше бәхетен акый белүчегә —
Дөнья үзе туган йорт икән.
Ишетәсеңме, бар төрмәләр тетри,
Череган стенаһар чайкала.
Үләм икән — үненечле түгел,

¹ Мостафа — М. Жәлилнең туган авылы.

Мефистофель.

Туган йортым исән-сау кала.
Бөтен жиһан буйлап күкрәү уза.
Бар тираннар тетри.
Жир тына.
Һәм ирекле Кеше хужа булып
Кайтып кәра туган йортына.
Кайтып кәра туган йортына —
Һәм ни күрә.
1945 нче ел.
Август.
Үлемәң бары ел тула.
Синең алда — серле телевизор,
Ниләчәкнең
Экранына кара!
Экранда:

АТОМ. БОМБА. ҮЛЕМ. ҖАЛАНӘТ.
Тынычлык та,
Йорт та юк анда.
1965 нче ел.
Гәүдәң — туфрак,
Жырың — онытылган.

Берлин урамынан исән калган фашистлар марш белән узалар.

Болар кемнәр?
Синең палачларың
Тиран урынына омытылган.
1985 нче ел.
Халкың инде күптән онытылган.
Тик патшалык итә хаким бер тел,
Туган телең исә йотылган.

Муса.

Басып кергән яулардан
Болгар дигән ил янган,
Жимерелгән, тапталган.
Болгар дигән ил янган, —
Ә жыр калган, тел калган, —
Уклар — ата алмаган,
Туплар — ата алмаган.
Болгар дигән бер кала...
Аннан бары көл кала...
Гөлне киссәң — гөл кала,
Телне киссәң — тел кала,
Башны киссәң — ил кала,
Илдә туган тел кала.

Мефистофель.

Татар теле... ныргый халык теле,
Ирешалмыйча хөрмәт-надергә.
Әнә шулай шагыйрь белән бергә
Жир астына китә — кәбергә.

Муса.

Үзем үлгәч — жырларымда
Налачак туган телем,
Буыннардан-буыннарда
Барачак туган телем.
Бер тиран да йота алмас
И көчле туган телем,
Дошман алдында хәнжәргә
Тиң төсле туган телем.

Мефистофель.

Ирек өчен яу кырына
Эйдаган туган телем,
Чит жирләрдә халкым белән
Бәйлаган туган телем.
Тик үзенчә назлап-сөеп
Үстерган туган телем,
Чит телләргә ят итмәган,
Үз күрган туган телем.
Бишентән кабергә надәр
Юлдашым — туган телем.
Жырларымны аналарга,
Аналардан балаларга
Юлласын туган телем.
1994 нче ел.
Үлүеңә иллә ел тулган.
Кем ул?

Муса.

Тиран.
Жир-тахеткә менеп утырган.
Энә шагыйрь мәэюс карап тора
Төрмәсеннән — туган йортыннан.
Тираннар омтыла — тахеткә,
Шагыйрьләр омтыла — бәхеткә.
Тиранның кулында — ак кылыч,
Шагыйрьнең кулында — хак кылыч.
Тиранның юлында — кан кала,
Шагыйрьнең юлында — дан кала.
Тиранның эзендә — жир яна,
Шагыйрьнең эзендә — жыр яна.
Тиранның каберендә — жил исәр,
Шагыйрьнең каберендә — гөл үсәр.
Шагыйрьнең сүзләре — ук булып,
Тиранның сүзләре юк булып.
Кешеләр тиранны юк итеп
Жир йөзен яшь белән юарлар,
Дөньяга тик шагыйрь йөрәкле
Бәхетле кешеләр туарлар.

Мефистофель.

Шагыйрь халкын беләм — телгә оста.
Болар бар да матур сүз генә.
Вақыт кыска.
Әжәл якыная.
Эләктереп алса — түз генә!
Әжәл сиңа кырык тапкыр килде.
Кире китте.
Аңла, моңысы —
Чигенә торган түгел... Соңгысы!
Жан иясе һава сулау өчен
Жиргә яратылган. Иректә
Ул омтыла мәңгә. Нәтижәдә
Килеп керә тимер читлеккә.
Ә иректә ничек сөясек син!
Дөнья — дүрт капкалы. Шартлатып
Өч капкасын ябып куйсалар да
Берсе ачык кала... Аңла тик...
Мин Фаустны яшьлегенә илттем,
Үлеп барган чакта терелттем.
Акыл дөньясыннан алып киттем,
Сәю хисе белән тилерттем.

Ярый әле актык сулышыңда
 Туры килдең әйбәт юлдашыңа.
 Язмышыңа сөөн.
 Яшьлегең
 Кире кайт та яңа юл башла.
 Мин ышанам: бик тиз төзәтерсең
 Балачакның тиле хатасын.
 Ә аннан соң минем белән бергә
 Камераңа кире кайтасың.
 Бераз гына соңга калырбыз без
 Балачагың белән мавыгып,
 Әңгәл сине кетәр-кетәр дә
 Кире китәр...
 Ә син, савыгып,
 Жырлай-жырлай «Яшьлек» ивәна,
 Йөз ел тыныч гомер сөрү өчен,
 Юналерсең туган өең.
 Килештекме?
 Әмма бер шарты бар.
 Яшьлегең кайтуын кайтасың.
 Тик онытма шуны: үлгән чакта
 Үз жаныңны миңа сатасың.

(Үз-үзгә.)

Мин ышанам, мондый сынауларга
 Түзә алмас кеше барыбер.
 Үлемәннән балачанка кайту
 Жиңгелмени... Йөрәк ярылып.
 Авыр язмышыма нәлэт укып,
 Хәлдән таеп арып егылсам,
 Алдымдагы дөһшәтләрдән куркып,
 Чыккан юлдан кире борылсам,—
 Мин синенә!
 Әйдә... көчөң җитсә,
 Яшарт мине —
 Житар түземем.
 Сабуллашып,
 Исәнләшеп китим
 Балачагым белән үземнең.

1920 ел. Оренбург өлкәсе, Мостафа авылы.

Мефистофель.

Әй яшь бала, ундүрт яшьлек яшь бала,
 Тормыш юлың бигрәк ямьсез башлана.
 Язмышыңнан узмыш юк шул, ни чара,
 Ни атаң юк, ни атың юк, бичара.
 Әй яшь бала, шигырь язып сызланма,
 Үз хәлең хәл — кешеләрне кызганма.
 Туган якны камап алган дошманнар.
 Шундый чакта өйдә нәрәп ятыйммы?!

Яшь Муса.

Халың эшен яклау өчен сүз бирәм,
 Такрарлаймын күңеләмдәге антымны.
 Шагыйрь булсаң, үз «мин»ең табынсаң,
 Гомерең узар рәхәт тормыш, дан белән.
 Нәрәп тотып яу кырына өмтылсаң,
 Исемеңне чикләрсек син кан белән.

Мефистофель.

Яшь Муса.

Алда яна акты өмет — идеал,
 Шуңа маякка нәрәп юлга чыгам мин.
 Йөрәк өчен кан койрга әзермен,
 Хайлы юлда ни күрсәм дә чыдам мин.

Мефистофель.	Мин ни күрәм — бер кулыңда берданна, Ай-һай, егет, хәтәр юлга басасың, Наламең дә сөйли мылтык телендә, — Үз бәхетеңнән үзең теләп начасың.
Яшь Муса.	Ил бәхете — ул минем дә бәхетем, Жир бәхете — ул минем дә бәхетем. Мин дә барам сезнең белән, абыйлар, Жимерергә тираннарның тәхетен.
Мефистофель.	Баш тарт, бала, баш тарт тизрәк антыңнан, Китсәң әгәр абыйларың артыннан, — Анда сине бары тик дәһшәт көтә, Михнәт, газап, ачлык һәм вәхшәт көтә. Бер адәм дә түзмәс сынаулар көтә. Коллык, тарлык, хурлык, богаулар көтә. Жиллар иссен, давыл купсын — барырмын, Ташлар яусын, яшен суксын — барырмын. Егылсам да күнкә карап ятмам мин, Омтылырмын алга, кире кайтмам мин. Туган-үскән жирем, туган йортым, Хәерле юл телә жырчыңа. Ул көрәшкә чыга...
Мефистофель.	Мескен адәм...
Яшь Муса.	Үлемәнә каршы юл чыга. Дошманнарга каршы яуга китәм, Жыр өйрәткән далам, Исән бул!
Дала.	Ирек тәмен белеп, уйнап-көлөп, Йөгереп үскән балам, Исән бул! Син әйт, балам, Кайтырсыңмы тагын?
Яшь Муса.	Балачагым, Бер сәгәткә генә Кайттым сиңа. Сау бул, исән бул.
Дала.	Биргән антын йөрәгендә йөрткән Туры сүзле балам, исән бул, Күкрәгемдә эз калдырып үткән Коңгырт күзле балам, исән бул!
Яшь Муса.	Бала күңеле була далада.
Дала.	Дала күңеле була балада.
Яшь Муса.	Сау бул, иркен далам, хуш, далам...
Дала.	Мин ышанып калам, хуш, балам...
Мефистофель.	Сайла, бала, я даладан китмисең. Я гомереңне төрмә белән чиклисең. Әйтеп куям: анда сине кем көтә: Алда сине коточкыч үлем көтә. Ни көтсә дә туктамам мин. Туктарсың.
Яшь Муса.	Күрү белән гомереңнең ноктасын.
Мефистофель.	Юк, мин юлга туктар өчен чыкмадым! Ишет үлем сәгатенең сукнанын. Туктадыңмы?!
Яшь Муса.	Ха-ха-ха-ха! Туктадың.
Яшь Муса.	Ни күрәм мин... Юлым кая борылган?

Мефистофель.

Бөтен дәнъя жимерелген, кырылган.
Алда — төрмә. Үлем йорты.
Найда мин?
Сайладыңмы туры юлны?
Сайладың.
Иң ахыргы минутларың
Саныйсың...
Таныйсыңмы бу адәмне?
Таныйсың...
Әллә инде үз-үзеңне
Оныттың?
Бу — син үзең. Синең соңгы
Минутың.

Яшь Муса.

Кулларыңда — богау?..

Төрмәдәге Муса.

Үлем көтәм.

Мефистофель.

Палач — балтасына тотына.

Яшь Муса.

Ә син — тыныч...

Төрмәдәге Муса.

Тиран калтырана.

Дәнъя богаулардан катыла.

Яшь Муса.

Чал чәчләрем тузган...

Мефистофель.

Гомер узган...

Төрмәдәге Муса.

Дәнъя авырлыгын күтәрәп.

Шатлыгын да, ачы хәсрәтен дә

Үз йөрәгем аша үткәрәп.

Яшь Муса.

Ябыкканмын. Гәүдәм кечерәйгән...

Мефистофель.

Итек асларыңда тапталды.

Жирнең барлык газәпләрен алды...

Төрмәдәге Муса.

Мәгърур жаным ләкин саф калды.

Мефистофель.

Юлларыңда таулар-ташлар ауды.

Тимер сынды...

Төрмәдәге Муса.

Ә мин сынмадым.

Мефистофель.

Йөзләр-меңнәр ауды. Күзен йомды.

Мәңге тынды.

Төрмәдәге Муса.

Ә мин — тынмадым.

Кан төнерә-төнерә, көчсезләрне

Азатлыкта өндәп җырладым.

Яшь Муса.

Күзләреңдә уйный таң нурлары.

Мефистофель.

Сүнәр алар нурлы иртәдә.

Төрмәдәге Муса.

Көрәшченең гомере нысна була,

Данлы үлем белән чикләнә.

Мефистофель.

Йөз кайгыга — бер сөөнеч күрдәң.

Әйләнеп син кара артыңа...

Төрмәдәге Муса.

Михнәт-газап китсен үзем белән,

Шатлык кына калсын халыма.

Мефистофель.

Ә син, бала, чыктың шундый юлга.

Нит, кире кит, төкер антыңа.

Төрмәдәге Муса.

Күкрәгемнән беркем ала алмас,

Мин жанымны бирәм халыма.

Нич куркытмый авыр көрәш юлы,

Мәгърур жаның әгәр яшъ булса,

Мин — давамың синең. Ахырым юк.

Тунтап калма юлда, яшъ Муса.

Йомшаклыктан диеп уйлый күрмә

Күзләреңә әгәр яшъ кунса,

Синең рухың яши бу жанымда.

Синең каның ага, яшъ Муса.

Бер дошман да башны идәрә алмас.

Мефистофель.

Төрмәдәге Муса.
Яшь Муса.
Төрмәдәге Муса.
Яшь Муса.
Муса.

Мефистофель.

Төрмә сакчылары.
Мефистофель.

Төрмә сакчысы.
Мефистофель.

Хисләрең акыл баш булса,
Син башлаган юлдан горур бардым,
Курнып чигенмәдем, яшь Муса.
Бер тиран да тезләндерә алмас
Ихтыярың норыч, таш булса,
Күңелем йомшак минем, дусларыма
Бар жылысын бирдем, яшь Муса.
Жырчы исеме миңа харам булсын,
Яшьлек антларыма тап кунса,
Кеше исемен аклап жирдән китәм,
Эмма юлдан китмим, яшь Муса.

Әһә... Адам икеләнә...

Син каласың...

Ул кита.

Әжәл шулай, янынайгач

Жан иясен өркетә.

Йөз ел гомер сине көтә

Рәхәтлектә, иркәндә...

Ялгышасың, бу жанымны

Аера алмас бернем дә!

Иң беренче жырым минем!..

Иң соңгы йөрәк жырым!..

Бернинди көч бора алмас

Мин барган көрәш юлын!..

Йөз ел жирдә яшәгәнче

Жансыз күкрәгем белән,

Караңгы Жирне яктыртып,

Мин яшьли яшьнәп үләм!

Тылсымымның кинәт көче бетте.

Ия булалмадым мин аңа.

Әй, сакчылар!

Әжәл килде!

Озатыгыз гильотинага!

.....
{Гильотина.

Балта ялтырап китте.

Алсу нур чорнады төрмәне.)

Үлде...

Ләкин жаным бирмәде.

Мәжит Рафиков

БИШ ПУЛЯ

СОЛДАТ ХИКӘЯСЕ

Жыры аны яратмаган кеше юктыр. Уфа мединститутында укучы бер егет шул жыр яратуы аркасында поезддан да калган ди әле. Имтиханнарын тапшырган, авылына кайтасы икән. Чемоданын ала да трамвай «кольцо»сына юнәлә. Пушкин урамы чатына чыгып кына борылса, менә тәрәздән кичке концерт яңгырый: радиодан курайга кушылып «Сәлимәкәй», «Таштутай», «Һандугас», «Буранбай»ларны бер-бер артлы сыздыралар гына... Шып туктый да бу егет, чемоданын жиргә куярга да онытып, тәрәзә төбөндә басып кала...

Концерт беткәч, бер дә әллә ни булмагандай, әкрән генә кире тулай торакларына кайта да китә.

— Әй, беззең якка поезд иртәгә лә йөрәй ул! — ди үзен озата чыккан дус егетенә...

Шулай! Поездлар алар көн саен йөри, жан азыгың матурлык ләззәте генә көн саен эләкмн. Хәер, монысы инде аның, минемчә, кешесенә карый...

Мин дә жыр яратам. Туган телем — татар теле, дисәм, туган моннарым башкорт моннары дияр идем... анам жырлары күңелемдә яшәмәсә. «Тәфтиләү», «Кара урман», «Зиләйлүк», «Бөдрә тал»лар — татар жырлары шул...

Жырның да төрлесе бар. Кайберләре үз дөньяңның, үзең кичергән хисләреңгә гүзәлләгәнә күзегне ачып, сине бәхетле итә, икенче берләре күңеленне якты хыяллар белән нурландыра. Авыр фажига-афәт жырлары бар. Тик фажига никадәр коточкыч яман булмасын, кешенәң мэхәббәте, якты ижади рухы барыбер өстен кала...

Менә чирек гасыр тула инде, мин бер жырны оныта алмыйм. Егерме биш ел буге ул минем йөрәгемне яндыра, гомерем буге да яндырачак, ләкин мин бу жырның йөрәгемнән китүен теләмәс идем. Киресенчә... онытылырга тиеш түгел ул.

Минем аны фронттан тылга, госпитальгә жиберелүемнән бирле ни радиодан, ни бүтән бер очрак белән бер тапкыр да ишеткәнем юк. Әйтерсен, ул жыр тумаган да, булмаган да, аны жырламаганныр да. Әйтерсен, жыр бик ансат туа, бик арзан тора... Яшь булганмын шул. Шагыйре, композиторы кемнәр ул жырның, әллә халык үзе чыгарганымы аны — сораша белмәгәнмен...

Кырык өчәнче елның август башларында без эшелон белән фронтка бара идек. Без дигәнем хәрби училище тәмамлаган егетләр булабыз.

Родька Матренин безнең белән бер вагонда иде, э ул булган жирдә жыр дигәнчә берсе артыннан берсе башланып кына тора. Родя ул үзе тумышы белән авыл малае. Жиденчедән соң Оренбургта ФЗУ тәмамлап, бер заводта слесарь булып эшли башлаган... Үзе чандыр, куллары келәшчә кебек каты. Гайкаларны ачкычсыз да борып ала алыр. Үзе кайгы белмәс шук, ачык күнелле егет, үзенең белмәгән жыры юк. Яңгырап торган нечкә тавышы шундый дәртле, хисле — жырлап жибәрсә, аңа кушылмый түзә алмыйсың. Шәп егет иде. Шуңа күрә училищәдә без аны рота комсоргы итеп сайладык. «Максим» пулеметлары белән шулай Шихантау итәгенә күтәрелеп чыгып китәбез, Родя жыр башлый. Бер-ике жырдан соң миңа күз кыса: синен чират, янәсе. Ул «До свиданья, города и хаты», «Катюша»ларны башласа, мин «На рейде морском», «Дан приказ: ему на запад»ларны башлыйм. Кайвакытны шулай рота тактик занятиеләрдән арып-талып, чак өстерәлеп кайтып килгән жирдән, безнең Родя жилкендергеч бию көе «Как вставала я ранешенько...»ны такмаклап жибәрсә, башлар күтәрелеп китә, аяклар үзлегеннән нык-нык басып атлый башлый, адымнар ешая — әйтерсен, син көне буге юлсыз жирләрдән, сулар кичеп, түшкә белән шуышып барып «атака»ларга ташланмагансың... Тротуардан хатын-кыз туктап карап кала, э күзләрендә... күзләрендә, мин сиңа эйтим, шундый ягымлы нур уйный...

Уфага жилдәй тиз барып життек. Семафорлар ачык. Әле кояш та баеп өлгөрмәгән иде. Килеп туктадык. Уфа каласы тау башында тора икән. Вокзалга каршы текә ярны вак-вак кына өйләр сырып алган. Менә көкрә бер урамнан, оркестрга жырлый-жырлый, хәрби колонналар килеп төште. Болар да хәрби училище курсантлары иде. Аларны килгән уңайдан товар вагоннарына утырттылар. Без дә товарныйларга күчтек. Бер эшелонда китәбез икән. Вагонның бер як ишеге киң итеп ачылган, тупсага ике арталы тимер баскыч эленгән. Эчтә — унда-сулда — ике кат сәке жәелгән, такталары ап-ак, калын, ышкыланмаганыар.

Без урнашу белән поезд бер генә үкерде дә кузгалып киттек.

Дим станциясенә туктагач, безнең вагон алдында калын тавышлы кемдер берәү уйламаган-нитмәгән жирдән минем фамилияне кычкырды.

— Мин! — дип вагоннан сикереп тә төштем, каршысына барып та бастым.

Тавышыннан чамалап, башта ук, гади солдат булмас бу, өлкән кешедер, дип күңелгә килгән иде, эшелон начальнигы булып чыкты.

— Сезде ул фельдшерлар мәктәбе тәмамлаган?.. — ди.

— Так точно, иптәш капитан.

— Әйберләрегезне алыгыз, бишенче вагонга күчәсез.

Бишенче вагон да шундый ук тимер баскычлы, кат-кат сәкеле, тик биредә ике-өч солдат та ак халат кигән яшь кенә бер ападан башка беркем дә юк иде. Бусы санитарный вагон икән.

— Менә сезгә ярдәмчә фельдшер, — диде капитан халатлы апага. — Эшелондагы һәркемнең сәләмәтлеге өчен сез җаваплы!

Ул китеп барды, мин врач апа белән таныштым да, аскы сәкегә шинелемне ташлап, баш очыма яшел капчыкны куеп урнаша калдым.

Бу вагондагы өч солдат — төрле вагоннарда яңа килгән авырулар иде. Берсенен, нәрсәдер килешмичә, эче бозылган икән, йомшарткыч дару биреп, чәй-сохарига күчерергә булдык, икенчесенең жилкәсенә куш чуан чыгып килә иде, кадкака эленгән кесә фонаре яктысында пластырь салдык, өченче солдатның, яңа ботинкасы кечерәк булып, аягын кысқан икән, эшелон башлыгына әйтеп, зуррак размерлы аяк киеме табарга карар иттек тә һәр өчесен үз яныбызда калдырдык. Соңыннан да юл буенча вагоннарда күрәнгән бер авыруны санвагонга ала бардык.

Врач апаның (апа дип, ул бездән күп булса жиде-сигез яшкә олы булгандыр) исеме Гөлбикә Хафизовна идеме, Гөлбикә Газизовна идеме, онытыла төшкән инде, ә фамилиясе хәтеремдә, Торсынбаева иде. Болай үзен «доктор» дип кенә йөрттек. Ничек әйтсәң дә, ул бөтен эшелонның бердәнбер врачы, ә без барыбыз да аның кайгыртуындагы рядовойлар. Чибәр апа иде үзе. Хәзер, исән булса, балаларының балалары бардыр инде. Ана хәзер, исәпләп карасаң, илле-илле берәр булыр. Төскә-биткә мин аны, никтер, хәзер дә ягымлы, матур ападыр дип күз алдыма китерәм. Була бит шундый төмам картайганчы матурлыгын жуймас, житез-жегәрле хатын-кызлар. Безнең доктор апа да нәкъ шундыйлардан булыр. Жинел, йомшак хәрәкәтле, уйнап торган түгәрәк гәүдә, зифа буй, тарап бер толымга үрәп салган куе кара чәч, уракланып сызылган кара каш, түгәрәк мөлаем алсу бит, нур бөркөп торган кысыграк шомырт кара күзләр, киң борын, алсуланып торган калыңча иреннәр, йомшак, ягымлы тавыш. Берәр егеткә перевязка-фәлән ясый башласа, кечкенә кулларының житезлегенә сокланып бетә алмый идем. Уфа кызы булгандырмы ул, берәр районнан килеп Уфа мединститутын төмамлагандырмы, иркенләп сөйләшергә-сорашырға минем, күрәсен, кыюлык житмәгән. Ләкин хәрби врач түгел иде ул, Уфаның кайсыдыр больницасында эшләгән сыман хәтерлим. Кыскасы, тотканнан да хәрби эшелонны сау-сәламәт килеш хәрәкәттәге армиягә илтп ташшырға кушканнар иде ана.

Фронтка эшелон илтү уен түгел, юлда теләсә кем теләсә кайсы тукталышта теләсә нинди су эчеп, юырмаган, чайкалмаган кыяр-помидор ашы башласа, дизентерия, корсак тифе кебек кизүләр башланып китү хәвефе бар. Станцияләрдә, бер карасаң, апалар сатуга алып чыккан сөтләрен чүлмәгә-чүлмәгә белән безнең егетләргә сузалар, кызарып касмакланган салкын сөтле чүлмәкләр кулдан-кулга күчә, шул арада вагоннан бер-бер артлы ипи чыгаралар. Бушаган чүлмәгә белән бергә апаларга бирергә... Икенче карасаң, кызлар кәрзин-кәрзин кыяр-помидор, алма-чыяләрен китереп безнең вагон идәннәренә аударалар. Ул помидор, алмаларны авыл кызлары эшелон жан-фәрманга очып барган унайга да ачык ишекләрдән безгә бик оста ташлый беләләр иде. Учлап та, яулыкларына төйнәп тә ыргыталар. Аннары үзләре: «Исән-сау әйләнеп кайтыгыз, безнең янга кайтыгыз!» дигән кебек кулларын болгап, үз яннарыннан урын күрсәтә-күрсәтә ераклаша калалар... Ә доктор апабыз, поезд туктагач, ак халаттан жил-жил килеп бу күчтәнәчләргә жыйдырып ала (бу турыда вагон саен алдан әйтелгән), кайнар су белән юдырып чайкаттыра, шуннан соң гына тигезлән бүлдерә иде...

Фронтка якынлашкан саен, баш өстендә дошман самолетлары да күбрәк гүелди, тимер юл станцияләрен бомбага ешрак тоталар... Ул безнең Лиски шәһәренә житәрәк күргән бер хәл — төшенә кермәсен!.. Дөрөс, фронтка баручы состав түгел иде ул, фронттан тылга кайтучы санитар поезд иде... Бер көнне шулай кояшлы аяз иртә белән уяңсак, безнең туктаусыз барган эшелон ачык кырда тик тора. Алдарак... алдарак тимер юл будкасының эзе генә калган, рельслар жиз чыбык шикелле бөтерелгән, өзек очлары күккә карап тырнаеп калган. Вагоннар көпчәк-күчәрләрениннән ычкынып читкә очкан, агач өлешләре янып беткән, тимер кирәчләре, көзән жыергандагыдай, төрлечә көкрәшеп катканнар, үзләре утта кызган сыман кып-кызыл, тотып карасаң, кулны пешереп алырлар кебек, ә үзләре сап-салкын... Янып каралган мамык калдыклары, утта шартлап, ватылып беткән эреле-ваклы дару шешәләре аунап ята. Юлдан читтәрәк, урылган арыш кыры буенда, кара күмергә калган мәтеләр тезеп салынган. Алар янында әле генә күмелгән боеврач кабере... Авыр яралылар составы булган бу.

Безне дә бомбага тоткаладылар, безнең дә ажгыра-сызгыра төшкән бомбалар астында жиргә сеңеп бетәрдәй булып яткан минутлар булды.

Дошман самолетлары күренү белән, вагоннардаң сикерешеп юлның ике ягына чәчеләбез. Чокыр-чакыр, агач-куак төпләре — безнеке...

Нинди рәхмәтләр беләндер ул бомбалар читтә ярылды, тик бер генә тапкыр буш торган вагоннарның түшәм-идәннәрен пулеметлардан иләкләп узганнар иде. Соңыннан, запас полка баргач, бер елгада су коенып киём алмаштырганда күрәп алдым: капчыктагы эчке киёмем тишкәләнгән булган... Шулай итеп, минем ап-ак өр-яңа күлмәк-ыштаным үзем сугышка кәргәнче үк «каты яраланган» иде инде.

Безнең вагоннарда, гомумән, юлның буеннан-буена жыр тукталмады. Эстәрлетамак вокзалынан кузгалып киткәч үк «Прощай, любимый город» белән башлаган идек, поезд Купянск хәрәбәләре арасына кереп туктаганчы адам баласы белгән жыр-моңның берсе дә читтә калмады...

Эшелон бомбага тоту полосасына кәргәч, безнең вагонда көтмәгәндә бер жыр яңгырады. Шул минуттан моңарчы жырлап килгән күп жырларыбыз онытылып калды, бу яңа жыр юлның аръягында инде безнең авыздан төшмәде. Болай булды ул.

Озын юлның икенчеме, өченчеме көнөндә санвагонга бер өлкән сержант килеп кәргән иде. Кич күкрәгенә сул ягында «За отвагу» медале бар, ул ягында — гимнастеркасына икесе сары, берсе кызыл таргына өч тасма өстә өстенә тезеп тегелгән: сарылары — сугышта алган каты яра билгеләре, кызылы — жинел яра билгесе. Өлкән сержантның аркасындагы бер ярасы эренләп ачыла башлаган икән. Егет үзе калын жилкәле, муены таза, беләк мускуллары туп кебек уйнап тора.

Жәрәхәтеннән бер сөяк кисәге күренде. Доктор апа аны пинцет белән элктәреп суырып чыгарды да өлкән сержантның үзенә күрсәтте: — Менә, сәбәп нәрсәдә булган. Бер дүрт-биш көнгә госпитальгә кереп чыгарсыз. Менә Поворинога житкәч...

— Что сез, доктор! Бинт әрәм итеп, матрац изеп ятар чакмы?! Украинаны азат итәргә барабыз лабаса! Минем тән бик әрсез ул. Аяк өзелсә, аяк үсә, кул өзелсә, кул үсә... Бүген яралансам, иртәгә ярам, ялап алган кебек, бетешә дә башлай. Госпиталь дип сүз сөйләп күрмәгез... — Үзе көлә. — Менә шушы калак сөяге астыгына кычыта башлаган иде, кулыгыз жинел икән, рәхмәт төшөп, киявегез миңа охшагыры! — Үзе һичнинди хәлдә каушап калмас кыяфәттә елмая, көрән күзләре калын кашлары астыннан мутланып көлөп тора.

Өлкән сержантның исеме истә калдырырга уңай: Михаил Михайленко иде. Киевтан ерак түгел кайсыдыр бер хуторда туып үскән, сугыш башланганда Кара диңгез хәрби флотында хезмәт иткән; Одесса оборонасында ике-өч тапкыр яраланып тылга озатылган; тереләп чыккач, катлаулы юллар аны Уфа пехота училищесына китергән, анда ул күпмедер вакыт взвод командиры ярдәмчесе вазифасында курсантларны өйрәткән; курсантлар Украинаны азат итешергә жибәреләсен белгәч, башлыкларының училищедә калырга үгетләвенә карамыйча, үз взводы белән бергә ычкынган...

Санитар поезды бомбага тотылган жирдән безнең эшелон көндезгә унберләрдә генә кузгалып китте. Анарчы берәүләребез юл төзәтүчеләр белән юл ингезен рәткә китерешеп, шпаллар салышып йөрдек, икенче берәүләр юл тирәсен чистартышып, мәетләргә күмештеләр.

Менә безнең паровоз озын итеп гудок бирде, эшелон башлыгының: «По вагона-а-ам!» — дигән командасы ишетелде.

Вагоннарда төялдек. Кузгалып та киттек. Беркем бер сүз әйтсен лә! Көн дә аяз, кояш та югары, кырлар да кич. Күзгә күз карашып, сүзгә сүз әйтсә генә килми. Ә болай барыбыз да элеккечә бергә — кайсыларыбыз аяк салындырып идән читенә тезеләп утырган, кайсыларыбыз иңгә-иң килеп баскан, ишектән уңы-суңы карап барабыз. Көпчәкләр рельсларны «тек-тек» текелдәтә бирә. Паровоз дала яңгыратып бер үкереп жибәрә дә, тизлекне аз генә дә әкрәнәйтмәстән, тагы бер полуста-

ночны узып китэ. Безгэ семафорлар ачык... Э вагонга гүя яшь кенэ егетләр түгел, матәм кайгысы, йөрәк яндыргыч нәфрәт төялгән...

Барабыз...

Өлкән сержант ишек янагына сөялеп баскан иде. Зур көрән күзләре белән миңа: «Менә хәзер...» дигән сыман бер батырып карап алды да кинәт жырлап жибәрде.

Жырлап жибәрде... Моңарчы берәребез бер жыр башласа, аңа шунда ук кушылучылар табылмый калмый иде. Бөтенләй белмәгән, беренче тапкыр ишеткән жырда да икенче-өчөнче куплеттан жайлашып кушыла башларга була. Әмма өлкән сержантка арабыздан кушылып маташучы булмады. Жиңел генә кушылып китә торган жыр түгел иде бу...

Без аны кинәт сискәнеп, айнып киткәндәй, тирән бер тетрәнү белән тыңладык.

Я первую пулю пошлю во врага,
Пусть вражьи попробует крови...
За Днепр мой родной, за его берега,
За край мой родной в Приднестровье...

дип жырлый иде Михаил абый. Аның кысыла төшкән көрән күзләре дымланып китте, йөзөнә куе алсулык бәреп чыкты. Көчле калын тавышы үзе моңлы, ягымлы-йомшак, күнел эреткеч мәхәббат тулы, э үзе шулкадәр ирләрчә нык рухлы, кайнар дөртле, аяусыз нәфрәтле, үзгә сымас-сыгылмас эчке бер көч яңгырый...

«— Без кайткач, мин аңамны коча алмам — явызлар аның жанын алганнар, — аңам өчен икенче пулям...» — ди иде жырчы. Германнар аның сенелесен Днепр ярына өстерәп алып китеп, мәхрәләп ташлаганнар — өченче пулясы сенелесе өчен... Дүртенче пулясы — изге сугышта ятып калган дустаны өчен...

«— Бишенче пулям — жанымнан кадерле Ватаным өчен...»

Бер куплетның кабатлана торган ахыргы сүзләрен Миша абый, күнеленнән генә айткан сыманрак, тыенкы, ләкин тирән дулкынланулы тавыш белән әйтеп кенә узды:

Лети, моя пуля, не дрогни, рука,
В час грозной карающей мести!

Кемгә ничек тоелгандыр, мине исә жыр сүзләрен көтмәгәндә шулай әйтеп кенә узу аеруча тетрәндерде. Гүя ки ниндидер бөек бер көч бу сүзләргә йөрәккә ут белән язып куйды.

Моңарчы без күп жырларны жиңел юату, хыял кинәндерү өчен генә жырлап килгәнбез икән... Э бу жыр... бу жыр безне хыяллар дөньясынан кырыс чынбарлыкка кайтарды, каты жиргә бастырды, безнең күнелләргә берүзе биләп алды. Без үзгә, ничектер, бу жырдагы кешегә әверелә башладык сыман...

Доктор апа моңарчы мазәк-фәлән ишетсә, ваемсыз кызларча саф тавышын чылатыртып көлә, тапкыр сүзгә кайтарып әйтергә тапкыр сүзен дә таба белә иде. Без жырлаган жырлардан, без сөйләшкән сүзләрдән ул бер дә читтә калмады. Белмәгән жыр булса да, арабызга ук кереп, аның көен отып алырга, кушылып китәргә тора иде. Чыныгына әйткәндә, без аңа эчтән генә бөтенләй дә, гәрчә сер бирмәсәк тә, гашыйк идек, үзгә үк аны гел уртабызда күрергә тырыша идек.

Михайленконың бу жырын ишеткәч, күрәм, арабызга алла нәрсә булды. Миша абый «Биш пуля»ны жырлавы белән безнең күздә тагын да үсеп китүен доктор апа шунда ук күрде, албәттә. Аның тәмәке тартыйм дип кесәсенә тыгылуы белән, төрлөбез төрлө яктан аңа янык сузуыбыз да, ул тәмәкесен синең шырпынан кабызса, үсенеп-маслап китүен дә, тукталышта вагоннан төшкәндәме, кире кәргәндәме аны бик рәхәтләнеп алдан үткөрүләребез дә, юк чәчләргә аныңчарак сыйлап,

пилоткаларны аныңчарак кырын утыртып киюләрәбез, аныңчарак йөрөргә, сөйләшөргә тырышуларыбыз — барысы да доктор апаның күз алдында булды булуы. Миша абый чын-чыннан безнең бертуган абыебыз да, горуурлыгыбыз да, идеалыбыз да булып китте. Ул кояш булса, без аның иярченнәре идек.

Ләкин, анлавымча, доктор апаның күнелендәгә үзгәреш безнең игътибарны югалтудан түгел иде. Юк, ул һаман да элеккечә үк безнең арабызда, элеккечә үк игътибар үзәгендә... Тик, сизгән кеше сизгәндер, сүзгә кинәт саранлана калды, ваемсыз кызларча юкка-барга көлмәс булды, уртабызда чакта да, мин аны, башын түбән иеп, куе кара керфекләрен вагон идәнә кадәган килеш уйчанланып калгандай күрә башладым. Эчтән яна, эчтән дулкынлана иде булса кирәк ул. Жете алсулык вакыты-вакыты белән аның ике битенә юкка гына йөгәрми иде, әлбәттә.

Бер карасам, апабыз читкә, дарулары-бинтлары төялгән зур сумкасы янына ук китеп утырган да, ике күзен ала алмыйча, ишек төбендә махра төрөп торучы Михайленкога текәлгән. Моңы күрү белән, читкә борылдым. Ә апаның очкыннар кабынган шомырт кара күзләре зур булып ачылган, ул жырчы абыйдан жан атып нәрсәдер көтә дә сыман, үзе бөтен жаны-күңеле белән ана таба омтылган да сыман тоелды миңа. Якты да, өметле дә, чиксез шатлыклы да иде аның бу карашы, моңсу да, үзәк өзгөч ачынышлы да иде. Әгәр мин художник булсам, шигырь итеп, жыр итеп, чын матурлык үрнәге итеп шундый бер рәсем ясар идем: кояш баеп бара... Дон алды тигезлекләре аша ургып поезд чаба... Товар вагоны эчендә Днепр улы бер өлкән сержантка Агыйдел кызы шулай карап бара...

«Биш пуля» жырын ишеткән көннең кичен без — ә санвагонга йомышы булса-булмаса килеп, шактый ара безнең белән баручы солдатлар, әйтергә кирәк, аз булмый иде, яна жырга Родя Матренин да килеп житкән иде, — барыбыз да өлкән сержант янына жыелып, яна жырны, көен-сүзләрен дә бозмастан, жырлап бара идек инде. Башыннан ахырына кадәр бер жырлыйбыз да, күп тә үтми, тагын башлап жибәрәбез. Мин кушылып жырлаган жирдән бер мәлие юри туктап тыңлап тордым. Тавышлар, тавышлар... Қалыннары-нечкәләре, кискеннәре-йомшаклары — барысы да Михаил абыйның көчле тавышына пар канат булып кушылганнар. Һәркайсында эчкерсез тирән дулкынлану сизелә... Ир егетләр тавышына — имәннәр тавышына кушылган саф чишмә чылтыравы кебек — нечкә, кайнар бер хатын-кыз тавышы үрелә бара...

Мин гадәттә түбәнгә сәкедә урта бер жирдә йоклый идем. Төялә берәр солдатка ярдәм кирәгә чыкса, уятырга урыным билгеле... Көпчәкләр текелдәвенә оеп йоклап барган жирдән кинәт уянып киттем. Вагон эче — тоташ кара шәүлә. Қиң ачылган вагон ишегеннән аякларын салындырып ике кеше утыра. Аларны көнбатышка таба авыша барган тулы ай нурга коендыра. Эшелон да ай унаена «тек-тек-тек, тек-тек-тек, көнбатышка, көнбатышка» ашыга. Утыручыларның берсе тар жылкәле, кечкенә. Ул әз генә уңга таба авышкан. Аның уңында калын жылкәле, таза гәүдәле, пилоткалы егет. Ул сулга борыла төшкән. Күкрәгендә янәшә генә ике бөртек ай кыйпылчыгы ялтырый. Кыска гына кара күлгәләре идәнгә яткан, маңгайларын, битләрен, аякларын тоташ ай нуры коендыра. Сөйләшәләр идеме алар, үз хәлләрен сүзсез генә эчтән кичерәләр идеме, әллә моңга бирелеп, әкрән генә көйләп баралар идеме — кем белсен!..

Уяу яткан жирдән янадан уягандай булып, кинәт күңел күзем ачылып китте. Кайсы жирләргә алып бара безне ярсып чапкан бу поезд? Нинди жирләр күрәбез, нинди утларга керербез, нинди юллар узарбыз? Шул вакытта колагыма күп тавышлы бер жыр чалынды. «Биш пуля» жыры. Ул минем хәтердә, күңелдә яңгырый. Ул мине ихтыярдан тыш бөтен барлыгымны биләп алган, ул минем кичерешлә-

рема эверелгән, минем йөрәк ярсый-ярсый шул көйгә тибә... «Тек-тек-тек» текелдәп очкан поездны да шул көй, шул жыр алып бара иде — мин моны бөтен тирәнлегә белән тойдым, бөтен ачы чынбарлыгы белән күнелдән кичердем.

Үземне беренче тапкыр чын солдат дип хис итүем шушы минутта булды. Днепр буенда газаллап үтерелгән ана миңа ят түгел, Днепр ярында мәсхәрә ителгән сәсел — минем сәселем кебек үк яшъ һәм саф булган, минем дә бу сугышта һалак булган якын кешеләрем бар, фашист итекләре таптаган жирләр — минем Ватаным...

Минем фашистларга атасы һәрбер пулям — жырдагы биш пуляның берсе...

Безнең ул укыган чактагы тактик занятиеләребез чынан да уен гына булган икән...

Икенче кичне күктә «Юнкер»лар гөрелтесе ишетелде, Михайленко доктор апаны вагоннан сикергән уңайга кулынан эләктереп алды да, солдатлар артынан, куаклы үзәнгә таба жиһтерәтәп алып китте. Ул аны, үлем кайсы яктан килсә, шул яктан каплап, саклап калырга әзер иде...

* * *

Берлинга житү, Рейхстаг түбәсенә байрак кадау бәхете һәр солдатка эләкмәде.

Мин Днепр ярына да барып чыга алмадым. Шулай да үземне бәхетсез солдат дип исәпләмим, мин атакада егылган солдатмын. Мин Запорожьегә бара торган тимер юл буенда яраланып калдым, берничә көннән соң безнең 78 нче укчы дивизияне «Гвардии Запорожская» дип атый башладылар...

Безнең дивизия егетләре бөек жинүгә нинди жирләр, нинди сулар кичә-кичә, нинди илләрне азат итә-итә узганырдыр, жинү көнен кайларда каршылаганырдыр, тәгаен белеп житкөрмим. Тик ниһадер минем полкташларны бөек жинүгә кадәр «Биш пуля» жырының жиле-куәте алып баргандыр кебек тоела.

Белмим, сугыштан исән-сау кайта алгандырмы ул жырчы абый, юктырмы. Доктор апаны да Уфага сау-сәламәт кайтып житкән дип өзеп әйтә алмыйм. Безнең поезд Купянск харабәләре арасына кереп туктагач, һәркайсыбыз үз роталарыбыз белән тезелеп бастык. Родя белән без бергә идек. Михайленко безнең күрше батальонда иде. Кузгалып киткәч, безнең колоннада аның жыры гына барды. Ә доктор апа, без Купянск вокзалынан запас полкка киткәндә, ак халатын салырга да оныткан килеш, тәрелә истребитель ватыклары янында басып калды. Ни көлөргә, ни еларга белмичә калды ул. Без тезелгән арада Михайленко, строй артында иелә төшөп, аны кат-кат үбеп алды. Ә берберсенен адресын алар вагонда ук алышканыр иде инде. Доктор апа Миша абыйга үз адресын ызып бирде, өлкән сержант аның кечкенә куен дәфтәренә үз районын, үзенә әллә бар, әллә юк хуторын, әллә сау, әллә юк анасы исемн дә кушып, ызып сузды, кайсы частыга булса, шуннан язарга сүз бирде...

Родион Матренинның гына язмышын беләм: ул кайдадыр Днистр ярында ятып калган. Исеме китапларда бар. Оренбургтан ерак түгел Переволоцкий районының бер авылында үзенә һәйкәл торырга тиештер. Советлар Союзы Геройларына куелганча...

Әгәр мин хәзер берәр мөгжиза белән «Биш пуля» жырын ишетсәм, иң ашыгыч юлларымны, иң кичектергесез эшләремне онытып туктап калмас идемме?..

Хәмзә Зарипов

ТӘМЛЕ АШЛАР ОСТАСЫ

Ахтерлар йортында яшә художникларыбыздан берәүнең иҗат күргәзмәсенә җыелган идея. Дүрт як стенаны тутырып рәсемнәр эленгән. Күбесенчә табигать күренешләре: иртәнге урман, кояшлы урман, абагалык, алаң, басу, болын, күл, чишмә... һәрберсеннән нәфислек бөркелеп тора. Ә төсләр?! Бер рәсемдә үсәкләр «яна». Ут капмаган аларга, ә үсәкләрның яфракларына көз шундый төс керткән. Берәз карап торгач, художник фикеренә бирелеп: «Әллә чыннан да яналар инде», — дип уйлый башлаганыңны сезми дә каласың. Ә төсләр шаярышуы... Рәхәт. Үзегне табигать кочагында сыман хис итсәң.

Әмма бер артист торды да:

— Безнең Казан артында мондый урманнар юк, туган як табигате түгел болар, — дип, художникны танкыйтлап сөйли башлады.

Аның артыннан күтәрелгәнә артистның сүзләрен дәрәс тапмады, өченчәсе дә каршы төште. Шуннан бөхәс китте. Сүз алмаган кеше калмады, дисәм, миннан ерак түгел утыручы берәү бар икән өле. Ул сүз айткән һәр кеше ягына бөтен гәүдәсе белән борылып тыңлый, талпынып-талпынып ала. Шулай бер талпынуында ул торып ук басты. Безнең ише нәзек, ябык яшьләр арасында шактый зур гәүдәле кеше иде ул. Рәсемнарне күздән кичерде дә, художникка таба борылып:

— Урманны каян күчерүендә эшем юк, энем, — диде. — Әмма ләкин шунысын өйтә алам: рәсемнәрег осталар пешергән ризыклар кебек аппетитны ачып торалар. Карагыз өле бер: нинди тәмле буялар...

Шулай диюе булды, бөтенбезнең дә йөзләрендә елмаю балкыды.

Мин күршемнән сорап куйдым:

— Кем ул?

— Юныс Әхмәтҗанов, аш остасы, — дип җавап бирде күршем.

Беренче мәртәбә без аның белән шулай бер дә уйламаган, көтмәгән җирдә очраштык.

Үзек күргәнем булмаса да, аның турында ишеткәләгәнем бар иде инде. Дөньяда Юныс исемле аш остасы яшәгәнлеген беренче тапкыр кайда һәм ничек белдем соң өле?... Шушы сорау ничә кышлар, ничә җәйләр артында калган бер хәтирәне яңартты... Мәскәүдән килә торган пароходта Чистай якларына командировкага барыш иде. Салондагы креслоларга чумып, газеталар караштырабыз. «Ашау байдан, үлем ходыдан» дигәндәй, пароход бара, эш юк, ваңыт күп. Палубалардан йөреп киләбез дә тагын газеталарга кадалабыз. «Московская правда» газетасы килеп эләкте. Караштырам, Ни күзем белән күрим, бу газетәдә татарча язучы: «Рәхим итегең!» Эре, сиез хәрәфләрдән җыелган...

1960 ел. Мәскәүнең татарлар күбрәк яши торган районында икенче номерлы ашханәдә татар милли ашлары айлыгы үткәрелә. Аш осталарын, Р. Нигъмәтуллина,

И. Хәсәнҗанов белән берлектә, Юныс Әхмәтҗанов башкала кулинарларын татар ашлары пешерергә өйрәтә. Юныс турында газета шулай аза:

«Ике йөз төрле ашның теләсә кайсын әзерли ала, ә ул әзерләгән кырык төрле аш аның осталыгын раслады инде».

Газета мәскәүлеләрне татар пилмәне, бәлеш, тутырган тавык, баллы пәхләвә, чак-чак һәм тагын бик күп төрле ризыкларны татып карарга чакыра.

Хәзерге көндә илебез башкаласы ашханәләрендә татар милли ашлары белән дә сыйланырга мөмкин икән!

Татар аш-су осталарын мәскәүлеләр бик ошаталар икән.

1965 елда Бөтенсоюз Халык Хужалыгы кәзанышлары күргәзмәсендә «Татарстан» ашханәсе ачылды. Башкала кешеләре һәм күнәклары язган меңләгән рәхмәт сүзләре татар милли аш осталарының анда ничегрәк эшләүләре турында бик матур сөйли. Шул үк чорга карәган мәнә мондый документ та бар: «Күргәзмәгә килүчеләргә үрнәк хезмәт күрсәткән өчен Татарстан ашханәсен Беренче дәрәҗәле диплом, ә Юныс Әхмәтҗановны Алтын медаль белән бүләкләргә»...

Юныс меню карый.

Хәзер инде мин аның үзен танып беләм. Хатта аның белән без бер үк юлларны таптыйбыз икән ләбәсә. Икенче иртәдә үк мин Юнысны Матбугат йорты анында газеталар витринасы алдында очраттым.

— Ах, каһәр сүккырлары,... — дип үзалдына өрләшеп торучыга борылып карасам, ул — кичә яшь художникның рәсемнәрен аппетит кузгатырлык ризыкка охшаткан кеше.

— Кемне орышасыз, нигә орышасыз?

— Орышуым түгел, сөйләшүем шулай. Көз үтөп бара, ә көзгә ашлар турында материалны редакция тозлады, — ди бу.

— Тозлагач, бозылмаска яхшы була, — дип шаярткан булдым. Үзем шикләне калдым: болай да көфе кырылган чагы, тагын да ачуы каберып, «Синнән сорамыйлар» дип өйтеп ташлар микән? Ә ул бөтен гаүдәсә белән җайлап кына борылды да елмаеп өйтте:

— Нәрсә тозлыйсың бит!

Аннан, эшкә барышы икәнән искә төшереп бугай, пионерлар солиот биргәндөгедәй итеп кулым күтөрдә дә нык адымнар белән Бауман урамы буйлап китеп барды.

Без шактый еш очраша башладык. Күрешкән саен бер сүз, ике сүз... Хәзер инде аның турында кешеләргә өйтергә шактый мағлұматым да бар.

Алар семьясы Казанга Юныска өч яшь вакытта Теләче якларынан, Кибәхужа авылынан күченеп килә. Бала чагы аның кордашларыныкынан берни белән дә аерылып тормый: мәктәптә укый, жәй көннәрендә Бакалтайга барып су коена. 1942 елда, әтисе үлгәч, 14 яшьлек үсмер 5 балалы семьяда өлкән булып кала.

Шул көннәрдә берничә ел элек башка чыккан абыйсы Галимжан киңәш итмәсә, бәлки ул бүгенге көндә бөтенләй бүтән һөнәр кешесе булыр иде.

— Күршебездә генә ашханә, шунда кер, тамагың да тук булыр, һөнәр дә алыр-сың, — ди Галимжан абыйсы.

Әнисе Зәйнәп апаның да йөзе яктырып китә. Ул үзе — аш-суны оста пешерүче, шуннан тәм таба белә торган кеше.

— Әйе шул, улым, — дип, абыйсының тәкьдименә ул да куат бирә.

— Мин кечкенә идем, өйрәнчек повар идем, — дип сөйли хәзер Юныс, ул елларны искә төшереп. — Өстәлгә буй житми. Плитә янында маташканда, ботларны, корсекны пешереп бетерә идем. Осталар янында буталып, мишәйт тә итсәң. «Булыр микән бу баладан», — диләр. Шуннан әкрәнләп китте инде. Утын ярып, боз ташып жаныбыз чыга иде. Хәзер генә ул холодильник та газ...

Өйрәнчек малайның тырышлыгын, сүз тыңлаучан булуын күреп, укырга жибәрәләр. Аш-су пешерүче һөнәренә чын-чынып ул 1943—44 елларда Казанда сәүдә һәм кулинария өйрәнчәкләре мәктәбен бетергәннән соң керешеп китә. Бу мәктәптән аны икенче категорияле повар итеп чыгаралар. Шуннан бирле ул, вакыты-вакыты белән бүленгәләп торса да, һаман укый, белемен күтәрә. Быел сәүдә техникумының III курсын тәмамлады.

— Минем сабакташлар институт бетерделәр инде. Әнә Габделгани Сәмитов — трестта инженер. Минем дә исәп алардан калышмаска иде дә бит...

Кемнәндер калышу-калышмаудамыни хикмәт. Юныс Әхмәтжановның үз сүзләрен ачыклап, шуны әйтсә килә: ул инде плитә янында эшләүче өйрәнчек түгел, ул — «Казан» ресторанында производство мөдире. Аның хәзер үзенең өйрәнчәкләре күп. Кешене өйрәтү өчен үзеңә күп белергә кирәк бит. Мәңе шуңа һаман белемен үстәрә Юныс Әхмәтжанов. Аның хезмәте хәзер тагын да мәшәкатьлерәк. Ул — производствоны оештыручы. һәм, әйтергә кирәк, бу эшен дә үзенә хас уңганлык белән башкара.

Юнысны белгән кешеләр шундый бер хәлне искә алалар...

Эссе көн. Ял паркы буфетында кыздырылган үрдәк, балык, дистәләгән төрле камыр ашлар. Сәүдә кызганнан-кыза. Ресторан белән буфет арасында махсус машина йөрөп кенә тора. Шул чак буфетчыларның берсе тамак ялгап алырга утыра. Чикмәнле бәрәңге! Яшел суган һәм сыра белән. Чираттагыларның күзләре яна.

— Их безгә дә шулар булса, — диешәләр.

Бирим дигән колына, чыгарып куя юлына, — халкыбызның шундый әйтеме бар. Нәкъ шул вакытта якында гына ресторан директоры белән шеф-повар Юныс Әхмәтжанов торалар икән. Бер-берсенә карашып алалар да хәстәрәнә керешәләр болар. Берздән инде ял паркының бер аланына зур казан асалар. Буфетлардагы чиратлар тарала, кешеләр шул казан янына жыела. Ял итүчеләрнең кәефләре яхшырып китә.

«Чикмәнле бәрәңге пешереп сатканнар, имеш, шуннан ни булган. Өстәвенә әле кешенең булдыкчылыгы итеп күрсәтеләр. Нәрсәсә бар аның», — диярсезме? Чынлап та, нәрсәсә булсын инде? Буфетта халыкка кирәк ризык тулып ята. Чират торып алалар. Бер караганда, чикмәнле бәрәңге сатып кассаны да баеп булмый югыйсә. Ләкин хикмәт анда гына түгел шул. Эш кешенең күңелен күрә белүдә.

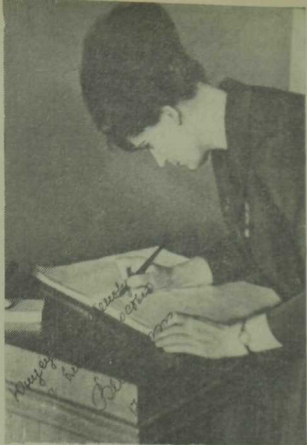
Юныс Әхмәтжановка бу хакта исенә төшергән идем, ул гадәтенчә кулын гына селтәде: «Аның ише чаклар еш була инде безнең».

Еш булуы яхшы.

Эшкә бер дә иренми ул үзе. «Миннан киткәнче, иясенә житкәнче», дими, кешеләргә ошарга тырышып эшли. «Казан» ресторанында тукланучылар беләләр: төшке аш вакытымы, кичме, өстәлдән өстәлгә күчеп, кешеләр белән сөйләшеп, ак халатлы, ак калфаклы бер кеше йори. Ул — Юныс Әхмәтжанов.

— Уйнап йори дип беләсенме абзакны. Мин шулай фикер җыям. Кешеләргә ошыймы безнең ризыклар, нинди тәкъдимнәрә бар, шуларны беләм, — ди ул.

«Кухня ансамбле дирижеры», «Виртуоз», «Художник» — бу чагыштырулар аның исем фамилиясе белән янәшә йориләр. Шул кешегә дә клиентлар фикере кирәк

В. Терешкова автограф яз.

икән. Югыйсә, теге яки бу ризыкны ничек пешерергә икәнән безнең өйрәтүгә калмаган инде ул. Моңысын мин әйтәм. Ә «Татарстанның иң яхшы повары», РСФСР Үзәк кулинария Советы члены Юныс Әхмәтҗанов алай уйламый икән. Ул кайдан өйрәнергә мөмкин, һәрнәрсәне бөртекләп жыя тора.

Республикага килгән иң хөрмәтле конакларны ул сыйлый. Миңа аның семья альбомын карарга туры килде. Анда рәсемнәр, автографлар. Ул рәсемнәргә хужа үзе дә, беренче тапкыр күргәндәй, озаклап карап, горурланып укый:

«Юныс Әхмәтҗановка, рәхмәт йөзеннән — В. Терешкова».

«Юныс Әхмәтҗановка — тукландыручыма — Гагарин».

«Үз эшенең зур «ас»сы кадерле Юныска Советлар Союзы Герое Машковцевтан!».

Юныс Әхмәтҗановның тормыш һәм хезмәт юлында кадерле истәлекләр алар.

Юныс Әхмәтҗанов эшчәнлегенең тагын бер ягы бар... Татарстанда ул чыгыш ясамаган матбугат органы юк. Профиле сыйдыра алган һәр газета һәм журналда, аның тырышлыгы белән, аш-су почмагы даими булып китте. Республикабызда гына түгел, аннан күп еракларда да Юныс Әхмәтҗановның исеме белмаган һәм аның киңәшләрен тотып аш-су әзерләмәгән хатын-кызлар һәм ашхана хезмәткәрләре бик сирәк.

Юныс Әхмәтҗанов аш-су белгече гена түгел, Ул — үз эшенә бөтен барлыгы белән гәшыйк, кулинариянең коше тормышында тоткан урынын аңлап, аның серләрен, аның мөһкәмчәләрен халыкка җиткерүче дә ул. Безнең соңгы 15—20 елга кадәр үз ырымыбызда халык аш-суларын шулай популярлаштыручыны күргәнәбез булмады әле.

Менә хәзер андый кеше бар. «Ашау-туклану — ул корсак тутыру ғына түгел, — ди безгә Юныс Әхмәтжанов. — Ул — эстетика. Ул — культура. Ул — исәнлек, саулык, Ул — озын гомер. Кулинария — сәнгать тә ул, фән дә ул. Аның профессорлары, академиклары бар. Совет хөкүмәте туклану проблемалары белән шөгыльләнүче фәнни институтларны бер дә кирәкмәгәнә тотмый... Туклана белегез, ә мин хәлемнән килгәнчә сезне өйрәтергә алынам».

Юныс Әхмәтжанов — үз өлкәсендә мөғрифәтче.

Татар ашларының данын ул еракларга жиберде.

Бөтенсоюз радиосыннан да сөйли ул, сәүдә һәм туклану мәсьәләләренә караган үзек газета-журналларда да әледән-әле басыла тора. Әлегә берүзе инде унбиш ел дәвамында татар кулинария фольклорын пропагандалый.

Аның исеме бөтен Советлар иленә таралган. Юныс Әхмәтжановка килә торган хатларның адресларын ғына карагыз: Приморье крае, Уссурийск — 3, Ростов-Дон, Пос. Маяковского, Мәскәү, Саратов, Евпатория... Русча язалар, татарча язалар, гарәп шрифтында да язалар, хатын-кызлар һәм ирләр яза... Берничәсен генә ачып укыйк: «Хөрмәтле иптәш Әхмәтжанов!

Татар милли ашлары турында сезнең күп мәртәбә чыгышларыгызны укыганым һәм тыңлаганым бар. Мин санаторийда эшлим, еш кына бездән татар ашлары әзерләвебезне үтенәләр. Белмәгәч, булдыра алмыйбыз. Ике-өч кенә рецепт булса да жибермәссезме?

Үтенеп, местком председателе

Федор Карпусев».

Юныс Әхмәтжанов, арып-талып эштән кайткач, иренми, җавап яза. «Санаторийга ике-өч кенә җитми, йөзләп рецепт булсын», — дип, үзенең китабын жиберә.

Приморье краенда Лидия Васильевна Зинченко яши. Шул яза: «Мин пенсионерка, кызымның кызы белән торабыз. Аның үпкәсе авырта, күп вакытын урын өстендә үткәрә. Мәктәпкә йөргәндә өй эшләренә өйрәнгән иде. «Советская торговля» газетасында Сезнең турыда укыгач, оныгым өйтә: «Яз әле, әби, Юныс Әхмәтжановка, ди, ул миңа яңа елга бер-ике татар ашының рецептын бүләк итмәсеме?» Оныгым тере розалар бик ярата, пирожныйларны да розалар белән бизисе килә. Ләкин ничек ясарга аларны?»

Менә шундый хат. Ул кондитерга язылган. Әмма Лидия Васильевна белән аның авыру оныгы Валя ялгышмаганнар. Юныс Әхмәтжанов — ашны тәмле, туклыклы пешерү остасы ғына түгел, ул — аны остәлгә бирә белүе белән дә танылган кеше. Кәбестә, кишер, чөгәндәр ишене дә ул сиңа чәчәкләр бәйләме итеп тәкдим итә.

Ерак Уссурийскидән Валя да аш-су остасыннан безаз ғына гүзәллек бүләк итүен сорый. Әйе, әйе, чын мәгънәсендә гүзәллек. «Ашау кешегә ләззәт бирергә тиеш», — ди Юныс.

— Дәрәс, — дидем мин, аны хуплап.

— Дәрәс булмый ни, — диде ул, — аны беек физиолог Иван Петрович Павлов үзә өйткән бит.

Аннары шул сүзләрнең мәгънәсен төшендерергә кереште... Ашау кешегә эстетик ләззәт бирсен дибез икән, димәк, ул тәмле булсын. Тәмле итеп пешерү — үзә бер сәнгать. Әйтим инде алайса, аш-суны осталарның киңәшләрен тотып әзерләргә мөмкин, әмма ризыгың тәмле булмавы ихтимал. Пешекченең тумыштан килгән һәвәслеге, сәләте булырга тиеш. Музыкантлар да бер үк ноталарга карап төрлесе төрлечә уйныйлар бит. Берсе яхшы чыгара, икенчесе алай ук түгел. Менә шул. Ашны тәмле пешерү генә дә җитми. Син аны аппетитны ачарлык итеп матурлап та бир...

Һәм Юныс Валяга утырып хат язарга керешә. Яшелчәдән, камырдан роза чәчәге ясарга өйрәтә... Аның киңәшен тотып әзерләнгән розалы пирожныйлар, ул кушканча бизәлгән табын ризыкларын Валя, бәлки, кунакларына куядыр, алар хуҗа кызыңың уңганлыгын мактый-мактый сыйланганда, бәлки, Юнысның да исемен телгә ала торганнардыр.

Юнысның тагын бер һөнәре бар. Ул — китаплар язучы, пешекчеләр язучысы. Аның 1958 елда беренче китабы — «Татар халык ашлары» басылып чыкты. Бервакыт мин аңардан мондый эшкә керешәп китүеңә сәбәбен сорадым.

...1955 елда Юныс Әхмәтҗановны Мәскәү җагы сәүдә мактабена производство медресәләренең белемен күтәрү курсларына жиберәләр. Шул чорда ул башкаланың «Араган» ресторанында эшләп ала. Биредә илебезднең өлкән аш осталарының берсе Николай Семенович Киннадзе белән эшли. Көннәрдән беркөнне Николай Семенович Юныстан:

— Сөзнәң ашханәләрдә милли ашлар күпме соң? — дип сорый.

— Бер инде... — дип җавап бира Юныс аңа. — Кызыксынып, тикшеренеп йөрмәгәч, күпме милли аш барын каян беләсең?

Зур останың шулай эш арасында гына биргән сорауы Юнысның уйларын кузгатып жиберә: чыннан да, бәлки аларны җыярга кирәктер?

Ул вакытта инде Юныс үзе дә бик күп төрлө, берсеннән-берсе ләззәтле тәмле милли ашлар барлыгын белә, аларны пешерә ала. Шуларны әзерләү буенча киңәшләрне кагазьга төшерә башлый. Китаплардан эзли. Китапларның да ниндиләреннән өлсә... Соңгы баруымда мин аның китапханәсендә (анда ярты меңләп китап саклана. Алар арасында дөньядагы күп халыкларның аш-сулары турындагы китаплар бар) гәрәп алфавитында язылган җыентыкларны да күрдәм.

Күргәзмә ачылып алдынан.

Революциягә кадәр басылып чыккан аш-су китаплары алар. 1893 һәм 1915 елларда басылган бу китапларда бик күп мәселә һәм Европа ашларын нинчә әзерләргә өйрәтелгән, әмма аларга нәкъ менә татар ашлары бик аз кертелгән.

Районнарда эш була ул. Яшьләрне өйрәтә. Саба якларында аны томуман үз итәләр. Бер анда гына түгел, республиканың күп районнарында аның булышчылары бар, күргән-белгәннәрен җиткереп торалар. Ә Юныс-оста һәр аңа нәрсәне җыеп-теркәп бара.

Юнысның кагазьләре арасында ахтарышып утырганда, шундыйрагы кызыклы төелди — әллә докладка әзерләнгән (ә халык алдына лекцияләр белән ул эш чыга), әллә инде план төзегән? Кыскача гына күчермәсен алган идем.

«Темалар:

1. Татарлар кайларда яши?

2. Революциягә кадәрле милли аш-су төрләре.

3. Йолда, гореф-гадәт ашлары (кыяу сые, байрам ашы, туған чөм сые һәм башкалар)».

Тикшеренүче галим үзенең сораулык, ә язучы булгач, әсәрләренең бүлекләрен билгеләгән диярсөң!

Шуләй туа аның китаплары!

Барысы 200 меңгә якын тираж белән рус һәм татар телләрендә кабат-кабат басылып таралсалар да, аларны кибетләрдән табып булмый.

Юныстан күрәп, аның тәҗрибәсен кулланып, күрше чувашларда, удмурт, мари һәм мордваларда да милли аш-су китаплары тудырылды. Шуңа күрә Юныс Әхмәтжановны онытмыйлар. Авторлар китапларының беренче данәсен аңа бүләк итәләр.

Хәзер ул нәшриятка тагын бер китап әзерләп тапшырды. Бусының тиражы йөз меңнән артык.

— Тик торырга тырышмыйбыз инде, күнәгелмәгән, — диде ул, үзеннән канәгать булып. Аннары, кеше ишетә күрмәсен дигәндәй, тавышын әкрәңәйтә төшөп, сүзен давам итте: — Чыгара күрмә: тагын бер эш тәмамлап киләм, мең дә бер киңәш язам. Сигез йөздән артты инде...

Сөйләшә торгач, аның «секретлар»ы шактый булып чыкты. Барысын да әйтеп бетереп булмас, әмма шуларның берсе, искә төшөп, һаман телне кычыттырып тора... Бер ягына төсле фоторәсемен урнаштырып, артына ничек әзерләргә кирәклеген өйрәтөп, аш-суларга багышланган откриткалар чыгарырга була икән бит... Юныс шушылар турында сөйли, ә тыңлап торучының авызыннан сулар килә, әйтерсең лә, сүз откритка турында түгел, ә тутырылган тавыкның үзе хақында бара.

Ничек инде Юныс Әхмәтжановның гагын бер гадәтөн искә алмый калдырасың. Минем күп төрле коллекционерларны күргәнем бар: берәүләр марка җыя, шырпы кабы, акча, газета-журнал... Ә менә Юныс Әхмәтжанов кая барса, шуннан... меню «эләктереп» кайта.

Әйе, бушка мавыга торган кеше түгел ул. Кечкенә генә шушы мавыгуында да аның асылы чагыла: ул жаны-тәне, холкы-фигыле белән үз эшенә гашыйк.

Эш урынына ашыкканда да, арып-талып өенә кайтканда да аның юлы Бауман урамындагы инде салынып бетеп килә торган бер бина яныннан уза. Аңа җитәрәк Юныс адымнарны акрынайта, маңгаена кулын куеп, югарыга, әрле-бирле эшләп йөрүче кран түбәсенә карый. Арыганнары бетеп киткәндәй була, канәгать елмаеп:

— Тиздән, бик тиздән милли ашлар сараеңың ишекләре ачылып, — дип куя.

Бу сарайның үсеп чыгуында аның да өлеше бар. 1958 елда әлеге урында татар ашханәсе — «Чишмә» ачылган иде. Ул чактагы трест директоры Вафа Сәгыйтдинов һәм сәүдә министры белән берлектә, Юныс ашханәне ачтыруда башлап йөрүчеләрдән булды. Ачылгач, шунда күчеп эшләде. Хәзер менә ашханәнең яңа бинасы өлгереп килә. Кем-кем, милли ашлар остасы Юныс Әхмәтжановның бу хәлгә шатлыгы бик аңлашыла.

Менә шундыйрак кеше ул — тәмле ашлар җырчысы, үз эшенең чын остасы Юныс Әхмәтжанов. Шундый булганы өчен дә Совет хөкүмәте аны илебезнең иң югары бүләге — Ленин ордены белән бүләкләде.

Гази Кашшаф

ГАДЕЛЛЕК СОЛДАТЫ

Абдулла Алишка хәзер 60 яшь булыр иде, ә 36 яшь туларга өч атна элек Гитлер палачлары аның башын кистеләр.

«Социализм һәм тынычлык проблемалары» журналының баш редакторы, немец публицисты Леон Небенцаль Жәлил һәм аның дусларының язмышы белән күптәннен кызыксына. Быел үл жәлилчеләр хакында яңа документлар тапты. Муса Жәлил һәм Абдулла Алиш белән бергә жазаланган патриотлар исемлегендә әле моңача билгеле булмаган яңа исемнәр — Әхәт Адишев һәм Сәлим Бухаровлар бар. Шул рәвешчә, моңа чаклы билгеле туғыз жәлилчеленң исемлеге тулыланды. Алар барысы да бер үк көнне һәм бер үк сәгәттә үтерелгәннәр. Фашист ерткычлары, немец төгәлләге белән, үлчеләрнең карточкаларын тутырганнар һәм жазалау вакытын минуты белән күрсәтә барганнар. Шул документлар безгә канлы фажиғәнең 1944 елның 25 августында 12 сәгәт 6 минутта башлануын күрсәтә. Беренче булып Курмашев жазаланган. Курмашевтан соң Сәйфелмөлеков һәм өченче булып Абдулла Алиш жазаланган. Менә аның үлем карточкасының кыскача тәрҗемәсе:

«№ 2968

Берлин. Шарлоттенбург. 1944 елның 26 августа

Абдулла Алишев, язучы, мәселман, торган урыны Казан, Дзержинский урамы, 18/19. Үлдә 1944 елның 25 августында, 12 сәгәт 12 минутта, Берлинда, Шарлоттенбургта, Кенигсдамм, 7.

Мәрхүмнең туған елы 1908 елның 15 сентябре. Көек [Россия].

Атасы — Абдулбари Алишев...

Әнисе — Газизә Алишева... Казанда яши.

Хатыны — Рокыя Алишева, кыз чактагы фамилиясе Тюльпанова.

Таныклык Берлинда, Мантейфельштрассе, 10 да яшәүче надзиратель ярдәмчесе Пауль Дюррхауэрның телдән биргән күрсәтмәләре нигезендә туттырылды.

Бу мәғлүматларны хәбәр итүче — мәғлүм кеше, һәм мәрхүмнең үлемен үз күзләрем белән күрдәм дип раслады.

Үлүнең сәбәбе: башы кискелде».

Берлинның Плетцензее төрмөсендә чиновник Глюк тутырган карточкаларның эч-теләге шундый. Ярты сәгәт эчендә палачлар 11 кешенең башын кискеләр. Беринчә минуттан үзеңнең үлсәңнең белеп тору бер газал булса, иптәшләрнең гомере кискелүсән күрү икеләтә газал. Ләкин жәлилчеләр андый йомшак жаннардан түгел. Кеше канында коенып яшәргә өйрәнгән фашист палачлары да, ксләре китеп, жәлилчеләрнең «Интернационал» җырлауларын һәм тагын индидер җыр башкаруларын сөйләгәннәр.

Курмашев, Сәйфелмөлеков, Алиш, Булатов бер-бер артлы үлемне каршыллылар. Муса исә:

Балки менә шушы үлем безгә

Мәңге бетмәс яшәү китереп!.. —

дип җырлый һәм иптәшләренә батырлык рухы биреп тора төсле. һәм үзе дә шулай җырлап үлемне каршылай...

Жәлилчеләрнең батырлык көчен нәрсә белән үлчәргә! Бармы андый үлчәү! Бу рухыныкыны, сүнмәс көрәш ялкынын Ватанга бирелгәнлекнең чиксез тирәнлегә белән, совет халкының бөек идеалларына турылыклы булу белән, нәфрәт көченең ялкыны белән үлчәргә мөмкин! Чөнки алар — бөек чор тудырган, бөек партия тәрбияләгән, бөек гуманистик идея белән сугарылган көрәшчеләр. Шунның өчен дә алар халык күңелендә яшиләр, вакыт узган саен, аларның исеме кичрәк жәелә, тирәнрәк үтәп керә.

Әйтсән яшкәләр: менә шулай яшәп,

Шулай үлсәң иде дөньяда.

Бу юллар Муса Жәлиллинең Алишка багышланган «Дуска» исемле шигыреннан. Чыннан да, «шушы үлем... мәңге бетмәс яшәү» китерде, яшьләр Мусаның да, Алишның да, башка жәлиллеләрнең дә тормышын өйрәнәләр, батырлыклары каршында баш ияләр, аларның исемен мәңгеләштерү юлында эшлиләр...

Абдулла Алиш... Ул иң тыныч хезмәт кешесе иде. Ул гомерен мәктәпкәчә яшәгә балаларны тәрбияләүгә багышлаган иде. Мондый изге, мондый гуманистик профессия бөек ана хезмәтенә тиң, укытучы, врач хезмәте кебек үк шәфкатьле, кирәкле һәм кадерле. Әле мәктәп бусагасын атламаган яшь сабыйны олы тормышка тәзерләү өчен, аны батыр хыяллы һәм бай табигатьле, гадәл һәм саф күңелле гражданин итеп үстөрү өчен, бала ак һәм хаклыклы яклаучы, кара һәм хаксызлыкны кире кайтучы көрәшчә булсын өчен Алиш талант көчен кызганмады. һәм аның таланты, бай фантазиясе шул юнәлештә үсә, жәелә бара иде. Ул үзенек хыялындагы планнарны үтәп бетерә алмады. Ул шәфкатьле һәм кайгыртучан «Ана әкиятләрен» сөйләп бер-берер алмыйча калды. Аның тыныч хезмәте, баланы Кеше итеп тәрбияләүгә багышлаган изге эше ярты юлда буленеп калды...

Без әле үзләре исән булган язучыларның 60 яшьлек бәйрәмнәрен уздырабыз һәм аларның иңат эшчәнлекләренекә яшьләрчә дәвам итүенә сөенәбез. Алишка да хәзер генә 60 яшь тулган булыр иде, ә 24 ел эчендә ул күпме язган булыр иде! Ләкин явыз дошман илебезгә бәрән кәрде, 33 яшьлек Абдулла Алиш ватандашлары белән бер сафка басты. Бала тәрбияләүне үзенек гомерлек профессиясе итеп сайлаган һәм педагогия институтының соңгы курсында укый торган Алиш дошманнардан илебезне азат итү өчен фронтка китте. Нечкә күңелле, шагыйрь йөрәкле Абдулла доһшәтле корал белән илбасарларга каршы көрәште.

1941 елның жәе дә, көзе дә авыр сугышларда узды. 1001 иче укчы полк солдаты Алиш гражданлык бурычын намус белән үтәде. Ләкин ул чакта көчләр тигез түгел иде әле. Солдат Алиш, иптәшләре белән бергә, Брянск урманнарында, Десна елгасы буенда чолганышта калды. Моңың нәтижәсе, билгеле, аянычлы булды. Әсирлек, лагерьдан лагерьга куылып йөрү, ачлык, ялангачлык, рухи һәм физик өшү, кыйналу, кимсетелү... Барлык иркәннән мәхрүм булган, коллыкта асралган әсирләрнең язмышын бары үлем генә көтә. Үлем Абдулланың да баш очында гына йөри. Тик «тәмәкә тартмавымның бик зур фәйдәсе тиде», дип яза ул «Тормыштан хроникалар» дигән кәни әсәрендә. Ләкин бу әле беренче кыш кына, беренче коллык кышы. Салкыннар узса да, алда актылык күренми.

Бәлки язмышка буйсынырга кирәктер! Иркәннән мәхрүм ителгән, канатлары каерылган язучы монда нәрсә эшли ала!.. Качарга! Ә ничек! Инди көч һәм кем ярдәм белән! Чәкечкеле тимер чыбыкларны хәлсезләнган шәрә куллар белән өзеп булмый, житмәсә аларда электр тогы. Тагын яңа лагерьлар, элекке газәпләр, әрнүләр. Ниһаять, Муса Жәлилл, Әхмәт Симәев кебек бөркетләргә очраткач, карар ныклы була: көрәшсәң, фашизмны оасында тәр-мар итү өчен көчне куярга, меңнәрнең азатлыгы өчен жаныңны аямаска, гомереңне багышларга!

Алиш фашизмга каршы яшәрен ошманнаң житәкчеләреннән берсе була һәм саф намусы, ватанчылык тойгысы, совет халкына булган кайнар мәхәббәте кушканча коммунистик дәрәжә белән көрәшә. Абдулла Алишның 1933 елда язган «Берлин» исемле хикәясә бар. Анда кызыл галстуклы Гөрәйнең Берлинда күргәннәре азылган. Берлинда Гөрәй газета сатучы Карл исемле малай белән очраша. Карл — эшче улы һәм фашистларга дошман карашлы. «Болар — безнең дошманнарыбыз — фашистлар, Германиянең аякытлы хужалары. Ә киләчәктә Германия халыклар Германиясе булырга тиеш», — ди Карл Гөрәйгә. Ләкин Гөрәй Карлны бары тошәндә генә күрә, Германиянең халыклар Германиясе булырга тиешлеге — аның хыялы. Ләкин ул ел үтәр-үтмәс шул юлларның авторы Абдулла Алишка тошәндә түгел, өнәндә халыклар Германиясе өчен көрәшсәң туры килә. Авыр була бу көрәш, каны була. Фашистлар Алишны да, Жәлиллине да, башка көрәшчеләрне дә төрмәгә ябалар, аларны гильотина пычагы көтә. Ләкин туган илгә мәхәббәт, дошманның тиздән тәр-мар ителәчөгән сизү шатлыгы аларны бервакытта да ташламай. Алиш та төрмәдә шигырьләр яза һәм ул шигырьләр, «Тормыштан хроникалар» белән бергә [ә ул хроника 24. XI. 43 ел датасы белән Берлин төрмәсендә азылган], фашист төрмәләреннән чыгып, кулдан-кулга күчеп, туган илгә кайтып житә. Абдулла Алишның төрмәдән язган хаты да бельгия патриотлары тарафыннан коткарыла һәм шулай ук туган илгә кайтып житә. Анда ачынып азылган, жанны тетрәткеч юллар бар: «Бик күп азылган һәм уяланылган әнбәрләр [әсәрләр — Г. К.] үзбөз белән мәңгелеккә китә».

Әйе, яхшысә килә. «Ах, ничек яхшысә килә һәм сөзсә килә, минем кадер-деләрем, барлык кичерешләргә сөйләсә килә», — ди ул хатында.

1944 елның 28 январенда язган шул хатында Алиш Берлин төрмәсендә ярты ел утыруларын һәм 1944 елның 7 февралендә Дрездендә суд булачакын белдерә. «Килдем, көрәштем һәм киттем. Безнең язмыш шундый. Без соңгы сулышыбызга кадер халкыбызга турылыклы булып калабыз».

Әйе, турылыклы солдатны, бөек гуманизм көрәшчесен, язучы һәм гражданинны без һәрвакыт күңелсездә саклыйбыз! Интернационалист батырның исеме мәңгә яшәр!

АЛИШ—ӘКИЯТЧЕ

Бдулла Алиш озак яши алмады. 36 яшенде ук фашист жолладлары аның гомерен озделер. Ул — бик аз яшәп бай мирас калдырган әдипларның берсе. Аның күп кырлы һәм бай эшчәнлегенә сокланмый мөмкин түгел. Ул 25 ләп әкият, дисталарча очерк, повесть һәм пьеса, хикәя һәм тел күнекмәләре, шигырьләр авторы. Шулар анына күп санлы тәржемәләрен китереп кушарга кирәк.

Татар совет балалар әдәбиятын үстерү өчен көрешнең иң кызыган елларында — 30 нчы елларның беренче яртысында икәт эшен башлап җибәргән Алиш беренче икәт адымнарыннан ук коры

язучы гына булып калмый. «Пионер кәләме» журналының җаваплы секретәре буларак, ул балаларның үз араларынан яшә талантлар хәзәрләүгә күп көч куя. Казан пионерлары үзәк клубында яшә укучылардан әдәбият түтәрәгә оештыра, әңгә житекчелек итә. А. Алишның тавышы эфирдә еш яңгырый, ул радиокомитатта балалар өчен талшыруларның редакторы була. Балалар әдәбияты үсешендәгә уңай һәм кимчеләкләкләргә тирән анализ ясалган мәкаләләр бастыра. Үзе дә, икәтаның башлангыч чорында ук, көннең актуаль, тәрбияви проблемаларын чагылдырырга омытыла, шуларны мавыктыргыч итеп гаудәләндерерлек әңгә алымнар, әңгә жанрлар эзли. Аның «Отряд байрагы», «Дулкыннар» исемле хикәяләрен яки «Якты күлә» исемле повестен аласыңмы, я булмаса, «Кабан җиңелде» очеркын яки «Йолдыз» исемле пьесасын укыйсыңмы — боларның барысында да 30 нчы еллар әдәбиятының үзәк мәсьәләләре аңлатыла. Европәга фашизм куркынычы янаган көннәрдә А. Алиш, халкыбызны уку булырга, фашизмга каршы көрәшкә хәзәр торырга чакырып, «Берлин» исемле хикәя, «Тоткына» исемле пьеса язды.

Әйе, А. Алиш актив гражданин, күп кырлы талант иясе иде. Шулай да аның икәт көчә, барыннан да бигрәк, әкият жанрында тулырлык һәм кичрәк чагылып калды, дияргә була. Алиш гүзәл әкиятче иде. Монда тагын бер нәрсәне искә алырга кирәк: ул елларда әкият балалар өчен зөвәрлы, аларны чынбарлыктан читкә алып китә, дигән берьяклы көрәшләр шактый киң таралган иде. А. М. Горький совет язучыларының Беренче съездында сөйләгән докладында андый фикерләргә кискен каршы чыкты. Беренче съездында сөйләгән докладында андый фикерләргә кискен каршы чыкты. Беренче съездында сөйләгән докладында андый фикерләргә кискен каршы чыкты. Беренче съездында сөйләгән докладында андый фикерләргә кискен каршы чыкты.

Ни өчен А. Алишны әкият жанры аерата кызыксындырды соң? Әкият стилидәгә гадилек һәм сүз байлыгы, халыкчанлык һәм мәгънәви тирәнлек, үткенлек һәм тапкырлык, юмор көчә язучыны үзена тартты. «Бала фантазиясенә иң акыны — әкият. Бала чакта тыңлаган әкиятләрнең тәэсире еллар үткәч тә югалмый!»¹ — дип язды А. Алиш «Совет әкиятләре тудыру юлында» исемле мәкаләсендә. Чыннан да, татар

¹ «Яшә ленинчы» газетасы, 22 июнь, 1934 ел.

балалар әдебиятында совет чынбарлыгын чагылдырган әкиятләрнең беренче үрнәк-ләрән А. Алиш үзе бирде.

Табиғат балалар әдебиятында элек-электән үзәк темаларның берсе булып кил-гән. Бу тема бүгөн дә үзенә тәрбияви әһәмиятен югалтмый. Урманнар сирәкләнмә-сен, хайван һәм кошларның токимнары юкка чыкмасын өчен, балаларда яшәтән үк туган табиғаткә мәхәббәт тәрбияләрә кирәк. Әгәр мондый темаларга язылган күп-челек әсәрләрдә «көчсезләрне рәнжетмәгез», «кошларга тимәгез, алар безгә файда китерә», «чәчәкләрне өзмә, балагә юлыгырысың» кебек үгет-нәсихәт уку, тапталган тагъбирләр өстенлек алса, А. Алиш әкиятләрендә бу идея югары сәнгать дәрәжәсенә күтәрелә. Хәер, аның бөтен ижагы явызлыкка һәм мәкергә каршы юнәлдерелгән, тынычлыкны һәм матурлыкны саклау, татулыкны яклау, кешелеклек идеяләре белән сугарылган.

А. Алиш беренче карашка игътибарны әллә ни җәлеп итмәслек күренешләрдән күп матурлык күрә, кыр һәм урманнарның, кош-корт, бөҗәкләрнең, жанлы һәм жан-сыз табиғатнең күңелен белә, шуны шигъри телгә күчереп, безгә җиткерә ала. Кош-кортларның, төрле хайван һәм бөҗәкләрнең яшәтән үк күңеленә сеңеп калган сурәт-ләрән шулкадәр белеп һәм үз итеп тасвирлый ки, ул сурәтлөгән образларга карата балаларда гуманистик хисләр уяна: нәниң үзе көчкенә генә, шаян гына, күрер күзгә матур гына пәси баласын («Песиләр һәм күселәр») тотып карыйсы, үз шәүләсеннән үзе куркып коты алынган куян баласына («Бикбатыр һәм Биккуркак») ярдәм итәсе килә башлый. Алиш әкиятләрендә бала болында күпереп үскән үләннәрнең, җил бәрелеп, дулкынлануын күрә, аны өлгергән арыш сәламли, киң кырлар алкышлап каршы ала. Автор болындагы һәр үләннең үзенә генә хас төсөн белә, һәр чәчәкнең үзенә генә хас исен тоя, һәрбер ағачның җилдә үзенчә шаулавын ишетә. Кыскасы, ул табиғатне бөтен байлыгы һәм күптөрлелеге белән кабул итә.

Балалар әдебиятында, әерата кече яшәтәге мәктәп балалары өчен язылган проза әсәрләрендә, ритмның роле зур. Ритм-рифма фикернең тигез агышын китереп чыга-ра, авазларның тембрын бирә, сөйләмгә динамика рух өсти. Әсәр, үзенчә фабуласы белән генә түгел, теленең үзенчәлегә, аһәңе белән дә мавықтыру көчен арттыра. А. Алишның күп санлы әсәрләре өнә шул фикерне куәтли. Аның әкиятләре шигъри кебек укыла.

А. Алиш әкиятләрнең төрләрен күбәйтү, жанрның мөмкинлекләрен киңәйтү юнә-лешендә дә күп эш башкарды. Аның «Нечкабил», «Кем көчле?» әкиятләре биология фәне буенча беренче элементар төшенчәләр бирәләр. Әкиятләрдә тере организм белән тирәлекнең үзара тыгыз бәйләнеше, табиғаттә жанлы һәм жансыз предмет-ларның яшәеше билгеле бер максатка юнәлтелгән булуы гади мисаллар белән аңла-тыла. Әмма бу беренче элементар төшенчәләр коры фактлар гына булып калмый. А. Алишның фәнни әкиятләрендә ижади фантазия белән чынбарлык шундый тыгыз итеп үрелә, анда күпме дөреслек, күпме хыял барлыгын тикшереп карау уңа да кереп чыкмый. Антропоморфизм (табиғат күренешләрен жанландыру, кешеләштө-рү)—сурәтләү объектн белеп эш итүне сорый торган катлаулы алым. Әдәби алым буларак кулланылганда, ул әсәрне жанландыруда зур урын тота. Антропоморфизм һәр предметның үзенә генә хас булган билгеләрән табып алуны таләп итә, шул таләп үтәлмәгәндә, әсәрнең тәэсир итү көче югала. А. Алишның фәнни әкиятләрендә бу алымның функциясе әеруча киң. Ул әсәрнең сюжетын, композициясен билгели. Әкиятләрдә бөҗәкләр, кош-кортлар телгә киләләр: сөйләшәләр, бәхәсләшәләр, ачу-ланышалар, шатланышалар, ягъни бер-берсе белән мөнәсәбәткә керәләр. Шулай да алар һаман да кош-корт, бөҗәк булып калалар. «Кем көчле?» исемле әкияттән өй туена җиелган бөҗәкләрне генә хәтерлик: кырмыскалар һәрвакыт күмәк яшиләр, бергә эшиләр, эш сөючән булулары белән аерылып торалар. Чиркәткәләр, башка бөҗәкләргә караганда, ерак сикерә алулары белән мактанышалар. Яфрак көясе яфракларны кисү хезмәтенең кыенлыгыннан зарлана. Имеш, ул бернәрсәгә дә зарар китерми, бернәрсәгә дә тими. «Ялганлайсың, йөзекне дә чытмыйсың, сез яшәгән ағачлар яфраксыз кала»,—дип, күбәләк-түгәрәк аңа каршы төшә. Суалчан-оялчан, сабан төсле, туфрак күтәрә, тишек ясый, ул тишекләр аркылы туфрак эченә һава үтә, һава белән үсемлекләрнең тамыры сулыш ала.

Кайыакытта шулай була: әкият битләрендә чикерткәләр сикерә, үрмәкүчләр үрмәли, еланнар шуыша, кошлар сайраша. Ләкин баларның өсәргә ни максат белән алынуларын аңламыйча аптырап каласын. А. Алиш әкиятләрендә алай түгел. Ул үз әкиятләренең сюжетын динамикалы, ачык һәм төгәл итеп төзи. Әкияттә ыгътибарны тик бер күренешкә юнәлтә, төп сюжет сызыгыннан читкә алып китә торган артык эпизодлар кертми. Үзенең «Нечкәбилә» әкиятендә, мәселән, ул бал корты — Нечкәбиләнең әлегә моментта сюжет үсешә өчен кирәкле булган сыйфатларын гына аерып ала. Бала әкияттән бал кортының татлы бал жыюын, шәмгә ыраклы балавыз коюын, угым кадап елатуын, бер чәчәк тузанын икенчесенә күчереп, икен уңышын күтәрергә ярдәм итүен белеп кала.

Алда әйткәнебезше, аның әкиятләренең үзегендә мораль-этик проблемалар тора. Бу очракта автор әзер тезислар бирми, баланың мөстәкыйль фикер йөртү сәләтен үстерергә тырыша. Ташкын елгаларны авызлыклаучы кешенең көчен күрсәтергә жирәк булганда, А. Алиш шулай ук табигать дөньясын эшкә куша, бөтенесен хәрәкәт аркылы күз алдына китереп бастыра. Кеше күренгәч: «чикирткә бер читкә сикерде, суалчан жиргә сенде, бал корты чачәккә яшеренде, күбәләк һавага күтәрелде»¹, — ди ул «Кем көчлө?» әкиятендә. Әлеге күренештән нәтижә ясаган өчен, укучы алдына: кем көчлө? — дигән сорау куя.

Әсәр темасы талабеннан чыгып, А. Алиш үзенең геройларын үзгөртөп тора, аның өкиятлөрүндө табигать предметлары белән кеше образлары аралашып килә. «Кәп-корсак патша» өкиятендә ул хаким сыйныфларга карата нәфрәт уятуны бурыч итеп ала. Бу очракта, идеяне чагылдыру өчен, әлбәттә, кеше образлары алу максатка ярашлырак һәм автор шулай эшли дә. Табигать, биология фәне буенча фәнни төшенчәләр биргән өкиятләрдә антропоморфизм уңышлы файдаланылса, биредә авторның халык өкиятләрүндөгә сюжет, композиция алымнарын тирантен үзләштергәнлегә күрә. А. Алиш әсәрдә халык өкиятләренә хас кискенлекне, буяулар куелыгын киметми. Бер якта — кан юочуы патша, аның ялагай министрлары. Икенче якта — батыр егет, эшләгәнә үзенә житмәгән, тамагы ризыкка туймагән бөкрә бабай. Шул рәвешчә, сюжет явызлык һәм гаделлекнең контраст бүленешенә, гаделлекнең тәнтәна итүенә нигезләнгән, тормышка оптимистик караш тудыруга юнәлтелгән. Халык өкиятләрендә нык урнашкан традицион башлану һәм бетү алымнары да композиязга органик кереп кита. Мәсәлән, әүвәл заманда, кәжә команда, үгез адмирал, бүрә генерал... булып торганда һ. б.

Образ тудырганда, язучы, халык әкиятләрдендәгечә, тышкы эффектка, портрет-характеристикага зур урын бирә. Әкиятләргә аеруча хас гипербола, метафора, эпитетлар һәм чагыштырулар белән ул хәтта ике сыйныф арасындагы аерманы чагылдыруга, геройларына үзенең мөнәсәбәтен белдерүгә ирешә. Мәсәлән, авторның батыр егете нинди: «Аның куллары корыч төсле нык, йодрыңлары бер-берсә бишәр потлы герләр хәтле иде, ди. Ул кулларын селкегәндә, министрлар һәм солдатлар «мәңә суга, мәңә суга», дип шүрләп тордылар, ди»¹. Шулай ук чаралар, Капкарсак патшаның характерлаганда, сатирик төс алалар. «Аты — Капкарсак, кушаматы — Бушборчак, кеше төсле үзе, үгезнеке төсле күзе, бүрәнеке кебек тешләре, һәм ерткычныкы кебек булган, ди, кылган эшләре»². Күрәсеп, әзекләренң беренчесендә авторның героине мәхәббәтә сизелеп торса, икенчесендә ул аны нәфрәт белән сурәтли. А. Алиш үткән белән хәзергә контраст куярга, шулай ук шулай ук бүтәнләргә өстәлгән күрсәткәчкә ярата. Шулай итеп яшә буында социалистик Ватан белән горуларны хисләре тәрбияли. Бу контрастлык бер очракта әсәрнең үз эчендә күренә. «Нечкабия әкиятеннән, мәсәлән, шакмак төсле тезелеп киткан сары, кызыл, яшел йортларны һәм бер читтә берүзә кайгыдан каралып чыккан ялгыз багананы, ягъни хәзер инде искелек күренешенә гелә булып калган түмәр умартаны күз алдына китерик. Күп булса 20 чебеш чыгара торган чуар тавык белән берьюлы 5 мең чебеш чыгара торган инкубаторны чагыштырып карыйк («Чуар тавык»).

¹ А. Алиш. Сайланма есәрләр. Таткигоиздат. 1957 ел. 65 бит.

² А. Алиш. Сайланма ەсەرлەر. Таткнигоиздат. 1957 ел, 34 бит.

* Шунда ук. 88 бит.

А. Алиш бер генә төрле сурәтләү чараларына ябышып ятмый, урынына, жаена карап, үзенең тасвир алымнарын әкияттән-әкияткә үзгәртә килә. «Бозлар-явызлар» исемле әкияттә ул халык авыз ижаатының поэтик традицияләренә яңа эчтәлек сала. Әкияттә фантастик һәм реалистик моментлар бергә үрелә. Сюжетка очерк һәм публицистикага хас фактик материаллар килеп керә. Автор үткән көннәргә күз ташлый, Седов экспедициясен искә ала. «Седовның агачтан эшләнган «Фока»сы белән корычтан өртөлгән «Челюскин»ны тиңләштерегез», дип укучыларына турыдан-туры мөрәжәгать итә. Шулай, үткәнне һәм хәзергегә чагыштыру юлы белән, әкияттә гасырлар буга хыялланып килгән хыялларның социалистик илдә чынбарлыкка әверелүе чагыла, совет кешеләренең, тарихта беренче буларак, Төньяк юлын яулап алу сәре ачыла. Монда образлар да әкият геройлары түгел, совет кешеләре. Бу әсәрдә реалистик чаралар өстенлек ала, әкият алымы, ягъни бозларны кешеләштерү, бозлар-явызлар белән Отто Шмидт арасындагы диалоглар әсәрне жанландыру, мавыктыргыч итү ролен генә үтилә. Табиғат кешегә елмаеп кына тормый, аның йөзөн чыткан чаклары да күп була. Кешегә үзенең яшәү дәверендә табигатьнең күп кенә каршылыкларын җиңәргә туры килә. Күрәсеп, табигатьне ярату гына җитми, аның капризларына каршы көрәш дә белергә, моның өчен үзенең чынныкытырырга кирәк. «Бозлар-явызлар» әкиятә энә шул турыда сөйли. Совет галиме Отто Шмидтның ныклы һәм түземле характеры табигать капризларына каршы көрәшкә аша гәүдәләнә, экспедиция зур кыйынлыklarны җиңеп максатына ирешә. А. Алиш үзенең әкиятләре белән яшә буынга: яшәү ул көрәштән гыйбәрәт, дигән хакыйкаткә төшендерә.

А. Алиш күбрәк урта һәм кече яшьтөгә мәктәп балалары өчен язды, әмма әдип нәниләр белән дә уртак тел тапты. Чөнки ул балаларны аеруча ярата, дөньяны аларча кабул итә белә иде. Югары белем алу өчен, язучының Педагогия институтына керүен дә очраклы дип өйтеп булмый. Яшә буынны тәрбияләү мәсьәләләре белән тирәнтен кызыксыну аны башка югары уку йортына түгел, бары тик әлегә институтка алып килде. Танышлары да үзләренең истәлекләрендә А. Алишның бала ярату сыйфатын аеруча ассызымлап күрсәтәләр. Язучы нәниләр өчен кыска-кыска хикәяләр ижад итте. Балалар әдәбиятының теләсә кемгә бирелми торган бу авыр өлкәсендә А. Алиш гааят күп көч куеп эшләде. «Пионер каләм» журналында нәниләр өчен кушымтаны ул оештырды. «Эшче абый», «Кешеләр нишлиләр», «Әбиләргә кунакка», «Утлы йомырка», «Кемгә кирәк, кемгә кирәкми» кебек хикәяләрен ул мәктәпкәчә яшьтөгә балаларга багышлады...

Һәрбер ижад кешесе үзенең әсәрләрен киләчәк буыннарга җиткерү уе белән яңа. Шулай да бу бәхет һәркемгә тими. А. Алиш максатына ирешә. Яшә буынның рухи һәм физик яктан сау-сәламәт үсүе өчен армый-талмый кайгыртуы аның үзенең халык мәхәббәте булып әйләнен кайтты, әсәрләре вакыт сынавын уңышлы үтте. Алар инде 18 мәртәбә басылып чыктылар, берничә мәртәбә рус теленә тәрҗемә ителеп, союз укучыларының да голуми хәзинәсенә әверелделәр.

Казан шәһәренең матур бер урынында мәһабәт яңа бина тора. Ул — А. Алиш исемендәге пионерлар сарае. Бу бинага еш-еш пионерлар җыелалар һәм әкиятче герой абыйларын зур горурлык белән искә алалар, аның васыятьләренә турылыклы булырга ант итәләр.

Абдулла Алиш

СОВЕТ ЭКИЯТЕ ТУДЫРУ ЮЛЫНДА¹

Минем эле дэ булса хәтеремдә нык саклана... Безнен күрше Әсма әби әкият сөйләргә ярата иде. ә мин инде, үз чиратымда, яратып тыңлаучыларның берсе идем. Йокага китәр алдынан әллә ничәшәр башлы юха еланнарның, соры бүреләрнең, алтыннан эшләнгән сарайларның, дөньяда булмаган бик күп башка төрлө әйберләрнең тарихын, вакыйгаларын, мажараларын тыңлый-тыңлай, әллә нинди уйларга талып бетә идем.

Әкиятләрне безнен бик күпләребез тынлаганы бар. Ул әкиятләр ат саклаганда, кырдагы станнарда эле дэ булса сөйләп киләләр. «Алдар таз» эле һаман үлмәгән, ул телдән төшми, сөйләнә бирә. «Шомбай» эле һаман кабатлана...

Яна кеше яна әкият сорый. Әкиятләрдә генә сөйләнә торган батырлыкларны без күп күрәбез: Магнитстрой, папанинчылар, эпрончылар һ. б.

«Әни, әкият сөйлә!» — дип йөдәтә торган баласына бүгенге совет арасының сөйләрлек әкиятә юк.

Әкиятләргә шактый бай булган халык ижатында бүгенге көн өчен ыраклы әкиятләр саны бик аз.

Менә шуның өчен дэ безгә, совет язучыларына, бу турыда ныклап уйларга вакыт. Рус әдәбиятында без әкиятләрнең шактый уңышлы үрнәкләрен күрәбез: Кассильның «Федька Беломоры», Гайдарның «Сугыш сере» һ. б.

Ләкин эле бездә революциядән соң бу өлкә тын — моны кузгата-сы бар.

Мин үзем, шушы өлкәдә тәҗрибә итеп, бер кечкенә адым ясап караган идем. «Капкорсак патша» дигән бер әкият язган идем. Үз вакытында ул «Пионер каләме» журналында (1 сан. 1934 ел) басылды да. Редакция әкияткә карата фикер жыю бүлеге ачты, һәм мин шуның аркасында шактый гына булган житешсезлекләрне төзәттем.

Билгеле, беренче тәҗрибә рәвешендә, бу — үземчә ярый торган әсәр. Ләкин, кызганычка, каршы, безнен тәнкыйтьчеләребез бу хакта ләм-мим дэ әйтеп узмадылар. Мин, жан талашып, «Боз әкиятә» дигән икенче әйбер эшлим. Ләкин минем үткән әйберем хақында тулы бер фикер ишетмәү, билгеле, мине борчый. Киләчәктә тәнкыйть, балки, моны искә алыр.

Әдәбиятның башка жанрларына караганда, масса арасына тиз тарала торган, идея ягынан Маркс, Энгельс, Ленин идеяләрен эчәнә алган, сөнгәтчә эшләнешә ягынан халык әкиятләреннән калышмый торган совет әкиятләре тудырык.

Чорыбызның фантазиясе, үткәне, киләчәге, бөек легенда булып, киләчәк буынга барып житсен!

«Яшь Ленинчы» газетасы. 22 июнь, 1934 ел.

¹ Бу мақаләне һәм хикәяләрен адипиң сенелесе Илсәяр Сункишева тапшырам. Редакция.

Фэрит үзенең апасы Разия белән бакчага чыкты. Бакчада чәчәкләр бик күп: Фэритнен күкрәгендәге йолдыз кебек кып-кызыллар, өстөндәге майкасы төслө зәп-зәңгәрләр, аягындагы оеклары кебек сап-сарылар.

Шул чәчәкләргә төрлө-төрлө күбәләкләр килеп куналар һәм аларны тагын да матурлата төшәләр.

— Эх, нинди ямьле соң жэй! — дип куйды Разия. — Энә нинди матур чәчәкләр үсәләр, энә нинди матур күбәләкләр очалар.

Яшел яфраклы агачларны киссәң, бакча шып-шыр булып калыр иде. Түтәлдәге ул матур чәчәкләрне өзеп бетерсән, бакча ямьсезләнәр иде. Чәчәкләргә кунып уйнаучы ул күбәләкләрне юк итсән, жэйнен матурлыгы кимәр иде.

Фэрит бусе житкән агачларны сындыра. Апасы әйтә:

— Сындырма! — ди.

Түтәлдәге чәчәкләргә Разия үзе су сипте. Аларны үзе карап үстөрдө. Фэрит энә шул чәчәкләрне дә өзә. Апасы әйтә:

— Өзәсе булма, ул чәчәкләр кулыңны тешләрләр! — ди.

Фэрит апасының сүзенә ышанмый. Үзе үстөргәнә күрә өзмәскә куша торгандыр, дип уйлый.

Очып уйнаучы күбәләкләргә дә тия Фэрит. Апасы әйтә:

— Тимә! — ди.

Сындырма да өзмә! Өзмә дә тимә! Чәчәкләрне Разия үстөргән булса, агачларны ул үстөрмәгән. Күбәләкләрдә тагын Разияның ни эше бар! Алар аныкы түгелләр бит! Разия үзе дә агачларны да сындыра, алла никадәр чәчәкләр дә жыеп кайта. Аларны китап арасына салып киптерә. Аларны ап-ак кәгазьләргә ябыштыра. Разия күбәләкләрне, төрлө-төрлө бөжәкләрне дә тотып кайта. Аларны инәгә кадап, бер тартмага жыя. Ә менә Фэриткә өзәргә дә, сындырырга да, тотарга да ярамый, имеш.

Шуларны уйлаган Фэрит Разияның киткәнән генә көтеп торды. Разияны энисе чакырып алган иде. Фэрит шул арада түтәл уртасындагы иң зур чәчәкне ботарлады да алды... һәм шунда ук үрлө-кырлы сикереп еларга да тотынды.

Аның елавын ишетеп, йөгереп Разия килеп житте.

— Нәрсә булды? — дип сорады ул.

Фэрит елаган килеш:

— Чәчәк тешләде! — диде.

— Мин сиңа өзмә дип әйттем бит! — диде апасы, үзе Фэрит өзгән чәчәк янында жирдә йөрүче бал кортын күрәп көлемсерәде.

«Яшь сталинчы» газетасы. 1 январь. 1941 ел. 1 сан.

МИН ДӘУ, СИН КЕЧКЕНӘ

ХИКЭЯ

Сез Рәшитне белми торгансыздыр әле!.. Ул хәзер бик дәү малай бит инде. Быел ул мәктәпкә дә йөри башлады.

Рәшитнең Марс исемле энесе дә бар. Ә ул әле бик кечкенә. Урамга уйнарга да берүзе генә чыкмый, һәрвакыт әнисенә ияреп чыга. Стакандагы чәйне дә үзе тотып эчә алмый. Өстәл янына чәй эчәргә утыргач, әтисе ике улына да алмалар суза. Рәшит һәрвакыт зуррак алманы электерегә тырыша.

— Мин дәү, ул кечкенә! — ди Рәшит.

Әтисе Марска алманың зурысын бирә:

— Марс кечкенә, ул тизрәк үссен. Кечкенәләргә һәрвакыт юл куярга кирәк, — ди ул.

Рәшит авызын турсайта. Алманы тартып алмакчы була. Ләкин әтисе аны туктата:

— Дәү кешеләр кечкенәләргә тимиләр, — ди ул. Шуннан соң Рәшит үпкәли, елый...

Рәшитләрнең өйләрендә уенчыklar да бик күп. Марс һәм Рәшит шулар белән кызыклы итеп уйныйлар. Ләкин күп вакыт уенчыklarның барысын да Рәшит үзенә алып бетерә дә:

— Мин дәү, син кечкенә! — ди.

Марска берни дә калдырмый. Марс әгәр берәр уенчыкны алырга теләсә, аны кыйный. Әнисе моның өчен Рәшитне ачулана:

— Нигә кечкенәләргә тиясен? Акыллы малайлар нәниләргә тимиләр, — ди ул.

Менә беркөнне Рәшитне әнисе укырга илтте. Уенчыklar барысы да Марсның берүзенә генә калды. Әтисе инде чөй янында бирә торган алмаларның икесен дә Марска бирер!

Рәшитне әнисе I нче «А» классына кертте дә үзе кайтып китте. Бу класска бик күп малайлар, бик күп кызлар жыйелганнар иде. Рәшит биредәге балалар белән дә бик тиз үзләшеп китте һәм шаярырга да тотынды.

— Кайсыбыз дәүрәк? — дип үлчәшкән булып, бер кызның чәченә бәйләгән кызыл бантын тартып алды. Аны бөтерде-бөтерде дә идәнгә ташлады. Нәкъ шул чак класска бер апа килеп керде. Балалар, ни өчендер, барысы да аның белән исәнләштеләр. Ул апа идәндә аунаган бантикны теге сары чәчле кызга алып бирде. Үзе Рәшит янына килде дә:

— Акыллым, син ни исемле? — дип сорады.

«Миңа бик нык эләктерә ахрысы бу. Инде дә котылсам, бер дә шаярмас идем», — дип уйлады Рәшит. Үзе кып-кызыл булды. Жайсызланып һәм әкрәп генә:

— Рәшит, — диде.

— Рәшит, син дәү бит инде, — диде апа. — Мәктәпкә укырга килдең. Иптәшләрнең алай жәберләргә ярамый, — диде.

Менә звонок булды. Теге апа балаларның барысына да парталарга кереп утырырга кушты. Рәшит баягы сүзләренә оныткан да иде инде. Алдагы партага кереп утырган бер кызны ул аннан куып чыгарды да үзе кереп утырды.

Теге апа тавышланмаска кушты һәм:

— Мин сезнең укытучы апагыз. Минем исемем — Әминә, — диде.

Менә укытучы апа бар балаларга да такта янына чыгып басарга кушты. Балаларның буйларына карап сафка тезде. Рәшит буйга озын булганга күрә, сафта иң беренче кеше булып басып тора иде. Укытучы апа ана иң арттагы партага утырырга кушты:

— Син дәү, син арткы партадан да күрерсەң. Ә менә кечкенәләргә алда булу яхшы була, — дип, бая бантик өчен салаган кызны иң алдагы партага утыртты. Рәшит тагын:

— Мин дәү, син кечкенә! — димәкче, үпкәләмәкче, еламакчы иде. Мәктәптә боларның урынсыз булачагын исәпләп, туктады һәм акрын-акрын арткы партага барып утырды. Бу аның өлкәнинәр кушуын тыңларга кирәклекине аңлавы иде.

«Яшь ленинчы» газетасы, 28 сентябрь, 1940 ел.

Р. Гайнанов

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ «ӘЛЫСЛАХ»ТА

Татарның бөек әдиге һәм галиме Галимжан Ибраһимов үзенең 30 елга сузылган ижад дәверендә бик күп газета-журналларда языша. Әмма шушы күп санлы матбугат оешмаларының берсен ул соңыннан да аеруча бер ихтирам белән искә ала торган була. Ул — алдыңгы татар яшьләре чыгарган «Әлыслах» газетасы. Шушында Галимжан Ибраһимов журналист һәм язучы буларак беренче адымларын атлый. «Әлыслах» анда зур журналистикага һәм зур әдәбиятка түтәпкә бирә. «Татар матбугатындагы эшчәнлегемне 1907 елдан революцион татар яшьләре-шәкертләре органы булган «Әлыслах» (Казан) газетасында башладым. Татар яшьләренә иске тәртипләргә каршы көрәшен сурәтләгән төгә хикәямне шуңда бастырдым», дигән горурланып яза Г. Ибраһимов зур язучы һәм галим булып житешкән.

1905 елгы революция көннәреннән (1905 елның 29 ноябреннан) жием басмада яшерен рәвештә чыгып килгән «Әлыслах» газетасын алдыңгы татар яшьләре Столыпин реакциясенә кытырылган вакытында легаль чыгаруга ирешәләр. Бу зур батырлык була, әлбәттә. Х. Ямашев житәкчелегендәге большевик «Урал» патша властылары тарафыннан тыелганнан соң, сул канатта иң актив эшче «Әлыслах» алып бара. Шуңа күрә яңа фикерле, демократик интеллигенциянең бу газета тирәсенә туплануы бик табигый. Төгә саннарыннан ук «Әлыслах» үзен «Азат», «Азат халык», «Урал» традицияләрен довам иттерергә тырышучы, яшьләрнең демократик омтылышларын чагыл-

дыручы сугышчан орган итеп таныта. Тиздән Тукайның килеп кушылуы газетага яңа аһәң, күтәрәнке яңа пафос өсти. Г. Камал белән Г. Коләхметов та «Әлыслах»ны үз газеталары итеп санылар. Г. Камал аны «чын күңеленнән тәбрик итеп», халыкка зур хезмәтләр күрсәтә алуына ышануын белдереп чыга («Әлыслах», 4 нче сан).

Үсмер чактан ук жәмгыятьтәгә тигезсезлекке, гаделсезлекке тирән сизә алган, иске мәдрәсәләрдә тормышның ачысын-төчесен үз жилкәсендә артыгы белән татыган, шәкертләр арасындагы эшчәнлегә өчен мәдрәсәдән дә куылырга өлгергән Г. Ибраһимовта («Әлыслах» үзенең 5 нче санында: «Шәкертләр арасында саләтле, ләкин мәдрәсә идарәсендәгә кимчелекләргә төшенә торганларын берәм-берәм куалар», дигән Г. Ибраһимов кебек шәкертләргә күздә тотып шушы тормыш, андагы бәрелешләр хакында кешеләргә үз карашын, үз фикерен әйтү теләге, ягъни эдип буласы килү дәртә, уяна. Ләкин яшыл үк шактый каләм тибрәтсә дә, чуар буржуаз газеталарга язарга ашыкмый ул. Ә инде Казанның революцион шәкертләре үз газеталарын чыгарырга йөрүләре дигән хәбәрне ишеткәч, Г. Ибраһимов Оренбургтагы Вәли мулла-ның консервативлыгы белән дан тоткан мәдрәсәсендә үзе күргән һәм кичергәннәргә хикәя калыбына сала башлый. Ибраһимовка шәкертләр тормышыннан хикәя язарга бөлкем шәкертләр газетасы чыга башлау факты үзе үк әтәргеч булгандыр. Уфада

«Галия» мәдрәсәсендә укулар тәмамлангач, 1907 елның июль-август айларында Кавказга барып чыккан һәм мөгаллимлек иткән Г. Ибраһимов, «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән кушулуы» исемле тәүге хикәясен төгәлләп, «Әлыслах» идарәсенә жиберә. Газетаның рәсми редакторы Вафа абый Бәхтияров үзенен истәлектәрендә бу хакта болай ди: «Газета чыгарырга рәхсәт алып, материал туплау кайгысы белән йөргән бер вакытта редакциягә калып пакет китерделәр. Ф. Әмирхан аны бер утыруда укып та чыкты. Укып тәмам итүе булды, безгә хитаб итеп: «Менә бу — безнең татар әдәбиятының киләчәге! Менә монда талант чаткылары күренеп тора. Менә бу безгә әле калып-калып милли романның да бирәчәк!» дип белдерде. «Әлыслах» комитетинин актив членнарыннан берсе, соңыннан совет укучысы һәм журналист булган Р. Ибраһимов-Алуши да үзенен истәлектәрендә бу турыда кызыкмына бер эпизод сөйлә: «Әле бүгенге кебек хәтеремдә, — дип язды ул, — тәбәнәгрәк буйлы, җиләңле бер шәкертне күрсәтә (Ф. Әмирхан миңа): «Менә бу кеше искелек оңсы булган Вали муллаһның элекке шәкертә. Шулай кеше «Зәки шәкерт...» дигән бер мақала яздып китергән, язды хәзергә берәз кытыршы, жәмә төзәлешләре озын һәм буталчыграк булса да, миңа аны ул нәрсәсән, шомарга төшәп, «Әлыслах»ка кертмә. Бу кешедә өмет бар», дип сөйләгән иде». Ф. Әмирхан тәүге икәт унышлары белән кайнар тәбрик итеп, яңадан-яңа әсәрләрен жиберүне сорاپ, дусларча киңәшләр биреп озын хат язды. Шушы хатында ул Ибраһимовка Уфада «Әлыслах»ның үз хәбәрчесе булырга тәкъдим ясыды. Г. Ибраһимов нәз монда шатланып кабул итте. Соңыннан Ибраһимов күп тапкырлар «Әлыслах» идарәсендә булып, шунда Х. Ямашев, Г. Тукай, Г. Коләхметов һ. б. алдынгы яшьләр белән таныша.

Шулай итеп, демократ яшьләр Г. Ибраһимов йөзгә үзләренә рухани якин иш, теләктәш корәшчә күрәләр һәм шулай ук вәкыф, өйрәткән әсәрнен әле ныгып жигәлгән юллары арасынан киләчәк бөек әдипне төсмерләп, беренче адымнарнынан ук аңа иптәшләрчә кул сузалар, аны яңа ижади эшкә канатландыралар. «Зәки шәкерт...» газетаның икенче номерынан башлап бик күп санында басылып бара. Башлап язучының беренче әсәре художество эшләнеште ягынан әле шактый эгыйфь булса да, яшьләр-шәкертләр өчен гаять актуаль һәм реальгә аның зур резонанс алу-

ын тәэмин итте. Әсәрнен татар яшьләренә көчле тәэсире турында Г. Ибраһимовның замандашларының берсе Х. Вали түбәндәгечә итеп төшәрә: «...Минем хәтеремдә әле: ул чыккач та шәкерт дөньясында кулдан кулга күчеп укылып йөрдә. Ул вакыт «Мәдрәсә Хәсәнния»дә (Оренбург) шәкертләрнен әдәбият түгәрәгендә тикшереләп, беренчелеккә алган иде... «Зәки шәкерт...»...инидер әдәби яшь ялкын, инидер яшьләр йөргәнә якин булган ялкын белән теге (иске) әсәрләрдән аерылган иде».

Уфага кайткач, Г. Ибраһимов «Әлыслах»ка бер-бер артлы, андагы мәдрәсәләр, шәкертләр торышынан, әдәбият, сәнгать һәм культура эшләренә кагылышлы вак хәбәр һәм информацияларыннан тыш, зур күләмле мақалалар һәм очеркларын жибереп тора. Ул мақалалар язучының исем-фамилиясе, «Гыйрфанзада», «Мәхбирегез», «Әлыслах» мәхбире» дигән имзалар астында һәм имзасыз да басылганнар. Г. Ибраһимов, «Әлыслах» вакылы буларак, урында зур оештыру эше дә алып бара. Беренчедән, ул, Уфа мәдрәсәләрендәге алдынгы шәкертләрне оештырып, аларны Казандагы «Әлыслах» комитеты белән бәйләүче ролен үтәсә һәм шуның белән шәкертләр хәрәкәтен бер үзгәкә баглауда гаять зур эш башкарсә; икенчедән, газетага Уфаның төрле мәдрәсәләрендәге алдынгы шәкертләр һәм халфалар арасынан хәбәрчеләр дә тарта. Газета битләрен аңтарып бәхсә, Г. Ибраһимовның оештыру эшчәнлегә нәтижәсендә Уфа яшьләре торышын анда шактый тулы чагылганлыгын күрербиз. «Әлыслах»ның үз хәбәрчесе буларак, Г. Ибраһимов бик тиз танылып өлгәргә. Хәтта Уфа хәлләре турында газетада басылган һәр «сүсә» хәбәрне Г. Ибраһимов язган дип гауга күтәрә торган булалар. 15 нче санда «Уфаның «Галия» шәкертләре» имзасы белән бер «етешләр» мақалә чыккач, аны Г. Ибраһимовтан гайрә кеше язмас дип, шулай ук вакытта үз хәбәрчесен редакция каршында күзәткән төшерү аңгә белән, бер төркем ишкәләр «Әлыслах»ка ясулы протест хаты жиберәләр. Мәдрәсә үчендәге бик күп жигәлсәзлектәрен аңган әлегә «сүсә» хәбәр Г. Ибраһимовныкыдырмы, юкми (аның булуы бик нәтижелә), аңа редакция, шәкертләрне мәдрәсә хужаларына, байларга, муллаларга каршы кытырткан өчен болай да «Галия»дә чак аңа алаңгә торган үз хәбәрчесе Г. Ибраһимовны араларга алырга, һәм: «Бу хәбәр Уфадагы үз мәхбирегез Галимжан Ибраһимов тарафыннан язылган хәбәр булмича,

«Галип» шәкертләренен икесенен имзасы белән килгән хәбәр иде», дигән аңлатма бирә.

Ф. Әмирхан бүтән авторларның язмаларын нык эшкәртеп бастырса да, Г. Ибраһимовны инде өлгереп килгән журналист хисаплап булырга кирәк, авторның үз язучу манерын, үз стилин һәм фикерен укучыга аңлату рәвешен сакларга тырыша.

Г. Ибраһимовның «Әльислах»та басылган мәкаләләре, бердән, шушы чор Уфа яшьләре тормышын күзаллау өчен, документаль, фактик материаллар буларак әһәмияткә ия булсалар, икенчедән, булчак әдип һәм дәүләт эшлеклесеен артабан үсеш һәм күтәрелеш эволюциясен күзәтү өчен алар чыгыш пункты хезмәтен үтәләр. Ул материалларда шәкертләрен аяныч тормышы, яшьләрен мәдрәсәләрдә егермешәр ел ятып, нинди дә булса эш эшләргә сәләтсез, белемсез һәм «тормыш көрәшендә» катнашу түгел, «ялгыз башын туйдырырга да акча таба алмаслык» бер мексен хәлендә калулары, кыскасы, шәкерт трагедиясе жанлы фактларда сурәтләнә. «Милләтемә гарыз итәм», дип, яшь журналист газета аша бу мәсьәләне халык алдына куярга, жомәгатьчелек фикере тупларга тырыша.

Г. Ибраһимовны борчыган мәсьәләләр шәкертләр дөньясы белән генә чикләнми. Ул хезмәт халкы, аның тормышы, язмышы, мәгарифе һәм культурасы турында да уйлана. «Бичара халык уку вә моталәгадән (шигезле уку-өйрәнүдән — Р. Г.) мәхрүм», дип ачынып яза яшь журналист («Әльислах», 43 нче сан). Уфаның русча укыган мирзалары, байлары, мөфти, казылары бар, ләкин халык мәгарифе, культура турында жан аткан кеше юк. Чөнки алар барысы да үз мәнфәгатьләре, үз корсаклары хакында гына уйлыйлар. Казанда, Оренбургта, Уфада китап сәүдәсен үз монопольясенә алган бай Кәримовларда «Бәдәвам», «Бакырганный» ише китаплар олаулап сатыла, әмма «халыкның ихтияжын үтәрлек бер китап тәжарәте(сәүдәсе — Р. Г.) юк». Югары сыйныфлардан хезмәт халкы хәятләрен кайгыртуны көтөп тә булмый. Шуны аңлап, Г. Ибраһимов мондый эшләрен алдынгы, демократ яшьләрдән көтә. «Уфада халык хезмәтенә хәзер булган аңлы яшьләрдән кем бар?» дигән сорауны куя ул. Үз тормышын халык бәхете өчен эшкә багышларга теләгән яшьләр бар, Г. Ибраһимов һәм аның иптәшләре шундыйлардан. «Киләчәктә үзәбезнең хезмәтебез белән... дөнья-

ны нурга чумдырмак була идек». «...мәзлумнар, бичаралар өчен жан бирер дәрәжәсендә хезмәтләр вәгъдә кылып йори башладык», ди Ибраһимов «Дустыма» дигән нәсер-очеркында («Әльислах», 64 нче сан). Ләкин ул яшьләр «иске, кара мунча кеби мәдрәсәләрдә вә мәсҗет астындагы» («Әльислах», 11 нче сан) подвалларда ачылу-туклы тереклек итәргә, милләрен схоластика белән тутырырга мәжбүрләр. «Мин милләткә, халыкка да бер тиенлек хезмәт итә, алмыйм», ди, әриеп, шундый шәкертләрен берсе авторга («Әльислах», 33 нче сан). Ләкин шулай да 1908 елгы шәкерт иске шәкерт түгел инде. Анарда үз хәлен һәм туган халкының хәлен төшенү, баткаклыктан чыгарга омтылу бар. «Заман абзый минне үзгәртеп жиберде», — ди шәкерт, — «һәркемне тотып селкеп, йокысын качырган сонгы ел дулкыннары», ягъни 1905—07 елгы революция күпләрен күзен ачканлыгын ишарәләп, һәм ул иң беренчә эше итеп русча укырга хыяллана. «Кашки берничә ел русча укысам, — ди ул, — язучы яки учитель булып, һәм халыкка һәм үземә хезмәт итәр идем». Тик, әлегә дә баягы, — «Рус мәктәпләрендә кемнәр укый ала? Анда нәрсә кирәк? Анда байлар укый, анда акча кирәк» («Әльислах», 44 нче сан).

Ике полюс: байлар, сәүдәгәрләр, мирзалар, мөфти казый һ.б. сорыкортлар — бер якта, хезмәт халкы — икенче якта. Г. Ибраһимов моны аера инде. Ул язучы булырга хыяллана һәм үзенең каләмә белән халыкка хезмәт итәргә тели. Соңыннан әдип Г. Ибраһимовның художество әсәрләрендә югары ноктасына күтәрелгән халыкчанлык сыйфатының, әдәби-эстетик карашларындагы халыкчанлык идеяләренең ерак чыганакалары менә кайдан ук килә! Кара халыкка «Бәдәвам», «Бакырганный» кебек иске мистик әдәбиятны мул согындырган өчен сәүдәгәр Кәримовларны шелтәләне дә, «мирзалар, байлар белән тулган Уфа татар матбугатына бер тиенлек нә матди, нә мәгънәви бер хезмәт, бер әсәр нәшер иткәне юк» («Әльислах», 43 нче сан), дип белдерүе дә яшь язучының нәкъ менә сүфичыл, халыкның теләк-омтылышларынан ерак, аңа ят булган әдәбиятка, әлегә башлыча инстинктив рәвештә, каршы чыгуы иде.

Әйе, Уфада халык рухына туры килерлек матбугат та, әдәбият та юк, ди Г. Ибраһимов. Аның каравы «Фәкать бер нәрсә бар: Уфада мәсҗет бик тәрәккый итте». Бер байның «юмартланып китеп», зия-

рат эчэнэ мәчет салдырумнан көлөп, Г. Ибраһимов: «тереклэргә генә түгел, үлөклэргә дә мәсҗет булды... Ә гыйлем, мәдәни эшләрдән һич бернәрсә юк», ди. Шушы вакытларда газеталарда «Һәр авылга бер мәктәп, бер мәчет!» диг чыккан Ю. Акчура белән полемикага керү, аңа каршы чыгу да иде бу.

Гомумән, «Әльислах»тагы мәкаләләре буенча яшь Г. Ибраһимовның дингә карашын күзәтү кызыклы. «Дин вәҗдан эше, — диг бәдләре автор, кешенә вәҗданын оятсыз рәвештә көчләүче карагүһ динчеләргә капма-каршы буларак, — анда син ирекле — ышанмасаң ышанма...» Егерме ел мәдрәсәдә дин kitapлары бикләп яткан шәкерт өчен яктылыкка таба бер адым атлау иде бу, әлбәттә. Ләкин шул ук вакытта Ибраһимов динне бөтенләй кире кагу ягында түгел әле. Г. Тукай, Ф. Әмирхан һ. б. әдипләренң башлангыч ният чорындагы кебек үк, Ибраһимов та дингә эхлак төзәтү чарасы, мораль категория дин карый. Бу, әлбәттә, яшь язучының дөньяга карашы әле чикле булуын күрсәтә. Мәгълүм ки, соңрак Г. Ибраһимов көчле атеист, диннен килешмәс дошманы булып танылды. Шулай да «Әльислах» чорында ук инде Ибраһимовның күп кенә кыю фикерләре дин ыңғезләрен какшатуга, халык алдында дин әһелләренң кара эшләрен фаш итүгә хезмәт итте. «Иске тормышны җимереп, хөр вә яңа тормыш

кору хакындагы һәрбер хәрәкәткә дин ысеме-нинә каршы сугыш ачканнары күз алдыгызда бит!» («Әльислах», 45 нче сан) диг, ул динчеләриңе якларга маташучыларга утлы нәфрәт сүзләре ташлый.

«Уфа «Мәдрәсәи Галия»дә тентү» исемле мәкаләсендә («Әльислах», 62 нче сан) Г. Ибраһимов 1908 елның 15 январенда мәдрәсәнен эчен-тышын шыклы солдатлар басып алып, нәфрәттен ишәре алмыйча бу эшкә шәккәтип карап торган халык алдында, көп-көндәз полиция бандитларча туна-лык белән шәкертләргә тентү ясавын өчә сарказм белән тасвирлый, хөкүмәткә зарарлы диг печатьлөп алып кителгән әйберләр арасында «Әльислах»ның ике еллык тегелмәсе дә булуын әйтә. «Искеләр аны («Галия» мәдрәсәсен — Р. Г.) дин бетерә диг сүгәләр», Тройский ишаны «ул шәкертләр — дәһри, алар патшаны сүгә, алар хөкүмәткә каршы хәзерләнә» дигән хәбәр тараткан, ди автор. Һәм ул бу хәбәрләриңе инкар итәргә дә тырышмый, чөнки алар дәрәслеккә шәктий тури килә: большевиклар йогынтысы астында алдыңгы шәкертләр диннен зарары турында сөйлөп, патшаны сүгеп кенә калмыйча, аннан күп ары китеп, патша самодержавиясененң деспотлыгы, халыкны социаль һәм милләт ыңғезүгә дучар итүе, һәм кайчан да бер җимереләргә тиешлере хакында да кыю фикер ыртаалар, шушы тарихи эшкә әзерләнәләр иде инде.

Инде хәбәр ителгәнчә, Язучылар союзы идарәсенең май аенда уздырылган утырышында сүз журналыбызның быелгы 1—4 саннарында басылган материаллар хакында барды. Журналдагы әсәрләр буенча фикер алышуларда И. Гази, М. Әмир, А. Шамов, Г. Галиев, Н. Дәүли, Г. Ахунов, Ә. Давыдов, Ә. Баянов, Ш. Рәхыйпов һәм Ә. Нигъмәтуллиннар катнашты. Журналыбызның бу санында Әхсән Баяновның һәм хәзер инде мәрхүм шагыйрәбез Әнвәр Давыдовның өлегә утырышта асаган чыгышлары урнаштырабыз.

Әнвәр Давыдов

БЫЕЛГЫ ДҮРТ САННЫ УКЫГАЧ

Быел чыккан саннарында да «Казан утлары» журналының гаять катлаулы, гаять үзенчәлекле хәле күзгә ташлана. Беренче биттәге расми белдерүенә караганда, ул — татар телендә чыга торган бердәнбер әдәби һәм ижтимагый-политик журнал. Ләкин бу бик кыска әйтелгән. Мона без театр, музыка, рәсем сәнгате, тарих, археология һәм башка аерым матбугат органнарына мохтажлыгы булган сәнгать, фән тармакларының исемнәрен дә өсти алыр идек. Дүрт сандагы материаллар журналының бик күп тармаклар буенча аһәмиятле мәсьәләләр күтәрергә тырышуйн, моңа күп көч сарыф итсүн һәм, шуның белән бергә, ул мәсьәләләр буенча фән белгечләре, сәнгать эшлеклеләренен, жәмәгәт эше ветераннарының активлыгы үсүен ачык күрсәтә.

Без бу саннарда укучы өчен, әдәбиятыбыз, культурабыз өчен бик кыйммәтле әсәрләр таба алабыз. Шуның белән бергә, Козьма Прутков әйткәнчә, «колачың житмәгәнне колачларга» тырышудан килеп чыккан әрле-бирле сугылу, чуарлану күренешләре дә юк түгел. Бусы хакында сонрак. Хәзер, шагыйрь буларак, поэзия әсәр-

ләренә тукталасым килә, алар мине күбрәк дулкынландыра.

Беренче чиратта шуны әйтергә кирәк, поэзия әсәрләребезгә журнал ләеклы рәвештә зур майдан бирә. Шигырь, поэма, ларның камиллек дәрәжәсе көннән-көн үскәннән-үсә баруын, аерым күренеклеләренен генә түгел, гомумән татар поэзиясенен яңа югарылыкка күтәрелүен журнал шактый нык чагылдыра. Моны һич инкаръ итә булмый. Шулай да поэзия әсәрләрен сайлап алуда һәм аларның тиешле идея-художество дәрәжәсен тәмин итүдә журналың үз бурычын үтәп бетермәү фактлары да очраштыргалый әле.

I нче сан. Нәби Дәүли. «Кеше турында» монолог». Нәби Дәүлинең соңгы еллардагы ижатында төп тема — гуманизм дияр идем мин. «Кеше турында монолог» — моның ачык үрнәге. Ул бу әсәрендә кайнар дәрт белән кешелеклелекне, чын Кешене бер явыз дошманнан яклап чыга. Дәрәс, бу дошман атом, водород бомбалары һәм кеше аны сыйдыра алмый торган башка коточкыч кораллар белән коралланмаган. Ул, бандит кебек, кеше сүеп та йөрми. Ул тыштан бик самими дә күренергә мөмкин,

ул — мен-миллионнардан һич аерып алмаслык кеше кыяфәтендә. Әмма ул — кешелеклекиен, Кешенең күптәнге явыз дошманы, аны интикерүче, хәтта үлемгә житкерүче. Ул — гайбәт, әләк, яла. Ул — гайбәтче, әләкче, яла ягучы. Тема яна түгел. Бу темага популяр әсәрләр күп. «Севильский цирюльник»тагы гаять көчле арияне бөтен дөнья белә. XIX йөз татар шагыйре Яков Емельяновның «Әләк» дигән шигыре дә характеристика төгәлләге, динамикасы, фаш итү көче белән безне бүгәй дә дуакыяландыра. Әмма «Кеше турында монолог» авторны «таушаган темага тотынган бу», дип гаепләүгә нигез калдырмый. Ул бүтәнгә көн турында, бүтәнгә явыз дошман турында, бүтәнгә гайбәтче һәм гайбәт турында сөйли. «Монологның» 1—2 бүлекләрендә автор бүтәнгә гайбәтне Россини, Емельянов әсәрләрендәгечә көчле фаш итә, безнең бүтәнгә тормышыбызда, бүтәнгә совет кешеләре арасында анын нинди шыксыз, ямьсез, жирәнгеч күренеш булуын айтат чыгалдыра.

Совет кешесе «соя, хезмәт итә, алга бара иген игеп, чүен коеп, тимер кайнатып, шәһәр корып, бала тудырып», анын «үз бәхетен жирдән жыясы бар, йөрәгенә салып, күзләренә алып, учларына тулы тутырып». Әмма шул ук вакытта иске дөньяның ин түбән, эшәке күренешләреннән берсе булган гайбәт тә әле дөньяда бар. «Гайбәтче дә ятмый тик кенә». Ул намуслы кешеләрен көндәлек тормышыннан гаеп азли, юк-бар нәрсәләр турында «хәбәр сала — чиләк каккан кебек янгында». Хәтта кеше космоска, «Венерага юллар табарга» чыгып киткәндә дә, ул анын «юешләткән урынны иснәп карарга» өлгәрә. Иң аянычы шунда, ди автор, гайбәт, яла, әләк күбесенчә хезмәттә иң фидакәр кешеләргә кулын суза, еш кына ул аларны яралий да. Чөнки нәкъ шундый кешенең бит гайбәттан сакланарга вакыты житми, ул «оныта үзен, оныта ул ашын, йокысын, әйтерсен. Жир кинәт тунар төсле, алмый калса кеше кулларының жылысын».

«Монолог»ның иң укышлы урыннары, иң яхшы юллары менә шундый югарылыкта. Асылда, алар әсәрнең икенче бүлегендә тыгызрак тупланганнар, әмма башка бүлекләрдә дә менә шушы таза үзәккә тартылып торган фикерләр, хисләр юллар, строфалар бар. Тик миңа аларны әсәрдәгә бик күп чуар урыннардан — туйдыра торган күп сүзләр, вак-вак кабатлаулардан, тормышны

бер яклы, тар һәм язгышрак сурәтләүләрдән жилгәреп алырга туры килде.

Эш нәрсәдә соң? Автор бит бик әһәмиятле теманы алган, идея юнәлешен дә дәрәс тоткан. Әмма ул үз идеясен укучыга төгәл житкерү өчен художник арсеналында булган бөтен чараларны кулланмаган, аларның кайберләренә игътибар итмәгән.

Иң әләк әсәрнең архитекtonикасына игътибар итик. Кереш. Беренче строфа бездә хәвәфләр хисләр уята: бер кешене больницага китереп салганнар, анын гомере кыл өстендә, сак булыгыз. Шуннан автор үлем һәм тормыш турында фәлсәфи уйлануларга күчә, кешенең тыныч, матур яшәвенә комачаулый торган жирәнгеч күренешләрен бер төрән — гайбәт, яла, әләкне фаш итә торган икенче бүлеккә яза. Шуңа уңайла кешене үлем хәлендә больницага китергән сәбәпнен аңа шуңа эшәке гайбәт икәннән дә беләбез. Нәтижәдә, өченче бүлеккә башындагы ике строфа, авторның безне хәвәфләнәргә мәжбүр иткән беренче юлларны тәэсирен конкретлаштырып, көчәйтеп янгырый. Сак булыгыз, көрәшегез, дөньяда «күзләр күрмәс үткән хәңжәр белән кинәт кенә китереп кадарга, ә аннан соң, иң беренче булып, табутына килеп карарга» әзер торган гайбәтче, әләкче бар!

Әсәр шуның белән төгәлләнсә, ниядәр хуш булыр иде, үзенен идеясен ачык житкерүе белән аерылып торыр иде һәм белгә специфик мәкаләләрдә, китәпләрдә гына искә алынган «архитектоника» сүзен кулланарга да кирәк булмас иде. Әмма нишләпсә, автор әсәргә тагын ике йөзләп юлдан торган шигъри койрык тагарга кирәк таба. Әсәрнең авырлык үзәге кинәт үзгәрә. Бөтен эш бер анонимкага һәм аны үз сөйфендә саклаучы райком секретарена кайтып кала. Ә бу райком секретаре ниде үзе дә анонимка алдында калтырый башлай. һәм автор ана озын һәм буталчык вагаз сөйли. Әсәрнең югарыда тикшерелгән өлеше барлык кешеләрдә дә жирдәгә эшәкелекләр белән көрәштә жаваплылык хисе уяту белән төгәлләнсә, бу акыргы һәм иң күп урын алып торган бүлек райком секретарена «сак бул!» дип бармак янау белән төгәлләнә. Ниндә буталчык! Миңда ЦКаны һәм стенадан райком секретарен күзәтеп торучы Ленинны китереп кертүләрдә ярдәм итми, буталчыклыкны арттыра гына. Соңгы өлештә дә бит яхшы строфалар, көчләр шигъри юллар юк түгел. Баштагы укышлы өлештә дә бик йомшак урыннар очрый. Автор үзенен идеясен уку-

чыга ачык житкерү ягынан эсәрне нинди тәртинтә тезү турында ныграк уйланса, бүлекләрнең болай буталышы да бетәр иде һәм эсәр файдасыз озынлыктан, уңышсыз урыннарыннан да котылып иде.

Сизә торгансыздыр, тәнкыйть сүзен без эсәрнең архитектоникасына ишарә итеп башласак та, ирексездән әдәби осталык чараларының тагын берсенә — композициягә шактый кагылып киттек. Минем моңа аеруча басым ясап әйтәсем килә. Чөнки кечкенә генә шигырьнеңме, озын поэманыңмы иң якты якларын бик күп очракларда композицион чатаклык күлгәләп кала. Мин үзем бу өлкәдә еш газап чыгам. Нәби Дәүли «Монологи»ның да бер бөтен әйбер булу ягынан композицион кимчелекләре югарыда үзеннән-үзе житәрлек күренде бугай. Әмма аерым бүлекләр, хатта аерым строфалар эчендә дә кимчелекләр шактый. Бу кимчелекләрдән эсәрне арындырып була, без моңа ышанабыз һәм эсәрне тикшерүгә керешкәндәге уңай баябез шуңа ингизләпә дә.

Беренче санда С. Хәкимнең ике шигыре басылган. С. Хәкимнең бу шигырьләре ана хас осталык белән, тормыштагы аерым детальләрнең тамырын актарып ташлап, бүгенгең иң дулкынландыргыч мәсьәләләрне күтәрүләре белән аерылып торалар. Тик бер-ике генә бәләкәй искәрмә. «Эмблема» шигырендә кайсы Берлин, нинди немец турында сүз баруын ачыккыйсы иде. Көнчыгыш Берлиның ГДР башкаласы икәннән оңатмаска кирәк. Бәлки, монда «Көнбатыш Берлинда» дигән подзаголовок кирәктер?.. Без аз такмакча янгыраган беренче строфа да шигырьгә бик уңышлы кереш түгел төсле. Шигырьнең соңгы ике юлында шагыйрь күңелендә сакланган подтекст тоелып, аңлашылып бетми. Икенче шигырь бик зур тарихи коләчләр. Әмма шул коләчнә жәяр өчен сәбәп кечкенә итеп алынган: имеш, Мусаны күрүп белмәгәннәр ни өчендер аның турында күбрәк яза. Ләкин Мусаның батырлыгын ачып бирү өчен аны күрүп белү генә шартмыни? Аниан, белгәннәр дә бит Муса турында аз азымлар. Халык күңелендә Муса образы нәкъ әнә шул гомуми хезмәт аркасында бөтен көчәнә гәүдәләп. С. Хәким турында сүз башлагач, аның 4 нче сандыгы эсәрләре турында да әйтергә кирәк. Ул шигырьләрен укыгач, шагыйрь ижатының тагын бер уңай сыйфатын искә төшерергә туры килә: һәр эсәрдәге идея төгәлләге һәм бөтен сурәтләү чараларының әнә шул идеяне ачып бирүдә

эзлекле кулланылуы. Образларны, фикерләрне тырышып чарлаудан тыш, һәр эсәрнең композицион бөтенлегә өстендә дә автор бик жентекләп эшли. «Дүрт яран», «Тышта буран», «Озын чылбыр, бик күп божралар» һ. б. шигырьләр — моның яхшы үрнәкләре.

«Изге бер ут» шигыре бик эчтәлекле. Автор, үзен сугышчан тормыш тәҗрибәсеннән чыгып, алдында бөек максатын, якты идеалларын булса, бөтен авырлыкларын жинү мөмкин икәнлеген көчле сурәтлән. Бу бик кирәк эш хәзер. Әмма шигырьнең бер урыны миндә канәгатьсезлек тудыра. «Сүс, кабаңны ал да, ракеталар яктысында утыр, жеп эрлән...» Бу юлларның ишарә генә булып йотылып калуы, адрессызлыгы, мәгънәнең подтекстка гына яшерелүе аркасында, авторын нинди ялгыш фикерләренә кире кагуын, нинди зарарлы күренешләргә каршы чыгуын укучы шайләми кала. Эсәрнең менә шушы сугышчан юнәлешә дә ачылса, ул бүгенге көннең иң актуаль эсәрләреннән берсенә әверелә алып иде.

«Таулар, таулар» шигыре Ленинга багышланган; шомә, матур янгыравыклы итеп язылган. Әммә Хәким даһи Ленинга карата кеше күкрәгендә ташкан хисләрнең зурлыгын бирергә омытылуында күпләр кабатлаган тышкы чагыштырудан бөтенләй ычкынып китә алмаган. Ленин образы таулар белән ассоцияләштерелә, шигырьнең төп яналыгы авторын «әллә таулар алдач, әллә Ленин алдан, әллә алар бергә калыккан?» дигән риторик соравына кайтып кала. Гәрчә шигырь бик-бик матур янгырашлы. Аны югалтасы килми. Аның мөстәкыйль сәнгатьчә бөтенлеген тәэмин итү өчен, минемчә, әнә шул мәһабәт таулар образын халкыбыз, илебезнең Ленин житаңкелегендә, Ленин байрагы астында ирешкән уңышлары белән бәйләп торган бер жеп сузарга кирәк.

«Янып, снн кал» дигән шигырь (жыр) өстендә дә әле автор үз эшен төгәлләгән дип әйтеп булмый. Ул ритмик яктан да (строфаларның 4—8 нче юлларына ифтибар итегез), мәгънә ягынан да бергә кушылып бетмәгән ике яртыдан тора кебек. Ә гомумән алганда С. Хәкимнең ике сандыгы басылган бер дистә шигыре күпләргә яхшы үрнәк булырлык.

Поэзиянең олы осталарына журнал гелә киң майдан биреп бара. Икенче сан Хәсән Туфанның «Шигъри елъязмалар» дигән циклы белән ачыла. Ярты гасыр чамасы,

Маяковскийча эйтсәк — «рифма юнып», күнелендә татар шигырен чарлап, коеп килгән оста кул эшләгән 800 ләп юл тәшкил иткән шигырьләр эчендә дә бик матур строфалар, музыкаль яңгырашлы юллар, тирән хисләр урыннарын аз түгел. Муса Җәлилгә багышланган «Күлмәгән талда» дигән шигырь совет патриотизмын көчләр гәүдәләндерә. «Еракларга алып киттеләр» дигән язмадан Тукайга багышланган өзеке дулкынланмыйча укып булмый.

Уникенче елны кичтек инде,
Елмай инде, Кояш! — дигәндә:
Жирне тырнап, төгәрәп лә, аунап
Апрель еллы яңа чирәмдә...

Иңе сыгыла илнең:
Гамьнең бусы
Барынан да авыр лабаса.
Әйтерсең лә,
Женәзасы аның Тукаеның
Үтөп бара авыллар аша...

«Зыя идең, якты идең син» дигән шигырь бүгенге укучыларга бик үк билгеле булмаган мәгълүм татар мәгърифәтчесенең якты образын сурәтлән. Н. б., н. б. Әмма циклының башына кайтыйк. Менә «Жиләнен киерә кораб» дигән шигырь. Ул Дәрәмәнднең атаклы шигыреннән эпиграф белән башлана. Шигырь тулысынча Дәрәмәндкә иярәп язылган. Иярәп язучы алымы күптәннән бар нәрсә, монның гаебе юк. Иярүченең шигыри осталыкта ияргән әсәр дәрәжәсенә күтәрелә алмавы да гаеп түгел, әлбәттә. Шунысы уңайсызрак, илнең киләчәгенә бөтенләй башка ноктадан, үз сыйнифы ноктасынан карап, символика алымнар белән язылган Дәрәмәнд шигыре бүгенге укучыга, Хәсән аганың символика фикерләвенә караганда, күп ачыграк, аңлашыла-рак тоша.

Менә «Атларым» дигән икенче шигырен беренче строфасы турында инде һич алай әйтп булмый. Бу чын Дәрәмәнд көче белән язылган. Монда йөрәкнен иң тирән бер жиреннән бәрәп чыккан мон. Бу билгеле бер чорда хаксыз алынган төзәтмәс ирәдән бер сыкранып кую. Моннан беркем дә беркемне дә тыя алмый. Әмма, кызганычка каршы, монда шагыйрь калган оч строфада шигырьне үстерү, көчәйтә бару юлы белән бармый.

Шигыри иңат хезмәтендә очрый торган шундый бер үзгәчлек бар. Менә бер хис синең каламчың тибрәтә башлый, синдә ниндидер фикерләр, образлар формалаша

һәм син аларны кәгазьгә төшерергә тотына-сын. Фикергә фикер иярә, строфа янына строфа өстәләр. Канәгатьләнеп каламчың куясың. Вахыт үтә, шушы шигыреңне яңадан кайтып карасаң (үзенең укучыларыңны да иста тотып, әлбәттә), күрәссен: шигырең бер өлеште, бер ике строфасы синең хисеңне укучыга житкерү өчен, син теләгән фикерне уяту өчен «баштын ашкан», ә укучыга күбрәк фикер житкерим дигән өстәгән юлларың, строфаларың моңа уңайсызлап кына торалар. Менә шуңа күп көч түгеп язылган артык строфаларны сызу өчен куәтнең житсә, шигырь иркәләп китә, кинәк сулыш ала, дулкынландыра. Ә куәтнең житмәсә, шигырең тын кысыла, ул үз жилаксында әнә шул артык строфаларны йөртүдән жәфә чигә, укучыга тиешенчә барып житми, Сизиф хезмәтенә дучар була.

Бу минем шәхси фикерем, һәм аны мин закон итеп расларга да, өлкән коллегамның хезмәтен кимсетергә дә теләмим. Әмма омылаган шигыреңә аның кимчелекләрен айтудан тыелып, икешөзләргә дә алмыйм.

«Еракларга алып киттеләр» дигән озын шигырь халкыбызның Бөек Октябрының 50 еллыгы тантаналары тәэсирендә язылган булса кирәк. Автор үткәннәргә борылып карый. Халык та, шагыйрь дә башыннан бик күп нәрсәләр кичергән. Автор бу кичерешләрне — үзенең дә, халыкның да — бергә үрәп барырга тырыша. Монда да, Тукайга багышланган өзекегә кебек, уңышлы урыннар бик күп. Әмма, гомумән алганда, әсәр өзек-өзек тәэсир калдыра, зур тарих өстеннән сикерә-сикерә генә үткән аерым фрагментлардан тора кебек. Бу өзекләр ниндидер зур вакыйгаларны сурәтләгән живопись полотноларына шигыри рәсем асты язучылары сыман. Соңгы бүлеккә мөстәкыйльлек ала башлый. Шигырь үзенең уңышлары һәм кимчелекләре белән мине үзгәчлеккә ашык кагылган бер проблема турында уйландырды. Бу — шигыри мемуарлар мәсәләсе. Алар кирәкме, бу өлкәдә уңышка ирешеп буламы? Хәсән аганың бу шигыренә кайбер өлешләр, «Отелло» шигыре бу жанрда шагыйрьнең кайчанлыр булып үткән фактларын рифмалар регистрацияләү дәрәжәсендә генә калып куркынычы барлыгын күрсәтәләр. Мин үземнең Муса Җәлил, Салих Сәйдәшев истәлекләренә язган шигырьләремне да, алар минә никадәр кыйммәт булуларына карамастан, әнә шул куркынычтан котыла алмадылар дигән идем. Ярослав Сидяков-

ның Нико Пиросмани турындагы шигыре, Хасан аганың бу шигырендөге инде телгә алынган Тукай турындагы өзеге исә бу куркынычтан котылу юлы барлыгын да күрсәтәләр. Кыска гына әйткәндә, асым бер чорда күргәннәреннә, кичергәннәреннә яна поэтик фикерләү аша үткәрү, бүгенге көн призмасы аша чагылдыру юлыдыр бу. Монда кискен бер фикер әйтеп булмый. Бу безнең шагыйрьләр цехында сөйләшсә сүзләрен күплеген, секциянең жанлы эшенен зарур бер нәрсә икәнлеген генә күрсәтә. Ә шигъри мемуарларның, бәлки, теге төрө дә, бу төрө дә яшәүгә хаклыдыр.

Икенче санда Галимжан Латыпның гражданнар сугышы чорының бер эпизодын сөйләп биргән «Жыр үткәндә» дигән шигыре, бер төркем яшь шагыйрьләрнең, унай яклары белән дә, кимчеләкләре белән дә авторларының беркадәр үсешен чагылдырган шигырьләре басылган. Камил Мостафинның «Исәп» дигән шигыре тәэсирле. Сугыш үткән карурманда күке кычкыруын шул урманда бармаклары курокта килеш һалак булган солдат гомере белән бәйләү моңлы хисләр уята, ә солдатларның актык минутларына «тәүлекләр, еллар һәм гомерләр» эчтәлегә сыю турындагы сонгы юллар совет кешесенен батырлыгы белән горурлануны тудыра. «Апрель» шигыре язгы хисләр, «Унжиденче елның матрослары» шигыре революция рухы белән аерылып торалар.

Рифгат Закировның «Авылым кызына» шигыре самими хисләр белән күнелне яктыртып жибәрә. «Тынгы белмим», «Вакыт үтә» шигырьләре шагыйрь күнеленен чын кешелекле омтылышларын чагылдыралар, әмма алар берсен берсә кабатлай.

Егор Уткинның «Юк, син даһи түгел» һәм «Печән өстә» дигән шигырьләре әйбәт. Аеруча сонгысы авыл хезмәтенен шигърият-леген гаять матур итеп ачып бирә. Сонгы елларда төрлө фәлсәфи эзләнүләр белән баеган поэзиябезгә кешеләрнең хезмәтен, көнкүрешен сурәтләгән мондый шигырьләр дә кирәк, хәзер алар хатта бик кирәк булып баралар.

Бу төркемгә берләштереп бирелгән дүрт шагыйрьгә (искә алганнардан тыш Б. Рафиков шигырьләре бар) хас уртак кимчелек — шигъри образлар төгәлсезрәк, ясырак булуы, кабатлаулар, фикер сыеклыгы булган урыннар. Мәсәлән, Мостафинның «Исәп» шигыренән икенче строфада образ төгәлсезлегә сугыш вакытында урманда

үлеп калган безнең солдатлар әле дә күмелмичә яталар дигән уй калдыра. «Апрель» шигырен төгәлләүче ике юлның фикер ягыннан сайрак, канатсыз булуы уңайсызлыгый. Егор Уткинның бер шигырендә карт аналарның фронтта һалак булган уаларының бишек сиртмәләрен хәзер төзелгән яна өйләренә дә тагып куюлары табигый күренми.

Яшьләр ижаты турында сүзгә кинрәк дәвам итү өчен, журналың өченче санына күчк. Анда поэзиядән тулысынча яшь шагыйрьләр һәм шагыйрәләр вәкилләк итә.

Клара Булатованың «Еллар мина минербанлы булды...» шигыре тирән оптимизм белән сугарылган, анда тормышка махаббат һәм рәхмәт хисе дә бар, тормышның гаять катлаулылыгы да сизелә. «Шатлыгымда хәсрәт орлыгы бар, хәсрәтемдә бәхет орлыгы» дигән сонгы ике юл шигырен тирән мәгънәдә итеп төгәлли. Аның калган шигырьләре дә бу шагыйрьгә хас лирик жылылык белән тулы. Әмма Булатовага тар интим темалар белән чикләнү әле дә хас. Ә бит аның шигъри таланты тормышның житди, ижтимагый әһәмиятле темаларына, гражданлык мотивларына якын килергә мөмкинлеге булуын күрсәтә. Ул авылда хезмәт итү тәҗрибәсә белән дә халык тормышын тирән чагылдырган әсәрләр бирергә тиеш иде инде. Вәсимә Хәйруллинаның «Төнге урман»ы — матур эшләнган, тирән эчтәлеккә бай шигъри пейзаж.

«Яшь талантлар конференциясеннән» рубрикасында бирелгән шигырьләренә сайлауда редакция жентекләп эш итмәгән. Юкса Гәрәй Рәхим, Рөстәм Мингалимов, Тәүфыйк Камалиев, Ренат Харисов кебек, укучылар арасында шактый танылып өлгергән яшьләрбезнең ижатларын тулырак характерлаган шигырьләрен сайлап алу кыен булмас иде. Зөлфәтнең монда басылган шигыре белән журналың әле генә безнең кулга килеп келгән 5 нче санындагы шигырьләрен чагыштырып карау гына да моны ачык күрсәтә. Аның 3 нче саныдагы «Тимерче турында баллада»сы, эчтәлекле булуына карамастан, эшләнеше белән 5 нче саныдагы бик нәфис, төгәл эшләнгән шигырьләреннән түбән тора. «Баллада» асылда ике кисәккә аерыла. «Язымышын да чүкеп ясаган», Берлингача жирән кашкасынын дагасын алып барган тимерче турындагы беренче өлеш — мөстакыйль шигырь. Ә баллада исә менә бу юлларга сыйган

(шагыйрь гафу итсен, мин эсәрне монда эз генә редакцияләп бирәм):

...Кызган тимер кебек яшәде ул,
Кызган килеш керде сугышка —
Кызган тимер сукты йөрәгенә,
Кызган килеш ауды камышка.
— Ә... синмени! — диде тимергә ул, —
Син... сугарга... уйладыңмыни!
Врешь, брат! Күпме генә сукма —
Кызган чакта ирләр бөгелми!
Тукта... Алым да тын... Кайнар чакта
Нәни кадак асым үзептән...
...Ул белмәде сонгы тамчы каны
Акканын шул тимер эзеннән.

Ренат Харисовның динамикалы, образлы «Ат» дигән шигыре урынсыз пацифизмга таеп киткән юллар белән төгәлләнә. Рөстәм Мингалимовның зур эчке көчкә ия кешене күз алдына китергән шигыренен төгәлләнүе дә алдагы юлларның тәсирен ныгыйтмый, лирик геройны ниндидер пассив позициядә калдыра. Минемчә, шигырьдәге лирик геройның әле хәзер башыннан кичә торган кайгы, шатлыklar белән тыштан мавыкмавы, аның алдында әле зур тормыш кичәсе барын, анда зур кайгыларны жинәсе, зур шатлыklar кичерәсе барын аңлавыннан килә. Ләкин монда алга таба хәрәкәт юк, герой киләчәккә «көтә» яши дигән тәсир кала. Редакциянең авторга бу кимчелеккә күрсәтүе генә кирәк иде, ул аны төзәтү юлын үзә табар иде. Яшьләр белән эшләүнең бу, минемчә, гаять бер эһәмиятле ягы бит. «Абыйлар» шигырендә буыннарның бер-берсенә бәйлә булуы турындагы зур фикерне бик примитивлаштырып бирүдән Тәүфыйк Камалевны да шундый ярдәм белән коткарып булды иде.

Журналның бу саннары, сонгы елларда чыккан китаплар, вакытлы матбугатта басылган башка эсәрләр яшь поэзиябезнең яна баскычка күтәрелүен, аның эчтәлек ягынан тирәннәен, төрлө-төрлө әдәби алымнарны авызлыклап килгән яшь талантларның күпләге ягынан кичкәнәен сөйләләр. Бу өлкәнрәк буынга яшьләрне тәрбияләүдә, поэзиянең бүгенге көн таләпләренә лаек югары идея-художество дәрәжәсен тәэмин итүдә аеруча зур бурыч йөклә. Без үзбезнең ижатыбыз үрнәге белән дә, яшьләр белән турыдан-туры эшләвездә дә аларда ниндидер абстракт осталык түгел, ә бүгенге көн таләпләренә, партиябезнең Ленин юлын давам итүдәге зур эшләренә, идеяләренә, халыкның бүгенге хезмәткә һәм

омтылышларына тулысынча җавап биргән осталык, кыюлык, идея тугрылыгы тәрбияләргә тиешбезд. Әдәбиятыбызның иң яхшы традицияләрен — поэзиянең бөек акилләре Тукай, Такташ, Жәлил традицияләрен давам иттерүнең мәгънәсе нәкъ шунда бит. Дөресең әйтсәң кирәк, сонгы елларда бу чакта алып барылган безнең бәхәсләрдә мәсьәләнең менә шушы үзек жебеннән читләшүләр аз буамады. Яшьләрнең эзләнүләрен гомуман ниндидер бер зур гәһәң эшлп икәрар итүләр, традиция дигән бик зур мәгънәле нәрсәне, шигырь юлының тышкы формасына, ритмик сурәтләргә генә кайтарып калдырып, элгәр буыннарның табышларын кабатларга гына чакырулар һәм монда, һичшиксез, милли әдәбият тәҗрибәсен башка халыкларның художество байлыгынан аерып карау күренде. Әмма безнең тормышыбыз, коммунисттик идеаллар өчен көрәшсез, көндәлек хезмәтсез көннән-көн яна бурычлар куя, халык тормышы белән, заман белән бергә атлаган шагыйрь бүгенге гаять бай эчтәлеккә тулы чагылдыру өчен яна формалар эзләмичә булдыра алмый.

Бу эзләнү төрлө юнәлештә бара ала, халыкның культура горизонты киңәюе, дөнья халыкларының культура казанышларын күбрәк танып белә баруы шагыйрьләрнең эзләнүләрен дә киң колачлы итә. Бүгенге шагыйрьләрнең эчке культурасы үсүе, эрудацион көчә нәкъ шуна бәйләнгән. Шулай ук эзләнү үзәбезнең әдәби мирасын ыңграк өйрәнергә куша, милли әдәбият традицияләрен өйрәнү тирәнә. Нәтиҗәдә гасырлардан калган милли шигъри формалар, бүгенге тормышны чагылдырганда, ер-яна ыңгыраш табалар, интонацион, ритмик яктан ниндидер яна көч белән байыйлар, элеккеге заманнар кысасыннан чыгып, яңача киң итеп сузылып башыйлар (тарихта мондый күренеш аерым сәнгатьләрнең бөтен бер чорының мәгънәсен тәшкил иткән үрнәкләр бар, мәсәлән, «Яңарыш» чоры). Әмма бездә традиция белән новаторлыкны бер-берсенә каршы кую берьяккымлыгы да булды.

Сибгат Хәкимнең 3 нче санды басылган «Тукайларны эзлим» дигән кечкенә генә мәкаләсендә бу мәсьәләдә, асылда, бик дөрөс фикерләр әйтелә. Дәрмәнднең бик специфик шигъри алымнары яшь Ренат Харисов кулында бүгенге темаларга кагылу белән үк ниндидер яна бер ыңгыраш ала-лар, яңача яши башыйлар. Әмма бу кечкенә мәкалә кайбер урыннарында бөскәләр

га няручеләр эзләүгә генә кайтып кала төслә, яшь Зөлфәтнең үзен алла итеп тоюм турында мәгълүм шагыйрьләргә ияреп язылган юллары, никадәр матур янгырасалар да, аның бүгенге тема шигырьләренә ятышмыйлар. Шундый очракларны гына традицияләргә давам иттерү итеп карау С. Хәкимнең үз идея-художество принципларына да, ижатының зур әңгәлегә, югары дәрәжәсенә дә туры килми, әлбәттә. Аның 4 нче санда басылган үз шигырьләре дә, тәҗрибәле шагыйрь Нури Арслановның шул ук сандагы гаять әңгәлекле, дулкынландыргыч шигырьләре дә традицияне кинрәк аңлауның ачык үрнәге булып тора бит. Мәкаләсендә Сибгат Хәким иң кирәкле булган нәрсәнеләр әйтеп бәтермәгән кебек.

Зур традицияләргә белү, аларны үзләштерү нигезендә, яна бурыч, яна идея шартларында яна художество алымнары туа. Новаторлыкның төп элементларынан берсе шул. Әмма нәкъ шул мәсьәлә безнең поэзиягә кулланышлы итеп ыңлап өйрәнгәнне юк. Бу яктан караганда, безнең күп кенә поэзия әсәрләре бөтенләй өйрәнгәннәр яки, югарыда күрсәтелгәнчә, һаман бер яктан килеп, иске үлчәү категорияләреннән (ә безнең чор бит яна үлчәү категорияләре чоры) чыгып кына, өстән-өстән генә каралганнар. Шуна күрә әдәби белгечләребезгә, тәнкыйтьчеләребезгә, аларның безгә үз културабызның, әдәбиятның данлыклы үткәннәрен ачып биүләре өчен зур рәхмәт сүзләре белән бергә, бүгенге поэзиягә (1—2 кеше ижатына багышланган әсәрләргә иске алмаганда) өстән караулары өчен үпкә сүзен дә әйтергә туры килә.

Поэзиягә өстәнрәк карауның үрнәге итеп мин Т. Галиуллинның «Поэманың барып юллары» дигән мәкаләсен китерер идем. Рус матбугатында поэма, аның бүгенге хокук дәрәжәсе, киләчәге турында зур бәхәсләр булып алды, әмма поэманың барып юлларын Т. Галиуллин кебек бәхәссез билгеләүгә беркемнең дә көче житмәде. Әлбәттә, прогнозларга һәр «большевик»ның хокукы бар, әмма ул прогнозлар болай бик еракка алдан күрүчәнлекне дөгъва итмиләр. Т. Галиуллин мәкаләсендә бик күп әсәрләр, бик күп исемнәр телгә алына. Бусына рәхмәт, беркемне дә киерсытырга теләми, киерсытмый автор. Әмма жанрның төп төеннәрен, аның соңгы еллар тормышындагы төп нокталарны ул таба алмый. Шартлы нокталар алына, перспектив сызык та бик шартлы гына булып кала.

Үзенең тарихи объективлыгы, тарих, милли культура мәсьәләләрен хәл итүдә принципиальгә белән миңа И. Нуруллинның мәкаләсе («Мәгърифәтчелек реализмы») яхшы тәэсир калдырды. А. Фәтхиянең «Мәгърифәт төбәкләре һәм әдәби багланлылар», Нәкый аганың, М. Максудның истәлекләре, Р. Мостафинның Жәлид турындагы мәкаләләре һәрберсә үзенчәлекле, әһәмиятле, күп фикерләр уята, әмма бер тынышта «колачың житмәгәнне колачлап» буалмый, аларны ыңлап тикшерүдә башка иптәшләр катнашырлар, дип уйлыйм.

Журналдагы башта телгә алынган чуарлыкның мисалы итеп мин махсус фәнни «вестник»лар рамкасында кала алган кайбер публикацияләргән журналда чыгарылуын, асылда әсәрләргән сыйфатына түбәнрәк таләпләргә яклау өчен, «Балаларыгызга укыгыз», «Укучылар ижаты» кебек рубрикалар кертүне, башка басмалардан мазәк-анекдотлар күчереп басуны һәм башкаларны алып идем.

Сүзгә без бик яраткан һәм әдәбиятта зур урын тоткан проза жанры белән йомгаклайсы килә. Монда да безне яшь көчләргән кыю адымнары шатландыра. Инде шактый тәҗрибәле Эдуард Касыймовның да, беренче әсәрләр белән чыккан Вакыйф Нуруллин, Мәдинә Маликоваларның да повестьлары мавыгып укыла, геройларның язмышы укучының кызыксынуын арттыра торган композициядә бирелә, әсәрләр теләсә нинди зур әдәбиятның яшь каләм осталары ижаты белән горур чагыштырырлык дәрәжәдә язылганнар. Әлбәттә, Эдуард Касыймов әсәрнең финишына житкәндә артык кабаланмаса, трафаретрак булган чишелештән котылса, Вакыйф Нуруллинның балалык самимиетгә белән сөйләп бирелгән хикәясенә аның бүгенге тормыш тәҗрибәсен чагылдырган тиенлек тә өстәсә (бигрәк тә образларны ачуда), Мәдинә Маликованың бүгенге күп кенә яшь рус һәм башка әдәбият вәкилләрендә күрүнгән яна бер схематизмга ияреп, образларын ясалма категорияләргә бүлүдән ахырынача котылса, тагын да әйбәтрәк булып иде. Әмма болар әдәбиятта зур тәҗрибә белән килә торган шартлы сыйфатлар һәм киләсә әсәрләрендә авторлар моның шулай икәннән расларлар да.

Халкыбызның бүгенге ижади хезмәте турында очерклар аз (Л. Ихсанова, Ш. Бикчурин һ. б.). Ә ижтимагый-политик мәсьәләләргә, фәннең бүгенге үсешенә кагылган мәкаләләргә журналның бөтенләй

тешә үтми, ахры. Әмма журнал бит әдәби, ижтимагый-политик журнал. Монны онытмаска иде.

Журнал, әлбәттә, бик зур эш алып бара, аның жылкәсенә чамасыз йөк күтәртәлгән. Бу яктан ана ярдәм итү, аның мөмкинлекләрен киңәйтү буенча да, ана ярдәмче матбуғат органнары булдыру буенча да Правление практик эшен давам иттерсен иде. Жылышларда сенсацион чыгышлар, урын-

лы-урынсыз «кызып китүләр» генә ярдәм итми. Нәкъ менә шул практик эш — армый-талмый жентекләп алып барылган практик эш кирәк. Бөтен халкыбызның коммунизм төзүдә зур ижади хезмәтенә, ленинизм идеяләрен, партиябезнең соңгы күрсәтмәләрен тормышка ашыру өчен көрәшсә, халыклар дуслыгын ныгыту, Ватан иминлеген саклау өчен көрәшсә асрылганыз өлеше бу — көндәлек эш.

Әхсән Баянов

oooooooooooooooooooooooooooooooooooo

Офыкларыбыз киңәя

Журналда шигырьләр шактый күп басылды. Быел да үпкәләрлек түгел: яшь шагыйрьләргә дә, өлкән буын шагыйрьләргә дә, сирәгрәк булса да, урта буын шагыйрьләргә дә майданга чыгарга мөмкинлек бирелә торы. Журналның быелгы дүрт санын карап чыккач, шуңдый чагыштыру күзгә ташлана. Бу саннарда өлкән шагыйрьләрдән биш автор (шуларның өчесе икешәр тапкыр), яшь шагыйрьләрдән 21 кеше, ә урта буын дип йөртелгән шагыйрьләрдән бары ике генә автор басылган. Шагыйрьләр үзләре гаеплемә, редакциямә, сәбәбен әйтә алмыйм. Әмма статистика, минемчә, нәрсә хакында булса да сөйлә бугай.

Әлбәттә, авторларның билгеле пропорциясә күз алдында тотылган хәлдә, төп критерий — әсәрләренң сыйфаты. Әмма бу яктан журнал быел поэзия сәючеләрен бик үк еш шатландыра алмады. Тәңкыйтьчеләрен уйландырырлык, поэзия үсешендә нинди дә булса юнәлешләр һәм омтылышлар хакында фикерләр кузгатырлык әсәрләр ел башында бөтенләй диярлек булмады. Дөресрәгә, юк дәрәжәсендә аз булды. Билгелә, беренче санда Сибгат Хәкимнен «Эмблема», «Белгәннәр тик тора» дигән кызыклы һәм тирән эчтәлекле — шахсәләр өчен генә түгел, илләр һәм буыннар азымышы хакында фикерләр кузгаткан, гомум кешелек этикасы өчен җыйбатла ике шигыре, шулай ук кайбер бүтән шагыйрьләренң аерым уңышлы әсәрләре басылп чыкты. Яшь авторларның да төгәл эшләнгән кайбер шигырьләре күзгә ташланды. Ләкин бу уңышлар белән генә күнәл һич тә канатланми. Житди әсәрләр, һичшиксез, күбрәк чыгарга тиеш иде.

Бераз күнәлсезрәк нәтижә: редакция үз портфелендә булган иң әйбәт шигырьләрен генә сайлап алмаган, үзәгемә белән кәргән әсәрләрдән тыш, шагыйрьләрдә булган шигырьләрен сорاپ алу, гомумән кызыксынып тору кебек бик әһәмиятле эш жипенкерәмәгән, ахрысы.

Бахеткә каршы, дүртенче сан безнең өчен шатлыклы сюрприз булды. Бу сүзләрен әйткәндә, мин номерны ачып жибәргән Сибгат Хәким шигырьләрен, аннан соң бирелгән Нури Арсланов шигырьләрен, Шәукәт Галиевнен балалар өчен махсус язылган шигырьләрен күздә тотам. Башка саннарда басылган аерым уңышлы шигырьләргә яңадан өч зур һәм жипди жыелмаларны өстәгәч, гомумән дүрт санга карата ниндидер күзәтү ясарга, кайбер фикерләр әйтәргә мөмкинлек туды.

Сүзнә Сибгат Хәким шигырьләреннән башлайсы килә. Бу шигырьләр фикер тирәнлегә ягынан да, форма төгәллегә һәм үткенлегә ягынан да барысы да диярлек тигең эшләнгәннәр. Шигъри яңгыраш тудыра торган үлчәү, ритмика, стилистик фигуралар, үзенчәлекле строфалар безнең поэтикага нинди дә булса яңалык алып киләләр. Аларны кабатлап укыйсы, өйрәнәсе килә. Тәңкыйтьчеләргә кызыклы материал биргәнлектән, алар бу әсәрләргә карата үз сүзләрен тирәнрәк итеп әйтәләр әле, дигән мшаныч туа.

Жыелманы башлап жибәргән шигырь Ленинга багышланган. Жаваплы һәм кирәкле бу темага совет поэзиясендә, шул жөмләдән татар поэзиясендә, бик күп әсәрләр язылган һәм, бер карасаң, инде нинди

да булса яна сүз әйтергә мөмкин да түгелдер сыман тоела. «Таулар, таулар» шигырендә дә күзгә нык ташланган яңалык юк кебек. Шигырьдәгә параллель — таулар биеклеге белән юлбашчы бөеклегенә тәңгәл килүе, шигыри фикер буларак, күп әсәрләрдә, бигрәк тә Кавказ һәм көнчыгыш шагыйрьләре ижатында шактый күп кабатланды һәм хәзер дә күренгәләп тора. Әгәр шагыйрь бу фикерне бүтән караш, бүтән хис белән төрә алмаса, тормышны үзенчә күрә алмаса, яна шигырь тумаган булыр иде. Ләкин шигырь туган, яна сүз әйтелгән. Сер шунда: таныш детальләргә нигезләнеп язылган бүтән шигырьләрдә авторлар сүзне моңарчы жирдән торып, жирдән күккә карап әйтсәләр, «Таулар, таулар» шигырендә шагыйрь үз сүзен дөньяга бүгенге көн күтәргән биеклектән торып әйтә, таныш тауларга һәм тормышыбызга галәм киндигенә чыгып, безнең заман күзләре белән карый. Шуңа күрә, беренче карашка яңа тоелмаган образлар яңача яктырып китәләр һәм күңелгә керәләр. Бу шигырьнең Ленин юбилее алдынан, хәзер чыгуы бик урынлы һәм вакытлыдыр. Чөнки шигырь бу темага язарга куркыбрак, икеләнбрәк йөргән шагыйрьләргә үрнәк буларак та хезмәт итәр кебек.

Әдәбиятта киң танылган аерым фразаларга ишарә ясау (ремениценция) әдәби алым буларак, «Татарлар елмаеп үделәр» шигырендә махсус китерелә. Бу чара сүзсез генә киң мәгънә чыгарырга ярдәм итә. Шигырь Муса Җәлил һәм аның көрәштәшләренә багышланган. Сүз татар солдатларының үлемсез батырлыгы хакында бара. Ә татар халкының үткәне, Мусалар батырлыгының гомумән татар халкы жирлегендә туганлыгы һәм тарихи бәйләнеш хакында бер сүз дә юк. Ләкин шигырьне укыгач, татар халкының үткәне һәм бүгенге язмышы турында уйламыйча мөмкин түгел. Шагыйрь укучыны бу ассоциациягә бер генә шигыри юл белән, бердәнбер һәм кырыс ишарә белән китерә:

Өемнең янында жил елый...

Шушы бер юл белән, Тукайның атаклы «Көзгә жыллар»е аркасында, шигырьгә таныш һәм гаять катлаулы бер чорны күз алдына китереп бастырырлык бүтән фикерләр һәм хисләр дә өстәлә... Укучының фантазиясә бермә-бер арта.

Рус поэзиясендә Сумароков һәм Лермонтовлардан, ә бездә нигездә Тукайдан һәм Дәрәмәнтән килә торган бу сыналган

алымга фикер алышулар вакытында бездә күбесенчә тискәре бая бирәләр һәм зур ялгышлык эшлиләр.

С. Хәкимнен бу циклга кергән «Изге бер ут», «Дүрт яран», «Кайгым төрле чикләр аша узды», «Озын чылбыр, бик күп божралар», «Тышта буран», «Янып, син кал» шигырьләре дә — бөтен халык язмышы хакында, заман һәм кешелек вәжданы хакында уйланып язылган җитди әсәрләр. Алар бигрәк тә стиль, шигыри синтаксис юнәлешендә тикшеренү өчен тәнкыйтьчеләргә кызыклы материал бирәчәк. Мин үземә андый бурыч йөкләмим. Ләкин «Хисап бирәм» шигыренә карата тагын бер гомуми фикер әйтмичә уза алмыйм.

Туган жиргә мәхәббәтөн шагыйрь бу шигырьдә ике генә юл белән әйтә:

Үзем һаман туган якка карыйм,
Арыш ауган якка сөрлөгәм.

Ләкин үзенчә бөтен гомерен, бөтен язмышын туган жир белән бәйләгән кешенә кем икәннән шушы ике юлдан да ачыкларга мөмкин. Бу кешенә ел саен ана кабере алдында басып хисап бирүе — табигый нәтижә. Шуңа күрә авторын зур сүзләре, шигырьнең төп өлешендә «Жирдә иң зур батырлыкка әзер»мен диюе, «Кабат әзер авыр юлга» дип белдерүе декларация булып түгел, ә йөрәкнең олы кичереше булып гәүдәләнә.

Бу сәнда Нури Арслановның шулай ук кызыклы шигырьләре басылган. Алар арасында яхшы яктан бигрәк тә «Сагындым» исемле шигырь һәм «Унике батыр турында баллада» аерылып тора. «Сагындым» шигырендә туган жиргә мәхәббәт, шагыйрь шәхесенә аннан аерылырга мөмкин түгелдә кызыклы шигыри образлар һәм стилистик үзенчәлекләр әйтелешләр аркылы бирелгән. Шигыри картина буларак, диңгезнең матурлыгы һәм көчә тасвирлана. Миллион төсләр белән кабынган, ирек төслә иркен килдек. Андагы шәһәрләр дә, шул матурлыкның хужалары булган кешеләр дә матур һәм батыр... Таулар, купшы магнолиялар, мәңгелек җәйләр — телсәз кайда тылсым сандыгын ача торган әкият дөньясы төсләрәк шушы матурлыкка контраст итеп, бик тыйнак, хәтта берәз төсезрәк Идел, татар халкы, Татарстан алма. Миллион бизәклә дөнядан йөрәк шул тыйнак дөньяны артык күрә. Сәнгать чарасы буларак гәүдәләнгән ике картина, ачык билгеләнгән бер мәгънә аркасында, аерылгысыз берләшә.

Н. Арсланов шигырьләрендә алынган күренеш конкрет бер вакытта сурәтләнә. Художник натурага карап полотнога төшергән төслә. Ләкин дингез өстендә моңсу гына, ялгызы гына елап очкан акчарлак та, ерактагы күксел томан да, дельфиннар уйнавы да — пейзаж шигырьләре түгел, алар герой кичерешләренең тере гәүдәләнеше булып, аның рухи хәленә җавап буларак хезмәт итәләр. Мондый шигырьләренең бәйсен киметмәстән, Нури Арслановка чын мәгънәсендәге пейзаж шигырьләре дә язарга киңшә итсә килә. Беренчедән, безнең соңгы сәләт поэзиясендә андый шигырьләр бөтенләй диярлек күренмәсә, икенчедән, шагыйрьнең фикерләвендә рәсем сәнгатеңә хас сизгерлек бар. Бу сизгерлекнең бәхәссез булуы кызыклы пейзаж шигырьләренең бездә ни өчендер язылмавына кызгану хисе дә тудыра.

«Кара дингездә ак кораб,
Ай арттан килә...»
яки
«Кояш төслә шат йөзедә
Ай күләгәсә»

кебек юлларга геройның мәхәббәтен параллель китереп куймасаң да, шигырь һичтә начарланмас, киресенчә, таушалганрак юлларны кыскарту исәбенә тагын да тыгызланыр, художестволы картина буларак, мәгънәсен тагын да тирәнәйтер иде. Автор бу сүзләренә искәрмә дип түгел, ә теләк төсендә кабул итәр дип уйлыйм.

«Унике батыр турында баалада»га карата бары тик унай фикер генә әйтәргә мөмкин. Шагыйрьнең тик бер юл турында гына тагын бер кабат уйланып теләр идем. Соңгы строфада «Батырлар йөрәгенең төрмәгә сыймавы, таш пулат коймаларның чатнавы» кебек унышлы, экспрессив юллар артыннан уйлап житкөрмәү аркасында тагын килеп чыккан бәхәс, ихтимал, ялгыш фикер дә бар. Анда «Җәлилчеләрнең хисләре богаудан арынды» дилә. Минемчә, аларның йөрәгенә богау сала алмадылар. «Богаудан арыну» белән «богау сала алмау» төшенчәләре арасында принципаль аерма бар. Ә гомумән алганда, баалада ныклы тәртипкә корылган — авазлар, юллар, Сибгат Хәким шигырьдәгечә, матур янгырылар. Темаларның, фикерләреннән бер үк булуы, шунның өстенә бер үк журналда чыгуы гына йөрәкне тырнагандай итә. Ләкин монысы инде ике шагыйрь арасында хәл ителә торган әйбер.

«Өмет» шигырендә, башка авторларда, хәтта журналның үзендә чыккан шигырьләрдә булган кайбер таныш мотивлар ишетелә. Алар эффектлы түгел. Ләкин шигырьнең гомуми агышы бу җыпкыдан чыгып китә һәм кешенең дөнья турында, аның мәгънәсә хакындагы уйлануына, оптимистик кичерешкә әверелә. «Айга карап» шигыренә дә чама белән шундыйрак кимчелекләр һәм унышлар хас.

Гомумән алганда, шигырьләр — Нури Арслановның бәхәссез укышы. Шунисы куанычлы, соңгы берничә ел эчендә язган шигырьләре аның туктаусыз эзләнүен, активлыкны киметмәү гена түгел, киресенчә, арттыра баруын күрсәтә торалар. Узган ел башында аның «Монсар» исемле кызыклы легенда-поэмасы чыккан иде. Элекке легендалар өшкәртелешендә хикәяләү, сөйләп чыгу өстенлек алып, шигырь прозага кирәгеннән артык якин торса, әлегә легендада чын мәгънәсендә шигъри вакыйга һәм поэтик фикерләр тудырылган. Күптән түгел чыккан «Дингез арында» шигырендә кызыклы һәм гыйбрәтле картиналар сәнгатьчә төгәл, оста сурәтләнгән булуы өстенә, әйбәт такт белән язылган иде. Бу шигырьне укыгач, Блокның «На поле Куликовом» исемле атаклы шигыре хәтергә килә. Ул чактагы чәрелдек тавышлы вак-төяк шагыйрьләргә контраст буларак. Блок, аерым бер милләтне, халыкны гаепләү белән мавыкмыйча, бәрелешләреннән тарихи һәм фәлсәфи сәбәпләре турында уйланып, укучыны искиткәч тирән һәм тетрәндергеч кичерешләргә алып кәрә. Бу сыналган традициянең татар поэзиясендә дә барлыгын хәтергә төшерү һәм хәер дә давам итүен күрү күңелсә.

Үзенең соңгы бааладасы, легенда һәм шигырьләре белән Нури Арсланов тагын бер кызыклы фикергә килергә мәжбүр итә. Бездә гадәттә язучының ижади үсүен яшьләргә карата әйтәләр. Мин андый хәрәкәтне кайбер өлкән язучыларда, аерым алганда, Нури Арсланов ижатында да күрәм. Соңгы әсәрләрендә шагыйрь ижаты үсә, яңара, камилләшә бара. Аның ижатына безнең заманга хас, алардан яшьрәк шагыйрьләрдә күренгән унай яклар килеп кәрә. Күрәсәң, заман таләпләреннән артта калмас өчен, яшьләр өлкәннәрдән өйрәнгән кебек үк, өлкәннәр дә яшьләрдән өйрәнергә, бергә кул тотынып эшләргә тиештер. Нури Арслановның соңгы еллардагы практикасының ана ничек ирдәм иткәнлегенә сизелә торы. Яшь һәм урта буын шагыйрь-

ләрәннән беркадәр ераграк торучы кайбер бүтән шагыйрьләргә дә бу унай күренешкә күз салырга, ияргә кинәш итәргә мөмкин. Жөмләдән, журналның беренче сафында басылган «Кеше турында монолог» исемле шигырь авторы Нәби Дәүлигә, икенче номерда «Жыр үткәндә» шигыре белән катнашкан Галимжан Латыйпка — һәм аларга гына да түгел — шул теләкне әйтер идем.

Бу ике шагыйрьне сүз җаеннан чыгып кына бергә куюым түгел. Чөнки «Кеше турында монолог» белән «Жыр үткәндә» шигыренен охшаш яклары булу белән бергә, аларның калма-каршы полюстарда торганлыгы өчен дә чагыштыру уңайлылык тудыра. Бер шигырьнен унай ягы икенчесендә кимчелек булып гәүдәләнә.

Аларны берләштерә торган сыйфат — һәр ике әсәреннән поэмага тартым булуында һәм төп фокуска ижтимагый әһәмиятле вакыйгалар алынуында. Ике автор да олы фикерләр әйтергә тырышалар һәм ул фикерләргә икесе ике юл белән киләләр.

Исемнән үк күренгәнчә, «Кеше турында монолог» фәлсәфи уйлануга дөгъва итә һәм чыннан да күп кенә кызыклы күзәтүләр белән таныштыра. Әйтик, шундый нәтиҗә:

Гайбәтчегә гомер авыр түгел,
Ул бит яши безнең исәпкә.
Пенсиягә инде чыкса да ул,
Саний әле үзен хезмәттә.

Дөрөс һәм матур әйтелгән. Безнең исәпкә яшәүче андый гайбәтчеләр юк түгел. Гайбәтченең теле хәбәр сала — яңгында чиләк каккан кебек; елан агуына каршы дару бар, ә гайбәткә каршы шушы көнгә хәтле дару юк, чөнки ул бәндә — паспорт, фатеры һәм бүтән атрибутлары булса да — фамилиясез... Ул принципта — анонимчы. Әшәке генә түгел, куркыныч кеше. Аның эше дә күз алдында — намусы кешегә ул инфаркт бүләк итә. Шулай итеп, әсәреннән ингезендә кызыклы факт ята. Әмма бу фактны шигырьдән аралап алу шактый кыен әле.

Беренчедән, яхшы кешене больницага кадәр үк илтеп житкерерлек сәбәпләр күрсәтелмәгән. Ә моны беләсе килә, чөнки монда факт фикер буларак түгел, ә башта ук вакыйга буларак башлана һәм ул законлы төстә ачыккау көтә.

Икенчедән, автор, гомумиләштерүләргә килгәндә, ясалмакар деталләр белән эш итә. Әйтик, анонимчыга ни өчен тәгаен

райком секретаре җавап бирергә тиеш? Әллә вакыйга райкомда килеп чыкканмы? Әгәр шулай икән, моны укучы да белергә теләр иде.

Хәлбуки, тормышта гайбәт — һәр урында. Анонимка һәр учреждениегә килә. Хәтта Н. Дәүли шигырен бастырып чыгарган «Казан утлары» редакциясенә дә килә андый хатлар. Җай чыкканда, өстим, редакция үзе аларга игътибар итә, теге яки бу сәбәптән махсус оештырылганлыгы беленеп торса да, ул хатлар адресатларга күрсәтелә. Әлбәттә, мондый чакта кешенең кәефе бозыла — инфарктка ук җитмәсә дә.

Әйтергә теләгән сүзем шул: анонимкаларга игътибар итмәскә кирәклеке, алар буенча кемнән дә булса йөзен каралтмаска тиешлекне райком секретарена гына калдыру дөрөс булмас иде. Алай гына да түгел, административ баскычтан барып, автор тагын да ясалмакар гомумиләштерүгә күчә: шигырьдә күренгәнчә, райком секретаре анонимчыга отпор бирергә түгел, ә ана игътибар итәргә тырыша... Чөнки Обкомның колактан тартуы ихтимал. Автор, янәшәлек законы буенча, ЦК та, аннары Ленинга мөрәҗҗәгать итә. Янәсә, бүтәннән кинәш алма...

Онытма сия,

Райком секретаре,

Тик Лениннан кинәш сорарга,—

ди автор.

Кызганыч, шигырьдә акланып бетмәгән положениеләр моның белән генә чикләнми — киресенчә, алар чамадан тыш күп.

Әйтик, шигырьнен баш өлешендә үк шагыйрь инфарктының кемнәргә кагылуы, кемнәргә кагылмавы хакында катгый нәтиҗәләргә килә: пессимистка тими, чөнки пессимистның жаны буш; усалларга, явызларга тими, исерекләргә тими, янәсә. Бу юлларга колак салган врач үзенең пациентына шундый кинәшләр бирергә тиеш була: ягъни — инфаркттан котылым дисәң, пессимист бул, усал бул, явыз бул, исереп йөр...

Икенче положение: ягъни, инфаркт кемнәргә кагыла: ана батыр яки шагыйрь кирәк, инженер, тынгысыз кеше кирәк. Инфарктка тагын кирәк Ватанда даны булган ир һәм башкалар.

Ягъни: кеше, әгәр ул шагыйрь, укытучы яки инженер икән, усал да, пессимист та, исерек та булмый... Гәрчә тормышта бер дә алай булып бетми... Пессимист, әйтик, ша-

гыйрь да, инженер да була, укытучылар арасында да очрый. Пессимист кына түгел, без явыз инженерлар, усал укытучылар, хәтта явыз шагыйрьләр да булуы да беләбез.

Шигырьне фәлсәфи итәргә тырышудан килгән ясалма детальләр болар. Аларны мин Нәби Дәүлине кимсәтер өчен түгел, бары тик әсәрдә дәрәс коллизияләрдән ялгыш гомумиләштерүләр ясауның нинди аяныч хәлгә китерүен күрсәтер өчен генә китерәм. Кирәкмәгән уйланулар, тартып-сузып ясалган гомумиләштерүләр композицион йомшаклыкка, таркаулыкка китергән һәм, кызганыч, әсәриңе бик дәрәс сайланган һәм билгеләнгән идеясе сәнгатьчә ачылыш тапмаган. Бу — автор гаебе генә түгелдер, бәлки. Кайбер гөнаһны үз өстенә редакция дә алырга тиеш.

Инде Галимжан Латыйп әсәренә килсәк, «Жыр үткәндә» шигыре мондый таркаулыктан азат. Уналты яшьлек баланың кызыллар гаскәренә ияреп китү вакыйгасы читкә тайпылмыйча сөйләп бирелә. Шагыйрь бүтән максат та куймаган, һәм ул үзе куйган максатка ирешкән дә. Ләкин шул ук вакытта, сюжет сызыгының төзеклеген саклау белән бергә, автор шигыри бизәкләр, хисләр һәм фикерләргә кырыс булса да урын бирсә, шигырь эмоциональ чөчкә, әлбәттә, ия булып иде. Бу хәлдә шигырь ничектер коры хикәя төсләре тәсир калдыра. Шигырь булгач, ул канатлырак, күтәрәнкерәк яңгырасын ичә.

Шагыйрь Эзки Нуриның өченче санда ике генә шигыре басылган. Акланган кызыклы парадокс булу ягынан «Адашу» шигырен авторның уңышы дияр идем.

Яшьләр ижатына журнал әлеккәчә кин майдан биреп килә дидек. Күңеллә хәд бу. Әлбәттә, бирелгән шигырьләренң сыйфат жәһәте тигез түгел. Кайвакытта бер ук авторның да бик әйбәт әсәрләреннән сон шактый йомшак шигырьләре килеп чыга. Законлы хәлдер инде ул — бигрәк тә яшь шагыйрь өчен. Бу очракта түземләрәк булырга кирәк. Усаллашып кына хикмәт чыгарып булмый.

Икенче санда бирелгән шигырьләрдән Камил Мостафин шигырьләре, Егор Уткинның «Тик йөз адым» шигыре ярышсы тәсир калдыра. Ренат Харисовның өченче номерда басылган «Ат», Рөстәм Мингалимовның «Таш дивардай кайгы ауды өстемә» исемле шигырьләре миңа бигрәк тә ошады. Ренат экспрессив образлар белән әш итә. Шул сыйфат аның бу шигырендә

дә ачык күренә. Әкияттән дулап чыккан кып-кызыл атның бөтен торышы, хәрәкәте күз алдына килеп баса. Һәм ул ат шагыйрьнең темпераментын күрсәтә, геройны озын хәтәр юлларга чакырып, кешини башлый. Бу атка герой әлбәттә атланыр һәм кулына кылыч алып дип ышанасы килә. Шулай да автор, шигырен бәхәслә очлап, «Юк, мин анатланмыймын...» ди. Минемчә, Ренат үзен дә, безне дә булмаганга ышандырырга тели. Мин аны инде шул ат өстендә дип хис итәм. Ана хәзер егымаска, тегенне һәм кылычны нык тотарга, курымаска гына кирәк, жайдаклык сәнгәтен туктаусыз үстәргә кирәк.

Рөстәм шигыре үзенең төгәл, кыска булуы, мөнәсәбәтләр фәлсәфәсенә тирән керә алуы белән шатаандыра. «Таш дивардай кайгы ауды» шигыренә хәтта Дәрәмәнд тә кул куяр иде дип уйлыйм мин. Бу чаклы мактауга Рөстәмнең исе китмәс, дип ышанам. Чөнки мин аның «моннан зуррак уңышлар көтәп яшәвен» чамалайым. Шул ук вакытта тиргәлүләргә дә каршы торырга күңеккәңлеген һәм зуррак шәтәлләргә эзәр торуын да сизенәм.

Тәүфыйк Камалиев бөтенләй икенче як белән, беренче карашка артык гади төслә, ләкин шактый мөлаем, жылы яктылык белән алдыра. Аның «Абыйлар» шигыре дә билгеле күләмдә шушы тезиска туры килә.

Зөлфәт Маликовның шулай ук балаларча яктылык сирпелгән шигырьләрен беләм. «Тимерче турында баллада»сы да, ахырында ачыклык житмәвен исәпкә алмаганда, аның башка шигырьләреннән ким түгел. Ләкин форма ягынан яналык житенкерәми. Бу Зөлфәткә генә, яшь шагыйрьләргә генә хас кимчеләк түгел — гомуми кимчеләк. Формасы белән күзгә ныграк ташланган берәр әсәр килеп чыкса, бездә, ны өчендер, анда охшашлы бүтән әсәрләр языла башлай. Соңгы вакытта менә шушы характердагы балладалар күбәя башлады.

Фанә Шәфигуллиның «Мин дингездә утрау күрдәм», Гәрәй Рәхимнең «Авылым», Айдар Халимнең «Тубин жыры» шигырьләренә карата да жылы сүз әйтәргә булар иде. Ләкин мин, бу шагыйрьләренң балларга караганда күп тапкыр әйбәтрәк бүтән шигырьләрен белгәнгә күрә, киләчәктә журналга иң яхшы шигырьләренә генә тәкъдим итәргә кирәклеген әйтмәкче булам.

Харис Әюповның «Аргаматым», Павел Анушевның «Ишәкләр минем кулда», Рәшит Ягъфәровның «Дингезче сүз» исемле

кечкенә шигырьләренә карата нинди дә булса фикер әйтү әлегә кыен. Журналда беренче күренүләрен искә алып, «Казан утлары» кебек журналга керә алулары белән миңа бу шагыйрьләргә котларга гына кала.

Инде «Казан утлары» өчен үзенчәдеклесе жанрга — балалар өчен махсус язылган шигырьләргә карата бер-ике сүз әйтк. Дүрт-биш ел элек башланган бу тажриба — балаларга багышланган иң әйбәт шигырьләргә журналда бастыру — шәп нәрсә, ләкин чыннан да иң яхшыларын гына. Шәукәт Галиевнең «Балаларга укыгыз» рубрикасына кергән элекке шигырьләре кебек үк, дүртенче санда урнаштырылган шигырьләре дә куелган таләпкә тулысынча җавап бирә. «Бармак-карандаш», «Керпе гөл», «Яна мылтык», «Кәбестә кайда» шигырьләрендә автор балаларча беркатлылыктан бигрәк, дөньяны матурлатып, күнелне күтәрәп жибәрә торган, көтөлмәгән шигъи күренешләргә гәүдәләндерә. «Төрле тавышлар» кебек шигырьләк исә балаларны житдирәк, катлаулырак образларны аңларга, танып белүгә арттырырга булыша торганнар.

Шәукәт Галиев балалар өчен күптәннен яза һәм файдалы эш эшли. Шулай да аңа карата әле матбугатта төплә фикер әйтелгәнә юк диярлек. Аның балалар өчен язганнарын махсус өйрәнәп, аерым мәкалә язучы бик вакыт, минемчә.

Галимҗан Латып та балалар өчен күп эшли һәм әйбәт кенә әсәрләр тудыра. Ләкин аның беренче номерда басылып чыккан шигырьләре матурлык хисе тудырмыйлар. Аларга, ничектер, балаларга хас жорлык, табигыйлек житми. Шигырь юлларында ниндидер сүлләлек, салкынлык, ясалганлык тоелып тора. Алар Галимҗан Латып мөмкинлекләреннән шактый түбән.

Инде безне шактый борчырга тиешле нәрсәгә — тәржемәдәргә карата бер-ике сүз әйтәргә кирәктер.

Тугандаш халыклар, чит ил язучылары әсәрләренә иң яхшы үрнәкләре белән укучыларны системалы таныштыра бару журналының программасында билгеләнгән бурыч. Әлегә дә баягы — иң яхшы үрнәкләр белән. Ләкин журналда басылган шигырьләргә күпчелегә яхшы үрнәк булудан ерак торалар, дөресрәге, алар — начар үрнәкләр.

Безлгы дүрт санда басылган берничә шигырьне генә журналда урын алырга хаклы дип санарга мөмкин. Ленгстон Хьюзның Ленинга багышланган, Мөхәммәт

Садри тәрҗемә иткән балладасы, карам шигырь Фирковичның «Карам килгән Литвага» исемле шигыре, Наҗар Нәҗми шигырьләре һәм кайбер башка шигырьләр журналда законлы урын алганнар. Грек шагыйре Яннокопулу шигырьләре аеруча шатлык, халкыбыз, геройларыбыз белән горурлану хисе тудыра. Мондый әсәрләргә даими урнаштыра барырга кирәк. Шунсы кызганыч — мондый күренекле әсәрләргә бик күп төссез һәм кирәксез шигырьләр басып китә. Шундый әсәрләр аркасында, яхшыларын күрми узучы бик ихтимал. Ә шигырь, бигрәк тә бүтән халыкларның әдәби үрнәкләре, укылырга, безнең кругозорны арттырырга тиеш бит.

Петрос Антеосның «Канәфер чәчәкләре», У. Д. Браунның «Ленинга көрәшчеләре», Я. Кисиданың «Ленин китаплары» исемле шигырьләренә тәрҗемәләре буенча хөкөм иткәндә (аларны М. Садри тәрҗемә иткән), бу олы шагыйрьләр ижаты турында да нинди дә булса мәғлүмат алу мөмкин түгел.

Павло Тычина хаҗындагы кызыклы һәм кирәкле белешмәдән соң урнаштырылган «Муса Җәлил Киевтә» шигырен дә җанлырак тәрҗемә итәргә, кондициягә җиткерергә мөмкин булыр иде.

Ә Гыйракинң прогрессив шагыйре Җәлил Камалетдинның «Багдадтан сәлам» шигыре бериндигә киртәгә сыймый. Бу шагыйрь үзенә Казанга килүе һәм журналда басылган мәкаләсә белән үзе хаҗында әйбәт кенә истәлек калдырып киткән иде. Редакция ни өчендер аның бу шигырен дә бастырырга карар иткән һәм тәрҗемәчегә дә (Ә. Исхак), редакциянең үзен дә, иң әһәмиятлесе, бүтән милләт вәкиле булган Камалетдинның үзен уңайсыз хәлгә куйган. Барлык әдәбиятларда, бигрәк тә көнчыгыш поэзиясендә меңнәрчә тапкыр кабатланган «Иерәкне алып килү», «Хуш исле букет итеп җыр һәм мәхәббәт китерү» кебек купшы бизәкләрдән башканы табу да бик кыен бу шигырьдән.

Кырым шагыйрьләре белән дә авыр хәл. Рәшит Мурадның бер строфасыннан, Амет Мефәевның «Минем теләк» һәм «Сөям» исемле шигырьләреннән, Рәмзи Бурашның «Кояш белән җил» мәсәленнән тыш, кызыклы шигырьләр юк. Ихтимал, шушы шигырьләргә генә бастырырга кирәк булгандыр.

Шактый күнелсез тәҗрибә кала: яманнан яхшыны, файдалыдан файдасызны аера белмәү гомуми күренешкә әйләнде микән

алла бездә? Кайчак башка шундый да сорау керә: поэзия әсәрләренә карата кызык-ды тәнкыйть мәкаләләренә аз күренүе шул күренешне көчәйтергә булышмыймы икән? Нәрхәддә, күп сәбәпләренә берсе бездә тәнкыйтьнең хәйләкәр булуыннан килә бугай.

Тайчанмыйча шуны әйтергә мөмкин: соңгы елларда тәнкыйть поэзиягә аз ярдәм итә. Тәнкыйтьче һәм күренекле галим Ибраһим Нуруллин үзенең журналга биргән интервьюсында бу хакта дөрөс әйтә, тәнкыйтьнең ни өчен үз урынын ала алмавының сәбәпләрен дөрөс күрсәтә. Объектив сәбәпләр болар. Ләкин мин аларга тагын бер сәбәп, мораль сәбәп барын да өстәр идем. Ягъни, әйткәнәмчә, тәнкыйтьнең хәйләкәрлегә. Бездә, гадәттә, тәнкыйть әсәргә карата түгел, ә авторның кем булуына карабрак, исәп һәм чама белән языла. Официаль фикер төсеп алганрак озын-озын мәкаләләр чыкса, безнең тәнкыйть бөтенләй мескенәя, коелып төшә. Кая инде аннан лаббайкадан башка сүз көтү!

Мондый шелтәне мин Ибраһим Нуруллинның үзенә карата әйтә алмыйм. Ул — мужественный, кыю тәнкыйтьче. Ләкин журналга биргән әлегә интервьюсында тәнкыйтьне, бигрәк та поэзияне артка сөйрәгән мораль сәбәпне дә ачса, автор тагын да әйбәтрәк эш башкарган булыр иде.

Дөрөс аңлау өмет итеп, шул ук вакытта пессимизмга бирелергә ярамавын да әйтергә теләм. Соңгы вакытта газеталарда һәм журналда объектив, ираклашусыз язылган кызыклы мәкаләләр күренә башлады. Мона мисал итеп, беренче чиратта Альберт Фәтхинең «Мәгърифәт төбәкләре һәм әдәби багланышлар», Тәгәтәй Галиуллинның «Поэманың барып юллары» мәкаләләрен, Миркасим Госманов һәм Мөхәмәт Мәһдиевнеч бераз әлегрәк күренгән фәнни табышларын, Ибраһим Нуруллин мәкаләләрен, Равил Фәйзуллинның «Социалистик Татарстан» газетасында чыккан мәкаләсен күрсәтеп була. Алар хакында мах-

сус һәм төплерәк фикерләре әйтелер дип өметләнәм.

Жае чыкмаса да, Нәкый Исанбагның Бабич һәм үзе турындагы истәлекләре хакында әйтмичә булдыра алмыйм. Олы язучыларга хас осталык белән, сәнгатьчә язылган бу истәлекләр гаять экономиядә язылган повесть төслерәк кабул ителә. Беренче истәлек белән икенчесен бергә күз алдына китерсәң, анда төзек сюжет һәм бөтен композиция дә күрергә мөмкин. Әдәбиятта сирәгрәк була торган шатлыклы вакыйгаларның берсе бу. Өлкән буын шагыйрьләренә героик үткәнгәре белән танышу хәзерге барлык шагыйрьләргә гыйбрәтле мәгълүматлар бирә. Өлкән дусларыбыз һәм мәрхүм классикларыбыз тормышынан килгән сабак һәм васиятьләр кыюрак, мөстәкыйльрәк фикер йөрттергә һәм яшарга өйрәтә.

Тикшерүгә куелган дүрт номерга әлеке тәэсирләрне кушып, шундыйрак нәтижә ясарга мөмкин: гомумән алганда, поэзия янара, интенсив үсә. Аның профессиональ дәрәжәсе узган еллар дәрәжәсе белән чагыштырганда күп югары тора, ә башка милләتلәр белән чагыштырганда түбән түгел, офыкларыбыз киңәя, олырак майданга чыгарлык әсәрләр күбәя, аларны вакытында күрә һәм яклы белергә, иң мөһиме, яхшыдан яманны аера белергә өйрәнергә кирәк. Бу эштә безгә тәнкыйть беренче ярдәмче булырга тиеш. Әйбәт шигыйрьләр шактый күп языла. Ләкин аерым яхшы шигыйрьләр генә кешене шәхес итмиләр бит. Монны өчен торган жирәген, биография, дөньяга мөстәкыйль караш һәм иклатан юнәлешен булу кирәк. Өйрәнү турында сүз чыкканда, яшьләр иң яхшы өлкән шагыйрьләрен бөтен тормышларын белергә, беренче чиратта яшарга өйрәнергә тиешләр, минемчә. Өлкәннәренә исә, үз чиратында, яшьләренә яна сыйфатларын теләбрәк кабул итүләре, ә кайбер иптәшләренә дөрөсрәк аңларга тырышулары фарыз.

Хәерле юллар телик!

Укучылар күрерләр: түбәндә урнаштырыла торган мәкалә-рецензиялар сыйфат һәм эчтәлекләре аягынан да, күләмнәре буенча да тигез түгелләр. Кайберләре әдәби әсәр яки китап хақындагы беренче тәзсирләр һәм гомуми фикерләр дәрәжәсеннән әллә ни ерак китмәгән диярлек. Икенчеләре ярыйсы ук төпле һәм тирән язылган.

Шулай да, беренче карашка никадәр генә тигезсез һәм чуар күренмәсеннәр, әлеге рецензияләргә ниндидер урта, гомуми сыйфатлар бер-берсенә яқынайта, күпмедер күләмдә бер төсләрәк итә. Бусы яшьлеккә бәйләнгәндер. Барлык рецензияләргә авторлары — яшьләр, Казан дәүләт университетының татар бүлегә студентлары. Сентябрь аеннан аларның барысы да дүртенче курста укый башладылар.

Беренче коймак төерле була, диләр. Игътибар белән укыганда, бәхәслә, «төерләр» урыннарны журналда басыла торган рецензияләрдән дә табарга мөмкин. Дәлилләнмәгән фикерләр күзгә ташлана, бәхәссез хакийкәт төсәндә тәкъдим ителгән, әмма асылда шактый бәхәслә булган карашлар байтак. Аерым рецензентларның теге яки бу әдәби әсәргә бергән баяләре, теге яки бу язучы иҗатына карата чыгарган хөкөмнәре белән дә килешеп бетмәскә мөмкин. Бик тырышып эзләгәндә, андый кимчеләкләргә тагын байтак табарга булыр иде... Аның каравы, ул рецензияләргә яшьләрчә кыюлык, батырлык хас. Кемнең кем булуына карамастан, сүзнә кистереп әйтү, туры сүзлелек хас.

Еллар узу белән, тәҗрибәсезлек аркасында килеп чыккан әлеге кимчеләкләргә күбесеннән арынырлар, әдәби әсәрләргә һәм язучы иҗатына җитдирәк карарга, тагын да игътибарлырак булырга өйрәнерләр. Әмма кыюлыктан арынмасыннар иде, гомер-гомергә яшьләрчә туры сүзле булып калсыннар иде. Хәерле юллар телик аларга!

РЕДАКЦИЯ

Сагындырган сукмаклар

Газета-журналларда басылып килгән кечкенә күләмле хикәяләре белән Әбрар Шамин безгә күптән таныш язучы. 1967 елда Татарстан китап нәшрияты аның «Сагындырган сукмаклар» исемле яңа җыентыгын чыгарды. Бу җыентыкта авторның соңгы елларда язган һәм башлыча Совет Армиясә солдатларының тыныч шартлардагы тормышын чагылдырган хикәяләре тупланган. Хикәяләр лирик характерда, җылы хис белән язылганнар, алардан якты оптимизм хисе бөркелеп тора. Автор аз сүз белән күп фикер әйтергә, кыска гына хикәядә дә күңелгә сеңеп калырлык кеше образлары, табигать күренешләре бирергә тырышкан.

Менә «Сагындырган сукмаклар» исемле хикәя. Темасы яңа булмаса да, ул совет кешеләренәң рухи матурлыгын, туган җирнең иң газиз, иң мөһтәдәс урын икәнән сурәтли. «Зәйтүн гөл» хикәясендә язучы укытучы профессиясә турында сөйли. Яшь укытучы Наилә үзә сайлаган бу авыр юлдан кыю атлап бара. Укытучы образында яшьләргә хас омтылыш, йөрәк ялкыны сизәбәз. Гомумән, бу хикәядә Әбрар Шамин тормышның асылын чагылдырлык әдәби детальләргә таба алган. «Күңел күз» хикәясе кешенең мораль сыйфатларына, күңел байлыгына багышлап язылган булуы белән әйбәт. Заһир Халитов кебек каты багырьләр, бары тик үз интереслары өчен генә яшәүчә кешеләр бүгенгә көндә дә очрыйлар бит. Фронттан күзсәз кайткан Мансур

агай үзенең кешелеклелеге, тормышка мөхәббәте белән аерылып, балкып тора. «Дуслар истәлегендә» дә автор кеше хисләренә зур урын биргән.

Әбрар Шамин хикәяләренең теле йомшаграк. Байтак хикәяләрендә ул вакыйганы коры сөйләп чыгудан әллә ни уза алмый. «Капчык» хикәясе укучыларны ышандырмый. Автор анда тәрбия мәсьәләсен күтәрә. Әмма хикәянең төп героине Элфритнең шундый жансыз, курчак рәвешендә сурәтләнүе уңышлы түгел. Хикәядә асалмалык сизелә.

Гомумән алганда, әһәтиятнең чыгуы уңай күренеш. Авторга киләчәктә дә уңышлар телик.

В. ШӘРИПОВА

Уйчан тыйнаклык

Тормыш жылылыгы бөркелеп торган кечкенә генә китапчык кишет киштәләренә куелды. Ничкичсез, яш кызларның күзә төштә аңа, апалар кулга алып карады. Шулай булмасын: «Азат хатын» журналында басылган жыйнак хикәяләре белән Мәдинә Маликова аларны гел шатландырып торды бит. Ә менә хәзер беренче «Юлдашлар» белән танышырга чакыра.

Юк, М. Маликова үз хикәяләрендә шуу-шу күтәрерлек бәхәслә проблемалар хәл итми. Тәнкыйтьчеләр өчен каләм терәп язарлык зур яңалык та алып килмәгән ул. Аның хикәяләре, зәңгәр күзлә, кара кашлы чибәрдән бигрәк, түгәрәк, сикелле йөзлә, басынны, кичерешләрен эчендә саклай белә торган тыйнак авыл кызын хәтерләтәләр. Әнә шул уйчан тыйнаклыгы һәм тормышчанлыгы белән алар гади укучылар күңеленә хуш киләләр.

Мәдинә Маликованың укучы хөкеменә куйган мәсьәләләре инде игътибар ителгән, хәтта берәз таушалганраклар да, дидек. Менә бәхәтне тыныч семья тормышында гына күрергә теләгән ир һәм аның белемгә омылган хатыны («Чаллы баскычлары»), акча колы Зиннәт һәм төнге юлаучы Равил («Юлдашлар»), туған туфрагын бар нәрсәдән якын күргән Мәрхәбә әби («Алтын читлек»), ниһаять, авылга, кешеләр анына омылуучы шәһәр кызы Дилбәр («Кыр ягы»). Бу яктан хикәяләр укучы өчен артык кызыклы түгел. Әмма шул хикәяләргә автор укучы яратырлык итеп эшли белгән: моңа кадәр кабатланган темаларга яңача караш ташлаган, таныш образларны таныш булмаган яктан, башка детальләр аша ачып бирә алган. «Юлдашлар» хикәясендә «кыяк кул» Зиннәт, олы жанлы Равил төп героиняның төнге юлдашлары гына түгел. Язучы аларны типиклаштырып биргән. Һәр укучы аларны үз тормышындагы танышларыдай кабул итә. Тема-проблеманы чишүдә бу үзгәчлек образлар системасына да тәэсир итә. Кайвакыт төп геройлар арасында чагылып кына киткән эпизодик образлар да хәтердә калалар. Шулардан берсе — Сорур апа. Ир мөхәббәтенең нәрсә икәннән дә белергә өлгермичә, егерме ике яшендә тол калган хатын, вакытлар үзү белән, семьялы кешегә гашыйк була һәм ояла-хурлана ир бала таба. Нәтижәдә, хикәянең башында кузгатылган төп тема ничектер югалып, онытылып кала, беренче планга Сорур апа язмышы, аның фәжигәсе күтәрелә.

М. Маликова вакыйгаларны читтан торып кына сурәтләми. Һәр хикәясендә, төп образлар белән бергә, автор образы да яши. Язучы һәр героине йөрәк жылысын куша, һәр детален күңел күзә аша үткәрә.

Мәдинә Маликова хикәяләренең теле йөгәрәк, шомат. Һәр сүзнең уйланып, сөйләнип язылуы күзгә ташлана. Сүзнә кыскартып, бу китапчык М. Маликованың гына юлдашы булып калмас, дип әйтсә килә.

И. ГАЗИЗОВА

Хикәяченең яңа китабы

Һәр яш язучы, яңа гына бәрәп чыгып, кич дәръяларга ашкынган чышма кебек. Аның сулары шул чиксез дәръяларга барып җитмә, әллә беренче очраган уйсулыкка сөңгеп сазлыкка әйләнмә — бусы чышмәнең көчәнә, егерлегенә бәйләнгән.

«Таң йолдызы» — Альберт Хасановның беренче гена жыентыгы түгел инде. Үзенң бу китабы белән язучы әдәбиятыбызга нинди дә булса яңалык алып килгәнме? Аның үзенә гена хас көчлө яклары, үзенчәлекле сыйфатлары бармы? Булса, алар нәрсәдә күренә? Бу сорауларга тулы һәм дөрес җавап табу шактый кыйын эш. Шулай да тырышып, бер омтылыш ясап карыйк.

Альберт Хасанов хикәяләрендә сурәтләнгән геройлар — безнең арада яшәүче гади кешеләр. «Галуа тоқымы» хикәясендәге Йосыф беренче карашка күн тышлы дәфтәрә белән авторучкадан башка нәрсәгә белмәгән, сәеррәк характерлы кеше булып күренә. Әмма вакыйгалар давамында Йосыф әкрәнләп бөтенләй икенче яктан ачыла. Ул зур омтылыш белән алдына куйган максатына ирешү өчен көрәшә. Житмәсә, үзе бик кешелеклө һәм ярдәмчел егет тә икән: иң кыйын бер моментта — берсенең дә сөкбашлары калмаганда — үзе өчен бик кадерле биноклун уника пар йон сөкбашка алмаша. Әнә шулай әкрәнләп Йосыфның эчке матурлығы күренә бара, һәм хикәя азагында укучының симпатиясә тулысы белән Йосыф ягына күчә.

Аннан соң, А. Хасанов хикәяләрендә гел уңай геройлар гына диярлек алына. Кире образлар я бөтенләй юк, яки эпизодик төстә гена чагылып узалар. Уңай геройларның тәрбияви роле көчләрәк, активрак була, билгелә. Әмма бертөрлөк гена геройлар булуы аның әсәрләрендәге конфликтның көчән йомшарта. Тагын шулкадәресе дә бар, әлегә бер төрлөлек образларны да, игезәкләр көбек, охшаш итә. «Еллар узса да» хикәясендәге Фатыйма абыстай, «Соңгы үтәчәтәге Асылҗиһан апа, «Гомер иткән нигез»дәге Хәдичә абыстай белән Ислам абзый — болар барысы да балаларын сагынуучы, гомер иткән нигезләренә гашыйк, үткәндәге хатирәләр белән яшәүче олы буын кешеләре. Берсен икенчесеннән аерырлык, бары тик Хәдичә абыстай яки Асылҗиһан апаныкы гына булырлык нинди сыйфатлар хас аларга? Җавап табуы шактый читен.

Жыентыктагы иң тәэсирлө хикәяләрнең берсә — «Газаплы төн». Кыска гына бу хикәя матур тел белән язылган. Әсәрнең төп герое Равил кичергән газапларны язучы оста детальләр белән бирә алган. Нәтижәдә, Равил хисләрен без дә кичерәбез, аның драматизмы безгә дә күчә. Шунуң белән бергә, бу хикәядә укучының эмоциясендә уйнарга тырышу да шактый нык сизелә. Тагын бер геройны искә алып китәсә килә. Бу — «Яшь наратлар»дагы Нигъмәт абзый. Табигатьне саклау өчен көрәшкә чыккан бу карт башка геройлардан кайнар канлы, хәрәкәтчән булуы белән аерылып тора. «Булат пәкә» хикәясә дә матур гына язылган әсәрләрнең берсә. Ләкин концлагерьдәги тормышны сурәтләүгә багышланган бу хикәядә авторның әле сайрак йөзүе, материалны тулысынча белмәве күренә. Моңы үз вакытында Язучылар союзының стена газетасы «Тынгысыз каләм»дә искә алып үткән иде:

Булат пәкеләрөң үтми,
Карандаш очлыым дисәң.
Үзең күргәнне гена яз,
Телләрдән төшмим дисәң.

«Гомер иткән нигез»не укыганда, искә, келт итеп, Г. Сабитовның «Өч күңел» исемлө хикәясә килеп төшә. «Өч күңел» Г. Сабитовның 1963 елда ук чыккан «Туган җир туфрагы» дигән жыентыгына кергән. Ике хикәядә дә бер үк ситуация: туган йорттан читтә яшәүче балалар ата-аналарын үзләре янына алып китәргә дип кайталар; картлар башта риза булалар; әйберләрен жыеп кузгалып китәбез дигәндә гена кинәт кире уйлыйлар — китмәскә булалар. Хәтта бу ике хикәядәге ата мөчеләргә кадар охшаш. Тагын шулкадәресең дә билгеләп үтәргә кирәк, Г. Сабитов хикәясендә кешеләр тирәнрәк, матуррак ачылганнар, һәм ул хикәя тел ягыннан да шомарак язылган...

А. Хасанов ижатына кыскача гына күзәтү ясап чыккач, шуны әйтәсә килә. Язучы, чын оста булып житлеккәнче, тулы бер мәктәп уза. А. Хасанов та киләчәктә шундый мәктәпне узып безне тулырак һәм яхшырак язылган яңа әсәрләре белән куандырыр дип өмет итәбез.

Н. ӘХМӘДИЕВ

Ни сәбәптәндер, күп кенә яшә язучыларыбыз үзләренең беренче әсәрләре белән йөзек кашыдай янып, ялтырап алалар да, соңыннан тоныкланып калалар, беренче яхшы әсәрләре күләгәсендә урта кул айберләр чыгара башлыйлар. Белмим, тынычланып калалармы, әллә яхшы әсәрләр иңат итерлек көч, сәләт җитми башлыймы?... Дерес, чын сәнгать әсәрләре гел генә туып тормый, ара-тирә урта кул әсәрләр чыгуы да мөмкин. Була торган хәл. Әмма бүгенге прозада уртача эшләнган әсәрләр кирәгеннән артык күбәйделәр, тоташ агым төсөн алдылар. Яхшылары, киресенчә, бик аз күренә, ара-тирә генә ялтырап куйгалый. Эдуард Касыймовның «Казан утлары» журналында басылган (1968 ел, 1—2 саннар) «Бир кулыңны, дустаным» исемле яңа повесть белән танышкан, күңелгә ирексездән ана шундый уйлар килде.

Һәр җырчы кошны тавышыннан танып була, диләр. Әсәренң беренче бүлектәрен укуга, Э. Касыймовның да үз тавышы барлыгына ышанасың. Аңа гына хас хикәяләү алымы, ул гына яратып куллана торган поэтик детальләр. Мәнә «йолдыз аулаучы чуртаннар», яшьләрнең утрауда бер-берсенә биргән зәгъдәләрен карап-күзәтеп торган көмеш ай; вакыйгалар куерган саен, ай да кызарып, тулып килә кебек...

Чын гөлгә күпме генә охшамасын, кагазьдән ясаган чечәк барыбер гөл түгел. Безнең мәхәббәт темасына багышланган күп кенә проза әсәрләребез белән дә шундыйрак хәл. Алар — төссез, иссез, аларда чын мәхәббәт юк. Ә. Еникинең «Матурлык», И. Газиның «Тургай картаямы икән!», А. Гыйләҗевнең «Үги ана «фраклары» кебек җәһәт әсәрләр дә, аларда сурәтләнган чын олы мәхәббәт тө бик-бик сирәк очрый. Э. Касыймовның «Бир кулыңны, дустаным» повестендә дә укучыны тетрәтерлек тирән мәхәббәт юк, диарга була.

Повестәтагы Роберт — Элбина мөнәсәбәте үтә коры һәм, безнең уебызча, типик та түгел. Иң зур кимчелек — аларның эчке дөньясы, җаны ачылмаган. Вакыйгалар тирәнлегә дә җитенкерәми. Әсәрдә өстән-өстән генә алынган вакыйга-күренешләр кирәгеннән артык күп. Шуңа күрә алар тиз онытылалар да.

Һич югында, әсәренң геройлары безне үзләренең дөньяга карашлары, үй-фикерләренең тирәнлегә белән яраттырырга тиешләр иде. Бу да юк. Чын сәнгать әсәрләрендә геройлар укучы белән яшиләр, йөриләр, сулылар кебек. Аларга художник сүлүш өрә, аларны язучы һава белән өйләндереп ала. Э. Касыймовның соңгы әсәр-рендә моны тоймыйбыз. Аның геройлары кагазьдә килеш калә.

Әсәрдәге төп образларның берсе — Роберт. Әмма ул — иң зәгыйфь эшләнган образларның да берсе. Аның әсәр ахырындагы геройлыгы ышандырмай. Ышанык та ди. Ләкин киләчәктә алар нишләләр? Нефть җирләрендә янган бихисап факеллар кебек, дөнья шаукуына, тормыш агымына яяреп кенә ямәсләрми икән? Ялкыны көчле факелның, әмма аннан кемгә файда?

Ф. ГЫЙЛҖЕТДИНОВ

Монологлар һәм диалоглар

Сүз Р. Фәйзуллин турында, аның шигърият җөмләсенә куйган яңа өтерә — «Монологлар һәм диалоглар» турында барачак.

Р. Фәйзуллин, барыннан да бигрәк, философ шагыйрь булырга охшый. Аны кеше һәм мөхит, алар арасындагы бәйләнеш мәсьәләләре дулкынландыра һәм, билгеләнде, илһамландыра да. Шушы дулкынлану, аның кәләме аша, безгә дә күчә.

Кеше булдым.
Дөньяда
ер-яңа аваз,
карлыгачтай очып,

вокзал,
базар,
сиреналар тавышына ияреп,
гомумтавыш гармониясенә кушылды...

Күренә, шагыйрь гади, мин әйтер идем, кирәгеннән артык гади сүзләр белән дөньяга килгән яңа «мин» — кеше турында җырлый. Китап битләрен алга таба ачкан саен, әлегә мин үсә, тулылана бара һәм әкрәнләп безнең күз алдында үзенең бөтен омтылышлары, газаплары, уй-фикерләре белән яңа сурәт, оригиналь кеше портреты пәйда була.

Жыентыкка керткән һәм укучының мәхәббәтен яулап алырлык шигырьләрен берәм-берәм санап чыгуның артык кирәге юктыр, дип уйлыйм. Моңарчы китапны уку бәхетеннән мәхрүм булган укучылар бу эшнә үзләре эшләргә, дип ышанасы килә. Шулай да шагыйрьнең икенче бер зур уңышына «афарин!» димәсәк, гәнаһ булыр иде. Сүз Р. Фәйзуллин шигырьләренең теле хакында бара. Яшь шагыйрьнең ижаты белән азым-күпмә таныш кешеләр өчен аның шигъри теленең оригинальгә яңалык түгел инде. Соңгы жыентыгында да бу мәсьәләдә ул үз-үзенә турылыклы булып калган. Алай гына да түгел, бу эшкә шагыйрь тагын да җитди һәм ижади килергә тырышкан. Гомумән, Р. Фәйзуллин сүз белән сак һәм белеп эш итә. Кайбер шагыйрьләр онытып калдырган «әрхаик» сүзләрен Равил җирдән күтәрәп алып әсәрләренә кертә — аларны яңадан тормышка кайтара. Аның ижатында хәят, даим, җиһан, гавәм кебек сүзләрнең актив кулланылуы өнә шул турыда сөйли.

Шагыйрь яза тора, китаплары бер-бер артлы чыга тора. Моңа инде берәү дә гәҗәпләнми. Р. Фәйзуллин — өметле шагыйрь, үсә торган шагыйрь, үз йөзгә булган шагыйрь. Бу кадәресе бәхәссез хакыйкәт дияргә мөмкин. Шуңа күрә, «Монологлар һәм диалоглар»да тупланган шигырьләргә хас уңай сыйфатларның барысына да тукталып тормастан, шагыйрь колагына искәрмә характерындагы бер-ике генә сүз әйтәсе килә. Гадәттә, яшь шагыйрьләренең беренче жыентыклары шулкадәр яңача, шулкадәр тәэсирле була: алар шунда ук укучыны әсир италар, тиз арада популярлык казаналар һәм сатылып та бетәләр. Икенче-өчөнче жыентыклар исә, ни сәбәптәндер, тоныграк чыга, китап кибетләрендә дә озаграк ята. Миңа калса, шундый аянычрак хәл Р. Фәйзуллин ижатында да сизелә кебек. «Аҗаган» белән чагыштырганда, соңгысында шагыйрь сурәте, Р. Фәйзуллинның үз йөзгә тоныграк сыман. 1966 ел давамсында барган әдәби бәхәснәң җилләре кагылганмы, әллә башка берәр сәбәб бармы? Әмма ни генә булмасын, аянычка каршы, «Монологлар һәм диалоглар» йомшаграк чыккан, Равилчә үк түгел. Хәлбуки, урыннары бу китапта булмаса да, кайбер намуһсыз шигырьләр аякларын бөкләп «Монологлар һәм диалоглар»ның түренә үк менеп утырганнар. Мисалга «Ашыгыч ярдәм машинасы» шигырен алырга мөмкин:

Сине йортта беренче булып
балкондагы яран чәчәк күрәп алды.
Елмаюңнан тәрәзәбәз яктырып китте,
урамыбыз яктырып китте, шәһәрәбез...

Беренче карашка бу шигырьдә әллә ни гәҗәпләнерлек урын да юк кебек. Берәүнең сөйгәнә исән-сау больницадан чыккан. Шуңа аның күңелә ташкан, шуңа аның көефә күтәрәнке. Ләкин бу бит нибары альбом шигыре, шуннан да артык түгел. Шигырь ялгызы гына булса, тагын бер хәл иде. Әмма шагыйрьнең үзе өчен генә язылган андый әсәрләр жыентыкта байтак очрый. «Чәчмим, җыймылым...» «Тышка чыксам, өн ишетәм...», «Фикер килде миңа...», «Туган якка оча аккош...» һәм «Төн эченнән атлыйм...» шигырьләре шундыйлардан. Соңгы шигырь бигрәк тә серле. Моңарчы адәм баласында «фәра» дигән ағза юк иде кебек. Ә менә шагыйрь тапкан:

Төн эченнән атлыйм сиңа, Ут.
Якыная, елыша барам...
Фарам астында
жемелдәвеч кими...

Болар инде, әлбәттә, жыентыкның дәрәжәсен шактый төшөрәләр. Равил жыентыгында мондый шигырьләрен, хәтта алар әллә ни күп булмаса да, күрәсе, очратасы килми.

Р. Фәйзуллинның халык авыз ижаты стилинда азылган бер шигыре иста калган:

Башны салларга салып,
Китәсе иде агып,
Эндәшер иде дулкыннар,
Бер шагыйрь жанны танып.

Жыентыкта бу шигырь, нигәдер, юк. Әмма мин уйлыйм: әгәр шагыйрьнең бу жыентыгын — сал, дулкыннарны укучы итеп күз алдына китерсәк, дулкыннарның шагыйрь жанны танып алып кул бируенә шикләнмәскә мөмкин.

Ә. дәмиев

Кояшлы утраулар

Әйкәй, жибер мине сәяхәткә, —
Күңел диңгезләрен күрим,
Һәм утраулар ачып — кояшлы
утраулар! —
Исемнәрән бирим.

Китапның титул битеннән соң ук шушы юллар тора. Бу юллар бөтен бер китапка эпиграф итеп алынган. Шагыйрь күңел диңгезләренең утрауларын, кояшлы утрауларын ачарга тели. Китап шулай дип атала да — «Кояшлы утраулар». Авторы — Рәдиф Гатауллин. Ул әле шигърияткә яңарак аяк басты һәм тиз арада поэзия сөючеләрнең жанын үзенә буйсындырып та өлгөрдө.

«Кояшлы утраулар» өч шигъри циклны берләштергән: «Мәхәббәт утравы», «Безнең Одиссея», «Лирик сөйләшүләр». Билгеле булганча, бер цикл эченә тупланган шигърьләр бер үк теманы төрлө яктан, төрлө позициядән аныклап, яктыртып килергә, тулы бер каскад хасияткә тиешләр. Р. Гатауллинның «Кояшлы утраулар»га кергән шигърь циклларын шул ноктадан карап-күзәтеп үтик.

«Мәхәббәт утравы»на үндүрт шигърь тупланган. «Шат күңеллеләр жыры» белән «Алма» шигъреннән башкалары, барысы да үз урынында кебек. Бу ике шигърьне «Безнең Одиссея» циклына тоташтырганда, китап тагын да камилләшә төшкән булыр иде.

Рәдиф Гатауллинның каламә мәхәббәт хакында әйтеләчән бер генә сүзгә орынса да, ул сүз шунда ук яфрак ярып жиберә кебек. Мәхәббәт хисләрен җырлаганда — ул тинчдәшсез. Аның «Айны тапмадылар» шигъре турында «Литературная газета»дагы макаләсендә өлкән язучыбыз Фатих ага Хөснни дә сөйләгән иде инде. Унике юллык бу шигърьдә тулы бер баллада сюжеты яшеренгән. Минемчә, бу шигърьне бик рәхәтләнеп баллада дип атап булыр иде. Беренче циклдагы шигърьләрнең иң уңышлысы «Утрау» исемле:

...Бер утрау идең,
мин, Робинзон, сиңа килдем.
Сиңа әле кояш нуры төшмәгәндә,
туфрагыңда бер чәчәк тә үсмәгәндә,
сине сөйдәм.
Һәм сөюем белән сиңа Кешеләр
китердем мин...

Рәдиф Гатауллин шигъри кинәйдән оста файдалана белә, аның символлар системасы — сөйләшү өчен үзе бер тема. Символлар ярдәмдә ул шигърьнең ахырына кадәр хисләр киеренкеләгән үстөрөп килә — дә, көтелмәгән өр-яңа бер трюк асап ташлый. Гатауллин шигърьләренең төзсир көче, отышлы ягы шунда бугай. Бу шигърьләрдә сурәтләнгән, тирән, олы сөз белән сөя белгән лирик герой, чыннан да, «мәхәббәтнең Мәжнүн исемендәге премиясенә» лаек. Чөнки:

Мәхәббәттән башка да мин күпне күргән;
гөл керфекләре тибрәнәп ни аңлата!

Сандугач ник жыр ярата? —
өйтөп бирөм.

Нәкъ Гейне күк, мин йолдызлар телен беләм.
Искән жыллар нәрсә сөйли,
Яшь топольләр нәрсә көйли,
Бәхет кайда күбрәк үсә,
Кайгының ник көнө бетә —
барсын беләм.

Менә шушы мәхәббәттән башка да бик күпнә белүче герой белән тирәнрәк танышу өмөт итеп, «Безнең Одиссея» циклына күчеп китәбез. Бирегә уникаль шигырь тупланган. Циклга бирелгән исемгә карап, без ул шигырьләренң жисеменә карый күбрәк өмөт баглап укырга керешәбез бугай. Циклны тематик яктан киңәйтеп, баеп эшләргә авторның тулысынан мүмкинлеге бар шикелле. «Безнең Одиссея» шигыре үзе, русчалап өйткөндө, бары тик литературщина гына. Аның белән янәшә үк басылган «Гәдиләргә ода» шигыре политик яктан саф, яңача яңгырый, аның ихлас күңелдән язылганлыгы сизелеп тора. «Малайлар», «Диңгезгә», «Рәхмәт, тормыш!», шигырьләрендә Рәдиф Гатауллин тагын да уйчанланып, житдиләнеп кита, аның кәләме салмаккана төшә. «Испаниягә», «Вьетнам турында уйлым» шигырьләрендә кәләм тагын сөртөнеп куя.

...Испания, син күз алдында
вакытлыча
күз яшенә һәм ал канга
манчылган бер яулык сыман...

Символ — Гатауллинча. Ләкин бу беренче карашка гына. Балки, биредә яулык урынсыздыр. Күз яшенә һәм ал канга да манчылгач, ул куляулыгына охшый бугай бит... «Вьетнам турында уйлым» шигыренең чिशелеш шигырь давамнда үстөрелгән киеренкелеккә жавап бирми — чिशелеш бер катлырак:

Лотос гөледәй гүзәл жирнең
ярасыннан аккан ал кан
авторучкамнан да минем
тама сыман.

Соңгы өченче цикл «Лирик сөйләшүләр» дип атала. Циклга туғыз шигырь тупланган. «Безнең яларда яши ул», «Зур корабка — зур дәрәя, ди...» дән калганның жикел кулдан эшләнгән шигырьләргә охшыйлар. Гатауллин шигырьләренең күләгәләре шикелле генә алар. Циклның уртасында, үзәк шәхес булып, шагырь үзе торырга тиеш. Биредә дә ул шәхес бар кебек. Ләкин ул тонык, үткерлеген югалткан. Кинокадрны күз алдына китерик. Бөтен экран тулып тополь шаулый. Бу шаулаган тавыш үзе бер жыр кебек. Кинәт, аппарат бозылып, тавыш туктала. Экранда шул ук матур тополь. Ләкин аның шавы юк, тавышы юк. «Лирик сөйләшүләр» циклы да шул ук матур, ләкин тавышыннан мәхрүм калган топольне хәтерләтә.

Р. Гатауллинның «Гәлләр су сорыйлар» исемле беренче шигырь китабы укучылар тарафыннан бер вакыйга буларак каршы алынды. Берничә көн эчендә кишетләрдә бу китапның эзе дә калмады. Ә «Кояшлы утраулар» исә шактый гомер үзенең сатып алуучыларын көтеп ятты. Сабәп нәрсәдә соң? «Гәлләр су сорыйлар» безнең өчен яңалык иде. Без анда үзөбез өчен гүзәл бер лирик шагырьне ачтык. Ачтык та Гатауллиннан яңа, бөтенләй яңа өйберләр көттек. «Кояшлы утраулар» белән исә ул үзүен кабатлады да куйды. Кимендә китапның яртысы белән.

Рәдиф Гатауллинның таланты зуррак икәннен, аның көчләрәк дәрәжәдәге өйберләр язарга да куәте житәрлегенә ышанганлыктан, без шагырьнең өченче жыентыгының — «Диңгез эллимен» ашыкмыйча, үз аудиториясен куандырырлык итеп эшләнгәнә бөметләнәбез.

З. МАЛИКОВ

Зәйнәп Кәримова

ОНЫТЫЛМАС
ХАТИРӘЛӘР

Хосни Кәримгә синсэн яшь тулган елны аның белән бергә үзгән ярты гасырдан артык гомернең хәтеремдә калган кайбер минутларын искә төшереп узасым килә.

Хосни Кәрим белән 1913 елның азында Астраханьда таныштым. Ул елларда без Астрахань шәһәренә сәясси сөргенгә жиңбәрелгән әтибездә белән бергә яшәдек. Безнең әти, Шәйхетдин Мифтахетдинов, үз вакытына карата аңлы, акыллы кеше иде. Бала

чагтан ук ятим үсүе аркасында, хуҗадан хуҗага йөрөп, ул төрлө һөнәрләргә өйрәнгән. Сәгатьләр, тегү машиналары төзәтү, көзгә кою кебек һөнәрләрне әти яхшы белә иде. Әмма, шуңа да карамастан, заводта эшләүне артыграк күрөп, ул 1903 елны Казандагы пороховой заводка керә. Анда 1905—1907 елларда эшчеләр хәрәкәтенә актив катнаша. Революция жиңгелә башлаган чорда донос буенча күп кенә эшчеләрне, шулар җөмлөсәндә әтине дә, кулга алалар. Казан төрмәсендә ул елдан артык утырып чыга. Шуннан соң аны хөкүмәт заводларында эшләүдән мәхрүм итәләр. Дәими эш таба алмыйча, ул яңадан әлегә шул белгән һөнәрләре буенча эшләп көн итәргә тотына. Үзе белән фикердәш интелләрне янына да барып йөрн башлый. Аларның яшерен эшләренә булыша, аннары, конспирацияне нык сакларга җитәрлек игътибар кылмау аркасында, бер интеллеш белән тагын кулга алына.

Бу юлы әтигә төрмәдә озак утырырга туры килми, аны Астраханьга сөргенгә жиңбәрәләр. Әти Астраханьда да эшкә урнаша алмый, фәкәт һөнәрләре белән көн күрөп яши, безне тәрбияли. Беркөнне ул сәгать төзәтәргә китерүче Сәгыйть Рамиев белән таныша. Аның «Идел» газетасы хезмәткәре һәм күренекле шагыйрь икәннән белөп, ихтирам йөзәннән, сәгатен бушлай төзөтөп бирә.

Сәгыйть абзый еш кына без яши торган йорт тирәсендәге билъярдиньга килеп йөрн иде. Шуннан кайчакта әти янына кереп, аның белән сөйләшөп утыра торган булды. Шулай кәргәләп йөрн торгач, ул барыбыз белән танышып бетте. Барыбызга да исемнәребез белән эндәшә. Ул әтигә эш китерә торган кешеләрдән кыяфәте, үзен тотуы һәм нәзакәтле итеп сөйләшүе белән бик нык аерылып тора иде.

1913 елның азы күңелләр күтәрә алмаслык ачы хәсрәтле хәбәр китерде: шагыйрь Габдулла Тукай үлгән!..

Шагыйрьнең төржемән хәле, аның иҗаты белән укучы яшьләргә таныштыру максатыннан чыгып, Астраханьның демократик фикерле яшьләре Тукай кичәсе уздырырга уйлыйлар.

Бу уйне Тукайны якыннан белгән алдынгы культура әкилләренә, атап әйткәндә, шагыйрь Сәгыйть Рамиевкә, укутучы һәм җәмәгать эшлеклесе Хосни Кәримгә һәм Тукайның Астраханьдагы дустан, укутучы Шәһит Гайфига тапшыралар. Сәгыйть абзый, әтинең рәхсәте белән, ул кичәгә мине дә алып барырга булды. Мин ул вакытта 13 яшь тулып килә торган укучы кыз идем. Бу хәбәр минне бик шатландырды, Сәгыйть абзыйга ихтирамым тагын да арта төште.

Тукайның шагыйрьләрен мин әсрүчә яратып укый идем. Аның үзен күрү бәхетенә дә ирешкәнәм бар иде. Хәзерге Татарстан урамында, элек Болгар номерлары дип

йөртелгән йортта, «Юл китапханәсе» дигән китап кибете бар иде. Мин, азрак акчам булса, шунда китап алырга йөри идем. Китап кибетенең хужасы Әхмәт абый Урманчиев китапларны миңа үзе сайлап бирә иде. Беркөнне кибеткә килгәч, мин шунда утырып торган акчырайлы, матур йөзле, зур коңгырт-кара күзле кешене күрдем. Ул бер кулын икенче кулы өстенә куеп таякка таянып утыра. Мин ишектән кергәч, бу кеше миңа бик текәлеп карап алды. Мин Әхмәт абыйдан берәр китап сатуын үтенгәч, Әхмәт абый миңа китап сайларга тотынды һәм әлеге яшь кешегә карап:

— Тукай, менә бу кечкенә туташ китап укырга бик ярата,— диде. Шулай дигәч, мин аптырап-каушап борылып караган идем, Тукай елмаеп куйды да:

— Бик яхшы! Китапны күп укыса, сабагын да яхшы белер. Укы, сеңлем, укы, китапны күп укы! — диде. Кайтыр юлым бик ерак булса да, мин аны куанычымнан сизми дә калдым һәм ишектән керү белән:

— Мин Тукай абыйны күрдем! — дип кычкырып жибердем.

...Тукай кичәсе «Җәмгыять хәйрия» клубында уздырыла икән. Сәгыйть абый мине шунда алып китте. Юлда барганда мин аңар Казанда вакытта «Юл китапханәсе»ндә Тукайны күрүемне сөйләдем. Ул яшь кеше иде бит, нишләп алай иртә үлгән, дигән соравыма Сәгыйть абый:

— Габдулла бала вакытта ук бик авыр тормышта ятимлек белән үскән. Зурайгач та тормышы җиңеләймәде. Күп эшләде. Үпкә сырхавыннан үлдә,— дип аңлатты.

Без клубка барып кергәндә, кечкенә клуб залында укучы яшьләр, укытучылар җыйналган, гөж киләләр иде. Мин Сәгыйть абый белән килгәч, кайда тукталып калырга да белмичә, аңар ияреп сөхнә артына кереп киттем. Анда да укучы яшьләр җыйналган, ләкин болар кичәдә катнашучылар икән. Сәгыйть абый ишектән керүгә, аның каршына җитез-житез атлап урта буйлы, ябык гәүдәле, зур соргылт-зәңгәр күзле бер яшь кеше килеп исәнләште да:

— Сәгыйть, башларга вакыт түгелме! — диде. Аннары кайбер катнашучыларның килеп җитмәүләрен хәбәр итте. Сәгыйть абый көтәргә киңәш бирде. Шуннан соң теге кеше миңа барылып:

— Ниһәл, туташ, кичәдә катнашырга килдеңме! — дип сорады. Минем өчен Сәгыйть абый җавап бирде.

— Бу туташ Зәйнәп исемле, Хөсни. Ул бүген кунак булып кына килде,— диде.

Кичәне Сәгыйть абый ачып, салмак тавыш һәм бик тәэсирле сүzlәр белән Тукайның тәржемән хәлен сөйләде. Ул сөйләп бетергәч, Хөсни Кәрим җитәкчелегендәге хор түгәрәге Тукайның «Милли моңнар», «Өзелгән өмет», «Алтынга каршы» дигән шигырьләрен көйгә салып җырладылар. Аннары, шул ук Хөсни Кәрим җитәкчелегендә, оркестр шагыйрьнең исән вакытта яратып тыңлаган нәйләрен уйнады. Аннары түгәрәкнең сүз осталары Тукайның укучы балаларга багышлан язылган «Гомер юлына керүчеләргә», «Кышкы кичтә», «Эш беткәч, уйнарга ярый» һәм башка шигырьләрен сөйләделәр. Кичә бик матур узды. Бу минем халык арасына беренче чыгуым иде. Шунлыктан булса кирәк, ул минем күңлемдә бер мөкатдәс хәтирә булып саклана.

Кичә шактый озакка сузылды. Халык тарала башлаганда, вакыт бик соң иде инде. Сәгыйть абый мине озатып куюны кайгыртырга тотынды.

— Хөсни, син кайсы якта торасың! — диде ул, кичә башланганчы минем белән «ниһәл, туташ!» дип исәнләшкән кешегә мөрәҗғәт итеп.

— Кайсы якта торуда түгел хикмәт,— диде теге кеше.— Миңа барыбер берәз һавада йөрергә кирәк, үзем озатырмын туташны.

Ә мин, әле танып та бетермәгән кешедән озаттыруны уңайсыз санап:

— Үзем генә дә кайта алам, курыкмыйм! — дигән булдым.

Әмма Сәгыйть абый:

— Вакыт бик соң, я куркытып куярлар үзеңне! — дигәч, олы кеше сүзенә карышып тормадым.

— Сабак укыйсыңмы! — диде Хөсни, кайтырга чыккач.

— Укыйм, быел русча мәктәпнең дүртенче классын бетерәм.

— Аны тәмамлагач, кайда укырга уйлыйсың?

— Кайда укысаң да түлөп укырга кирәк шул, абый.

Хөсни Кәрим берәз уйланып барды да:

— Әтиң-әниң бармы соң! — диде.

Мин теләр-теләмәс кенә атиңең хәлен сөйләдем, гаиләбезнең зур булуын, минем арттан үсеп килә торган өч сеңлем барын әйттем. Ул бүтән сораулар бirmәдә, сузып кына:

— Алай икән,— дип куйды.

Аннары минем күңелемне күтәрергә теләп булса кирәк:

— Өметсезләнەرگә ярамый, мәктәбегеңе ахшы итеп тәмамласаң, укуыңны давам итәргә жай чыгып куюы мөмкин. Быел сезне имтихан белән чыгарырга тиешләр, бик ахшы әзерләнәргә кирәк. Менә нәрсә, син, укый торган китапларыңны алып, иртәгә миңа кил әле. Мин әнә уң якта кала торган Петропавловская урамында, Сидоркин йортында торам,— диде.

Икенче көнне мин килгәндә, аның бүлмәсендә беринчә шәкерт укып утыра иде. Минә каршылагач, ул аларны бик теләпчән рәвештә укытуында давам итте. Мин бу хәлдән беркадәр каушап та калдым. Ул шәкертләрен укытып бетергәч, аларны оза-тып минем янга килдә дә:

— Кая, нәрсәләр беләсең икән рус теленнән! — диде.

Некрасовның «Школьник» дигән шигырен бик яратып сөйләп идем мин. Хөснә Каримгә дә шуны сөйләдем. Бик яратты. «Татар баласы өчен бу аз түгел», дип куйды. Аннары рус теленнән кайбер кагыйдәләргә сорاپ, җавабымнан канәгать булуын әйтте. Хисаптан сорاپ, мәсьәләләр чыгартып, безнең мәктәптә аңлатылмаган кагыйдәләргә аңлатып бирде. Мин кайтырга җыенганда:

— Укуыңны давам итәргә кирәк, зиһенең ахшы күренә. Йөр миңа, укытырмын, — дип, кайсы көннәрдә, кайсы сәгатьләрдә килергә икәннән әйтте.

Хөснә Карим ул еллары Мәгариф мейнстримы карамагындагы рус-татар мәктәбегә укыта иде. Ул «Галия» мәдрәсәсен төгәлләгән зур белемле укытучы булып, русча укытырга да хокук алган кеше. Моңа ул зур авырлыклар кичереп ирешкән. Беркемнән бер тиен ярдәм күрмичә, фәкать үзенең көченә таянып укыган. Жәй көннәрендә Сембер шәһәрендә Акчуриннар сукмо фабрикасында мойкада йон юган, Самара — Златоуст тимер юлы ремонтында кара эшче булып эшләгән. «Галия»нең соңгы курсларында укыганда казакълар арасына китеп балалар укыткан. Жәй буге көн дә ял итмичә эшләп тапкан тиеннәренә кыш көне ачлы-туклы укып йөргән. Шуңа күрә ул үзе дә белемгә мохтаж, материал хәле авыр кешеләргә бик рәхәтләнеп ярдәм итә иде. Хөснә миңа да бик зур файда итте.

Беркөнне ул миңа, Сәгыйть Рәмиев белән бергәләп, «Жәмгыять хәйрия» исәбеннән мине берәр хосусый гимназиягә укырга кертергә ниятләре барлыгын әйтте: «Син имтихан биреп керә алырлык дәрәҗәдә белем кирәк, шуңа хәзерләүне үз өстемә алам», — диде һәм шул сөйләшүдән соң беринчә көн үткәч, «Жәмгыять хәйрия» минем укуым өчен түләүне үз өстенә алырга ризалык бирүен әйтте. «Хәзер эш синең калды, имтиханны ахшы биреп керергә әзерләнәргә кирәк!» — диде. Әти дә, әни дә бу хәбәрне бик шатланып каршы алдылар.

Никифорова җитөкчелегендә хосусый гимназиянең бишенче классына алуларын сорاپ гариза яздык. Вакыт җиткәч, тырыша торгач, максатыма ирештем. Мин имтихан биреп йөргән көннәрдә Хөснә һәрвакыт хәлем белән кызыксынып торды. Аның бу нгътибары миңа зур таяныч булды. Шулай итеп мин гимназиядә уку, урта белем алу бөхетенә ирештем.

Гимназиядә укый башлагач, бервакыт Хөснә, мине урамда очратып:

— Нихәл, укуларың барамы! Кил әле, нәрсәләр укуыгыз белән таныштыр мине! — дип, өенә чакырды. Шунда, минем математикадан йомшаклыгымны аңлап, тагын мине үзе укыта башлады. Дөрәсен әйткәндә, миңа бишенче класста уку авыррак иде. Ә Хөснә математиканы бик ахшы белә. Аның «Галия»дә укыган вакытта бер курстан икенче курска күчкәндә бирелгән имтихан сынавы шәһадәтнамәләрендә математиканың барлык төреннән бишле билгеләре генә. Ул әле дә укудан туктамый. «Гимназия на дому» дигән китаплар ярдәмә белән, үзеннән-үзе укып, өлгергәнлек аттестатына хәзерләп. Университетның физика-математика бүлегенә керергә телә иде.

Хөснә белән бер өйдә җиһанша Галиев дигән егет тора иде. Ул, үзлегеннән укып, укытучы булырга, экстерн имтихан тотарга әзерләп. Кайвакытларда Хөснә янына кереп:

— Черт возьми, мәсьәлә чыкмый, әллә ялгыш төзелгән, — дип борчылырга тотына. Хөснни ул мәсьәләгә карап чыга да:

— Әй, әкият, бу бит чәй эчүдән дә җиңел, — дип, аңа мәсьәләгә чишү юлларын ақлатып бирә.

Җиһанша белән мин Хөснниң вақытын алып башын кайнатсам та, без аның тор-мышының кечкенә эпизодлары гына идек. Ул иҗтимагый хәрәкәттә дә актив катнаша. Татар мәктәпләрендәге уку-укыту эшләренә зур игътибар бирә, андагы җитешсезлекләр хакында матбугатка язып чыга иде. Аның 1912—1914 елларда «Идел» газетасында чыккан күп санлы мәкаләләре дәрәслекләренң тел ягыннан начар, гарәп-төрөк сүзләре белән чит телләр катнаштырып язылган булуларын, тарих дәрәслекләренң мәктәптә фән итеп укырлык булмавын, мәктәпләрдә надан, комсыз кешеләр җитәкчелек итүен һәм андагы тәртипсезлекләргә фаш итеп асылганнар.

Хөснни үзе күргән җитешсезлекләргә матбугат аркылы күрсәтәләр кеңә чыкпым, аларны бетерешүдә практик эш тә алып бара иде.

1913 ел Астраханьда күп санлы татар мәктәпләре ачу елы булды. Бу хәл патша чиновникларының игътибарынан да читтә калмады. Директор, инспектор тарафыннан комиссия төзелеп, татар мәктәпләрен тикшерү башланды. Шуңа уңай булган Хөснни «Идел» газетасының 607 нче санында [1913 ел]: «Мәгълүм ки, бу елларда уку-укыту эшләребезгә хөкүмәт катнаша башлады. Моннан төп максат нәрсәдер! Безгә ул кәдәресе караңгы...» дип язды. Аның бу чыгышы инспекторга, аннан полициягә җиткерелә. Хөсннигә «волнодумец» дигән гаеп тагалар.

Хөснни укыта торган мәктәпнең мөдире Исхак Искәндәров та, патша охранның агенты буларак, үзләренң ачык фикерләре һәм прогрессив эшләре белән искелек эчендә изелеп яткан татарларны яңалыкка өндәүче кешеләргә кулга алдырып, сөргенгә җибәртә башлый. Бу явыз кеше Хөсннигә дә «Патша хәзрәтләренә тел тидерүче» дип эзәрлекләргә тотына.

Татарлар арасында культура эшен үстерергә тырышып йөрүче һәм үзенең фикерен ачык әйтүче кешә булуын аңлап, Астраханьның алдынгы фикерле интеллигенциясе Хөснни Кәримгә теләктәшлек күрсәтә, аның тирәсенә туплана. Бу хәл дә полиция күзеннән читтә калмый.

Җәмәгать эшендә актив катнашу белән бергә, шуңа елларда Хөснни әдәби эшчәнлеген дә җәелдереп җибәрә. «Идел» газетасында, «Аң» журналы битләрендә аның шигырьләре, хикәяләре күренә башлый. Аның шуңа вақыттагы эчке кичереше «Аң» журналында 1912 елда басылган «Былылга» дигән шигырендә бик ачык чагылган.

Саклана күр, мәгъсүм, урман кошы,
Тавышың ишетелмәсен еракка;
Беләнмәсен серең залимнарга,
Төшерерләр тимер тозақка,—

дип, ул үзен һәм иптәшләрен кискәтәп язган.

Аның «Идел» газетасында «Ике дус», «Тормыш тырнагы астында», «Айлы кичтә», «Ачлар шатлыгы» дигән хикәяләре, фелетоннары басыла. Г. Тукайның «Җан азыклары»на, Г. Ибраһимовның «Яшә йөрәкләр»енә карата язылган «Матбугат дөньясынан» дигән мәкаләсә дә шуңа чорда чыга. 1913 елда «Аң» журналының 17, 18 санында чыккан «Әдәбиятта үзгәреш кетелә» (милли әдәбиятыбызга бер караш) дигән зур мәкаләсә дә җәмәгатьчелек тарафыннан бик җылы кабул ителә.

Әдип буларак үсеп килүче Хөснни Кәримне шуңа вақытта «Идел» газетасында эшләүче Сәғыйть Рәмиев тә рухландырып тора. Г. Ибраһимов та аның «Аң» журналына системалы язып торуын үтенә. Ул шуңа елларда Хөсннигә язган бер хатында: «Синдә фикер бар, хис бар, калам дә бар», ди һәм шуңа ук хатында «тик шуларның ачык картинада табигый тәртип белән төзелүе генә җитми» дип, тәҗрибәле язучы буларак, киңәшләр дә бирә.

Укытучылык, әдиплек, җәмәгатьчелек эшләрендә үсеп бара торган әнә шуңа чорында полициянең әледән-әле бәйләнеп торучы Хөсннигә бик нык борчый. Баштарак ул полиция эзәрлекләвенә дә, Искәндәровның «Патша хәзрәтләренә» исенә төшереп торуына да артык игътибар бирмәскә тырыша. Үзе дәрәсә дип тапкан юл белән бара бирә. Ләкин эзәрлекләүләр артык ешаеп киткән, моңа каршы берәр чара күрергә

кирәк дигән фикергә килә һәм шул турыда Кавказдан Астраханьга сөргенгә жиһәрелгән азербайҗан революционеры Нәриман Нәримановка сөйлә, Нәриманов аңа Искәндәрәвниң бик явыз охранка агенты булуын әйтә һәм:

— Сез юаш табигатьле, инсанятле кеше. Аңа каршы тора алмассыз, ул сезне бик ансәт харап итәр, аның янынан китерез! — ди.

Нәриманов бик тәҗрибәле доктор иде. Ул үзендә дәваланып йөргән Хөсниниң озаҡ вахытлар ачы-туклы укып какшаган сәләмәтлегенә игътибар итеп:

— Гомумән Астраханьның һавасы да сезгә яшәр өчен зарарлы, — дип, аннан китергә киңәш бирә.

1914 елгы уку елын төгәлләп, Хөсни Уфа ягына китергә карар кыла һәм миңа:

— Зәйнәп, миңа Астраханьнан китергә туры килә, ски укуыңны моңарчы киче алып барсаң, мин киткән та шулай укы. Уку — синең киләчәгең! — диде.

Хөсни Уфа ягына китте. Ул Бөрә өязе Байкыйбаш дигән авылда рус-татар мәктәбеңә модире һәм укытучысы булып эшли башлады. Анда да халык арасында һәм мәктәпкә белең дә актив шәһитләнүенә губерна земствосының алдыңгы хезмәткәрләре да игътибар итәләр һәм 1915 елны шул ук Бөрә өязендә «Богдан» авылында аңа ачылган төбәк китапханәсенә модир итеп күчерәләр. Ул китапханә биш волостыга караган 56 авыл халыкының аң-белемен күтәрүне күздә тотып оештырылган иде. Хөсни бу эшене бик яратып, зур дәрт белән эшләде.

Беркөнне Хөсни авылның алдыңгы һәм ышанычлы кешеләре белән гәпләшәп утырғанда:

— 1904 елдагы рус-япон сугышы 1905 ел революциясен тудырған иде. Бу сугышның да ахыры революция белән бетәр кебек күренә. Килгән хәбәрләргә караганда, Петроградта башланган чуалышлар шуны аңлаталар, — дип сөйлә. Аның бу сүзләрен кемдер стеновой приставка жиктерә. Пристав аны чакырта да бик каты орыша һәм «смутьян» дип атый. Аннары Хөсни авылларда лекция, докладлар сөйләгәнне аңа күз-колак булырга кушып, старшина, урядник, старосталарга өмер бирә.

Хөсни үзе хезмәт күрсәтә торган төбәк белән чиктәш булган рус авылларында сөргендә яшәүче өч рус революционеры белән дә таныша. Социал-демократлар партиясенен сул канатында торучы ул революционерлар Хөснине яратып, ышанып, үз араларына алалар. Хөсни ул революционерлар аркылы В. И. Ленин төгәлматлары белән таныша, алардан политик әдәбиятлар алып укый, революцион аңын күтәрә. Революционерларның берсе, Идел буйе шәһәреннән (ялгышмасаң, Самарадан кебек) жиһәрелгән Авизов дигәнне, Хөснигә революциядә большевиклар тоткан сәясәтне үзләштерүдә ярдәм итә. Революция башлангач сөргеннән киткәндә Авизов Хөснигә үзләрендә сакланган күп кенә политик әдәбият калдырып китә. Алар арасында Женева шәһәрәндә большевиклар органы булып чыккан «Вперед», «Пролетарий» газеталары була. Хөсни В. И. Ленин язган мәкаләләр белән шул газеталардан таныша. Хәтеремдә калганча, ул Ленинның:

«Новые задачи и новые силы», «Пролетариат и крестьянство», «Социал-демократия и временное революционное правительство», «Профессиональная интеллигенция и социал-демократы» һәм башка хезмәтләрен төннәр буйе укып, өйрәнәп, конспектлар төзеп утыра иде.

Революцияне Хөсни политик аңы яхшы ук чыныккан хәлдә каршылады. 1917 елның маенда Мәскәүдә үткәрелгән Беренче мәселман съездына Бөрә өязиннән делегат булып барды. Ул аннан, өле революция башлана гына, патшаны төшерүнең дауамы — хезмәт белән киниталның кискен көрәшүе чоры алда тора, шуңа хөзерләнәргә кирәк, дигән үй белән кайтты. Шул чорда В. И. Ленинның «Апрельские тезисы» дигән тарихи хезмәтенә нигезләнеп, халык арасында революцион агитация алып бару планын төзедә.

Әмма Хөснигә авылда озаҡ яшәргә туры килми, аны өяз шәһәрә — Бөрәгә мәгариф эше жиктәкчесе итеп алалар һәм мәгариф эшен революцион рухта оештыруны бурыч итеп куялар. Хөсни иң элек авылларда мәктәпләр ачу эшен оештыра: өяздә ике йөздәп мәктәп ачыла. Аннан аларга укытучылар хөзерләү курслары оештыра. Укытучыларның беренче съездын үткәрүдә катнаша. Съездда укытучылар союзы төзәлә, аның председателе итеп Хөснине сайыйлар. Мәгариф эше алып бару белән

беррэттән, ул жирле Советлар төзешүдә дә актив катнаша. Аны ояз Революцион комитеты члены итеп сайлыйлар. Хөснни шушы зур эшләрне башкарып торганда чехлар фетнәсә чыга: Уфа, аның ояз шәһәрләре, шул исәптән Бөрә дә, алар кулына элгә. Садри мулла доносы буенча, штабларына чакыртып, чехлар Хөсннине Совет яклы дип, большевик дип гаеплиләр. Тикшерү барган көннәрдә Хөснни, бер жай табып, Бөрә тирәсендәге авылга качып китә. Чехлар куылгач, тагын Бөрөгә кайтып үз эшенә керешә. Лакин бу тынымчлык та күпкә бармый. Бөрөнә Себер ягынан ябырылып килгән Колчак бандалары басып ала. Монысында инде Хөснни качып йөрөп тә котыла алмый: Колчак контрразведкасы кулына элгә. Анда өч айга якын яткач, тымгелле тиф белән авырып башлый. Аны Колчак армиясә эчендә Кызыл гаскәр файдасына разведка алып баручы Узәк ЧКА хезмәткәре ярдәмә белән генә авыру хәлендә төрмәдән чыгаралар. Терелеп аякка баса башлагач, тагын кулга алынырга торганда, шул ук кешенәң ярдәмә белән, Хөснни яшерен рәвештә Уфага китә.

1919 ел Хөснни өчен тарихи ел булды: ул коммунистлар партиясенә алынды. Аны шәһәр мәгариф бүлегендә мөселман әдәбияты нәшрияты секциясә мөдире итеп куйдылар. Халык арасында эшләү тәҗрибәсен искә алып, Уфа губерна партия комитеты Хөсннине жирле Советларны ныгытуда, Совет эшчеләренә практик ярдәм күрсәтүдә актив катнаштырды.

Совет хөкүмәтенә төрле яктан һөҗүм итеп килгән ак бандаларны җиңеп бернадар тын алгач, 1920 елны ак поляклар һөҗүмә башланды. Аларга каршы көрәшкә партия комитеты күп кенә коммунистларны гаскәр сафына мобилизовать итте. Коммунист педагог булуын игътибарга алып, Хөсннине дә Идел буе хәрби округы каршында татар-башкорт солдатлары өчен ачылган курсларга лектор итеп һәм шул курсларның полтиругы итеп билгеләделәр. Аннан кайткач, РКП(б)ның губерна комитеты каршындагы татар-башкорт нәшрияты бүлегә мөдире итеп куйдылар. 1922 елны Уфа шәһәре Советына депутат итеп сайладылар. Төп эшеннән тыш, бик күп җәмәгать эшләре алып баруына карамастан, ул укучылар хәзерләү мәктәбендә дә укытты, кичен йөрөп үзә дә педагогия институтында укыды.

Уку-укыту, гомумән, Хөсннинең иң яраткан эшә иде. Мин Астраханьда урта мәктәптә укып йөргәндә аңа язган бер хатымда, стипендия биреп укырга алсалар, фельдшерлар мәктәбенә керергә исәбәм бар, дип язгач, ул миңа: «Син, һәрхәлдә, фельдшерлар мәктәбенә кермәссәң, укытучы булырсың. Ул — мокаддәс хезмәт, ул кирәк, бик кирәк хезмәт. Үз яныма килерсәң, бер мәктәптә укытырбыз, тәҗрибәң үсүгә булышырмын. Киләчәктә, һәрхәлдә, без бергә булырбыз, моны да хәтерегә ал», — дип җавап бирде.

Мин ул чакта әле йөрәк хисен татымаган, балалыктан чыгып бетмәгән яшь бер кыз идем. Аның бу сүзләрен ничек дип юрарга да белмәдем. Миңа тик бер нәрсә бик ачык иде: рас Хөснни шулай дип әйтә икән, димәк, ул моны яхшы теләк белән, саф күңелдән әйтә. Һәм мин 1916 елны урта мәктәпне тәмамлагач, Уфа ягына, Хөснни янына юл тоттым.

Хөснни мине куанып каршы алды: «Үсеп җиткәнсең бит, минем хәтеремдә син балалыгың чыгып бетмәгән кызчык булып кына яши идең», — диде. Мин аның белән зурлар көбек дуслаштым. Үземнең фикерләремне, уйларымны ачык әйтә торган булып кыюландым. Аңа укуымны давам иттерергә теләгем булуын әйттем.

— Уку дәрте белән яшәгәң бик яхшы эш! — диде ул, минем белән килешеп...

1924 елда Уфада суд органнарын кайбер элементлардан чистарту барганда, Башкортстан өлкә комитеты Хөсннине главсуд члены итеп билгеләде. Шул уңай белән аны Казанга юридик курсларга укырга җибәрделәр. Ул Казанга килгәч, Шәһит Әхмәдиев [ул вакытларда мәгариф эшләре буенча халык комиссары] белән Галимҗан Ибраһимов: «Син инди юриспруденция кешесә, син — мәгариф эшчесә. Әйдә, Казанда калдырабыз үзеңне, семьяңны да китер!» — диләр. Тормыш шартларын да җайларга булышачакларын әйтәләр һәм сүзләрендә торалар: ике республиканың өлкә комитетлары белән дә сөйләшеп, Хөсннине даими эшкә Казанда калдыралар — главлит начальнигы итеп куялар. Җәмәгать эшә тәртибендә «Мәгариф» журналының редколлегия члены, Гыйльми үзәк члены итеп билгелиләр.

Г. Ибраһимов, Ш. Әхмәдиев һәм Хөснни Кәрим «Галия»дә укыган елларыннан ук

үзәра якын дуслар булалар. Ул дуслык 1911—1912 елларда Казанда бергәләп укыган-
да тагын да ныгый.

Хөснинең архивта саклана торган хатларын укыганда бу өч кеше арасында булган
якын мөнәсәбәт аеруча ачык чагыла. Мәнә Хөснинең Астраханьга укытучы булып кит-
кәч Казанда материал кысынкылыкта калган иптәшә Шәһиткә язган хатларыннан бер
өзек: «/Аинем ай саен билгеле микдәр килерем бар. Мин сиңа матди ягың даими
булып рәтләнгәнчә ай саен беркадәр жибереп торырмын...» Янса мәнә Шәһитнең
Хөснигә, аның материал хәле читен һәм сәламәтлеге какшаган вакытта язган бер
хаты: «Син, Хөсни туган, рухан һаман төшкәннән-төшә генә барасың. Мин сиңең үл
кайгылы тормышың өчен гаять тә борчылам. Әллә нәрсә генә, туганкай, җаның бер
дә тыныч түгел, бер туктамың көясең. Мин, туганкай, сәламәтлегеңне сакларга тырыш,
дияр идем. Беләсеңме, туганкай, сәламәтлегең зәгыйфь бит. Аны син тимер кебек
итми бернәрсә дә эшләмәү кирәк иде. Үзең укытасың, үзең хикәяләр язасың, уку
китаплары төзисең. Сиңең слабый хәлеңә җитә кала бит. Мин сиңе саулыгыңнан язәр-
сың дип искиткеч куркамын. Белмим инде, туганкаем, үземә ярамаган гакылыны биргән
булам шунда, ни эшлим соң, гәзизем!...»

Шундый ук җылы, ягымлы хатлары белән Галимҗан Ибраһимов та яхшы киңәш-
ләр бирә, аны ягымлы сүзләр белән юата. Мисал итеп, аның 1914 елның апрелендә
Сүхумидан язган хатын китермәкчә булам: «Иптәш, инктер мин сиңең сәламәтлегеңне
урта кебек күрәм. Биел Шәһит бик куркытып сөйләгән иде. Ахры, шуннан калгандыр.
Мин, кайчан гына уйласам да, сиңе көп кебек ап-ак йөзлө хәтерлим да күңелгә начар
уйлар төшә. Чын дуслыкка хәмел¹ кыл, мин сиңең хәят хакында инктер канбер вакыт
авыр уйлыйм, ягын тән сәламәтлеге хакында. Чөнки шундый кыен үткәрепкән шәкерт-
лек, аннан соң учительлеккә хәзерләнү... Син, иптәш, учительлек юлында күп тырыш-
тың, күп эшләп ач яшәдең. Бу сиңе җисмән² ватты. Сиңа чын мәгънәсендә җан һәм
тән илә свежий шат егет булу өчен безә заманнар үзеңне һичбер турыда көчләмә,
мотлак табигый хәлдә, просто, покой һәм свободно яшәргә кирәк. Авыл җирендә
учитель булсаң, күп укыту илә ватылмасаң, башка турыда да үзеңне бер дә көчләмә-
сәң, тәкәлләфләнмәсәң, шөбһәсез, теге «Галия»гә килгән елның ачык, шат, дәртле
фәлән-фәлән Хөсни кайтыр иде... Син авылга барып батып калырмын дип уйлама.
Минне кунакка чакырырсың, безгә үзең килерсең, мөнәсәбәт өзелмәс. Бер тазаргач,
шәһәргә урнашырга мотлак-мотлак мөмкин булыр. Мин моны өмет итәм. Яшь көн-
нең матур сәгатьләре бергә кичкән. Ахрысы, шуларны онытырга әдәмнең тәкәте җит-
мидер. Безгә, насыйп булса, гомернең алдынгы көннәрендә бергә булырга күп тугры
килер дип уйлыйм»...

1922—23 елларда Хөснигә беринчә мәртәбә партия Үзәк Комитеты тапшырган эш-
ләргә дә үтәргә туры килде. Шулардан зурысы һәм биш-алты айга сүзилгән Омск
өлкәсендә яшәүче казаклар арасында волость Советлары төзүдә ярдәм итешү һәм
ул Советларга хезмәткәрләр әзерләү курслары уздырып кайту булды.

Без 1925 елда Казанга килгәндә, анда «уңнар», «суллар» дигән агымнар бар иде.
Алар арасында еш кына төрле интригалар туып тора иде. Ләкин Хөсни бу агымнар-
ның берсенә дә катнашмады, интригаларына кушылмады. Кайвакыт югары урыннарда
эшләгән иптәшләре: «Син нишләп бездән ерак яшәргә тырышасың», — дисәләр: «Мин
эш эчендә, партия принциплары белән яшим, башкага вакытым калмый», — дип җавап
бирә иде. Ул соңгы сулышына кадәр партиягә, Совет хөкүмәтенә турылыклы булып
калды. Пенсиягә чыкканда, аның бу сыйфаты да, хезмәтләре дә исәпкә алынды. Хөкү-
мәтбез Хөснигә Союз күләмендәге пенсия билгеләде.

Ә аның 1936 елда ныклап авырып китүе һич тә уйламаган нәрсәдән башланды.
Без тора торган йортың бакчасында велосипедта йөрергә өйрәнгәндә, велосипеды
киселгән агач төбенә бәрелә дә, Хөсни койма буена егылып китә. Бакча агынан
ярты гына метр биеклектә булган үл койманың Дзержинский урамы агы бик биек —
биш метр була. Хөсни шуннан таш тротуарга егылып төшеп бөтен гәүдәсен кимгәтә,
башы контузияләнә. Шуннан үл озак вакыт париккис белән авырып. Аңары терелгән
кебек булып эшкә кайта, ләкин исәнлеге тагын какшый, кулларының хәрәкәте
киселгән. Шуңа да карамастан, үл 1912—14 елларда азылган һәм басылган хикәя-
ләрен карап, яңадан эшләп чыкты, аңаларын язды. 1938 елда аның «Ертылган приказ»
исемле хикәяләр китабы чыкты. Әмма аның көчәя барган авыруына беринчидән чара да
файда итмәде. 1965 елның 25 декабрендә үл вафат булды.

¹ Хәмел — күтәр.

² Җисмән — физик яктан.

«Комсомольская правда» газетасының 24 февраль санында «Копилка памяти» исемле рубрика астында авыл музейлары хақында фикерләр бирелгән. Шуларны укыгач, ә без үз шәһәребезнең тарихи истәлекле урыннарын әйбәт беләбезме, дигән сорау туды. Юк, дияр идем мин.

Үткән ел археологлардан Р. Фәхретдинов һәм Ф. Вәлиев мәкаләләрен, Г. Саттаровның Казан урамнарына багышланган материалын бастырып, «Казан утлары» журналы редакциясе бик әйбәт иткән иде.

Мин сездән тагын шундый материаллар, хосусан, Казан Кремле, андагы тарихи биналар һәм архитектура һәйкәлләре турында кичрәк мәгълүмат бирүегезне үтенер идем.

ГАЗИЗ ВӘЛИЕВ.

Халкыбызның архитектура истәлекләре белән бер Вәлиев иптәш кенә кызыксынмый. Редакция папкасында андый хатлар байтак. Г. Шамуковның «Архитектура сәнгатебезнең бер истәлегә» исемле мәкаләсә әнә шул хатларга җавап рәвешендә басыла.

Сөембикә манарасын кем салган? Ул кайсы гасырның архитектура истәлегә? Галимнәр, бу сорауларга җавап эзләп, күп баш ватканнар; капма-каршы фикерләр әйтелгән, төрлечә юраулар булган, әмма төпле, анык бер фикергә килә алмаганнар.

Габдулла Шамуковның укучыларга тәкъдим ителә торган бу мәкаләсә әлегә бәхәсләрнең давамы төсәндә язылган. Автор моңарчы чыккан әдәбиятка күзәтү ясый, аерым әсәрләрдә очраган берьяклы, тенденциоз карашларны кире кага, манара хақында кайбер яңа фикерләр әйтә, кайбер проблемалар күтәрә.

Мәсьәләнең җитди һәм катлаулы булуын искә алып, Г. Шамуков мәкаләсә белән архитекторларны һәм сәнгать белгечләрен, археологларны һәм этнографларны да таныштырдык. Ахырдан фикер алышу уздырылды. Фикер алышуда катнашучылар аерым мәсьәләләр буенча Г. Шамуков белән бәхәскә керделәр. Авторга күп кенә эшлекле киңәшләр әйтсәдә, архитектура сәнгатебезгә кагылышлы моһим проблемалар кузгатылды.

Журнал редакциясе, Габдулла Шамуковның «Архитектура сәнгатебезнең бер истәлегә» исемле мәкаләсә белән рәтгән, фикер алышуда катнашкан кайбер иптәшләрнең чыгышларын да урнаштырырга булды.

АРХИТЕКТУРА СӘНГАТЕБЕЗНЕҢ БЕР ИСТӘЛЕГЕ

«...1918 елның 24 январенда милләтләр эше буенча Халык Комиссариаты мәселәләрен өчен изге саналган атаклы архитектура истәлекләрен — Казандагы «Сәембин» манарасын, Оренбургтагы «Нарвансарай» мәчетен мәселә хезмәт ияләре карамагына тапшырырга дигән декрет чыгарды. Моның белән Советлар хөкүмәте патша режимының Россиядә йшәүче мәселә халыкларының милли һәм дини хисләрен хурлау политикасына чин куюын белдерде».

Халыклар төрмәсе саналган патша Россиясе жимерелеп, изелгән милләтләрен тулы хокук, азатлык алуларына илзе ел тулды. Россия империясенең кайчандыр йотылып бетәргә хөкем ителгән халыклары, Коммунистлар партиясе житәкчелегендә, дәүләт, хужалик, культура өлкәсендә искиткеч умышларга ирештеләр. Шулар арасында татар халкы да югары үрләргә күтәрелде. Безнең бу үсеш-күтәрелеш культура төзелешендә аеруча нык чагыла. Совет власте шартларында сәнгатьнең бездә монарчы бөтенләй булмаган кайбер тармаклары барлыкка килде һәм тиз арада үсеп чәчәк атты. Милли культурабызның кайбер төрләре исә, үз чикләребездә генә торып калмыйча, бөтен дөньяга танылды. Габдулла Тукай әле тугызынчы елда гына: «Өмет юк түгел әле: ихтимал, үз арабыздан маһир рәссамнар чыгып, шүрәленең кәкре борын, озын бармак, мөгезле башларын һәм дә кулы кыскаларын, шул тасвир кылынган урманнарны — һәммәсен тәрсим кылып чыгарырлар», — дип язган иде.

Бүгенге көндә безнең Бакый Урманчы, Харис Якупов, Лотфулла Фәттахов кебек рәссамнарыбыз, скульпторларбыз бар.

Үзе ижат иткән музыкаль эсәрие сәхнәгә чыгып уйнаучы талантлы композиторны Фатих Әмирхан 1906 елда («Гарафа кич төшемдә» хикәясендә) бары төшемдә генә күргән иде, чөнки өндә әле андый кешеләр юк иде. Революция таны атып күп тә үтмәдә, безнең Салих Сәйдәшев, Солтан Габәши, Фәрит Яруллин, Нәжиб Жиганов, Жәүдәт Фәйзи кебек дистәләргә талантлы композиторларыбыз үсеп чыкты.

1907 елда һавәскәрләр инициативасы белән барлыкка килгән театр сәнгатебез Октябрь революциясеннән соң профессиональ дәрәжәгә күтәрелде һәм илебездә милли театрлары арасында күренекле урын алды. Хәзерге вакытта зур осталыкка ия булган музыкантларны, җырчыларны, биючеләрне берләштергән Опера һәм балет театрыбыз бар. Сәнгатькә сәләтле балаларны тәрбияләү өчен музыка һәм рәсем мәктәпләре, нинһаят, югары квалификацияле музыкаль кадрлар житештерә торган консерватория бар.

Әгәр Тукай белән Әмирхан безнең көннәргә кадәр яши алган булсалар, кайчандыр хыял гына булып тоелган нәрсәләрен чыңга ашуды күрү, тая калыплар иде. Хәзер инде безнең шүрәлебез кагазга, киядергә генә түгел, сәхнәгә дә күчте. Фәрит Яруллинның гүзәл музыкасы белән бергә, шүрәле Советлар Союзының бик күп

¹ В. И. Ленин Мәселә халык комиссариаты членнары белән сөйләшә, «Сәембин» манарасын һәм «Нарвансарай» мәчетен мәселәләргә кайтару турында алар төзөгән декрет проектларын хуплый (В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, V издани. Том 35, стр. 574).

² Б. Г. Гафуров. Коммунистлар партиясенең милли политикасына караган кайбер мәсьәләләр. Мәскәу. Госполитиздат. 1959 ел. 32—33 битләр. Рус телендә.

сәхнәләрен гизде. Алай гына да түгел, чит илләргә кадәр барып житте. Шулай итеп, татар мифологиясенен герое бөтен дөнья культура казанышлары хәзинәсенә эверелде.

Болар, әлбәттә, барысы да билгеле нәрсәләр.

Ләкин, уңышлар белән бергә, культура өлкәсендә безнең әле кул тимәгән яисә онытылып калган тармакларыбыз да юк түгел. Шундыйларның берсе — архитектура сәнгате.

Республикабызның башкаласы Казан шәһәре әкият тизлегә белән үсә. Шәһәрдә, тораك йортлардан тыш, төрле жәмәгәт биналары, культура сарайлары салына. Ләкин бу йортларның, биек биналарның архитектура эшләнешендә татар халкына хас төзелеш үзенчәлекләре, милли колорит бөтенләй диярлек чагылмый. Кавказ, Урта Азия һәм Балтик буе республикаларының башкалаларында жирле халык архитектурасына нигезләнеп салынган мәһабәт биналарны күрүп сокланмау мөмкин түгел. Дөрөс, төзелешне стандарт проектларга гына нигезләү практикасының йогынтысы анда да шактый нык сизелә. Соңгы елларда салынган йортлар нәкъ бездәгечә, барысы да бер төсле. Ләкин жәмәгәт биналары төзегәндә анда жирле традицияләр һәрвакыт киң кулланыла. Милли архитектура традицияләрен өйрәнү, үстөрү, камилләштерү эшен фәнни нигезгә корудан килә бу.

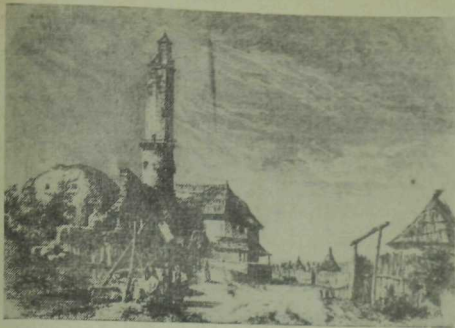
Ә бездә, бәлки, өйрәнәр, үстөрер нәрсә юктыр? Бит кайберәүләр әле дә булса татар халкының киез йортлардан, читек-кәвештән башка бер нәрсәсә дә булмаган дип исәпли. Бәлки шундый карашлар да булу сәбәпле, бездә милли архитектура сәнгате гафу ителмәс дәрәжәдә артка каладыр.

Дөрөс, татар халкының бүгенге көнгәчә сакланып калган архитектура истәлекләре күп түгел. Казандагы борынгы таш биналар бөтенләй диярлек жимерелеп беткән. Үзләренә гүзәллекләре, байлыклары белән дан тоткан Болгар, Суар, Бүләр, Жүкә-тау, Тубылгытау, Кирмәнчек шикелле шәһәрләр шулай ук вакыт һәм яулар тарафыннан юкка чыгарылган. Хәтта Бөек Болгар хәрәбәләре арасында жимерелеп бетми калган биналарны да, Петр I нән кадерләп сакларга, дигән боерыгы булуга да карамастан, Елизавета Петровна хакимлегә чорындагы Казан архиепискобы фанатик Лука Канашевич жимертөп бетергән.

Ләкин, шуңа да карамастан, жентекләп тикшергәндә, исән торып калган аз гына истәлекләрдән дә шактый материаллар тупларга һәм аларны төзелеш практикасында ижади файдаланырга мөмкин булыр иде.

Ул заман архитектурасын күз алдына китерү өчен, XVI гасырның икенче яртысында төзелгән һәм «Лицевой летописный Свод» дип аталган ун томлык җыентыкка мөрәжәгать итеп карыйк. Җыентыкның татарлар турында сөйләгән өлешләрендә шартлы рәвештә генә сурәтләнгән татар тормышы, татар архитектурасы формаларын күрсәткән рәсемнәр урнаштырылган. Ләкин, шартлы рәвештә генә сурәтләнсә дә, ул рәсемнәр безнең борынгы архитектурабызның реаль күренешләренә нигезләнмәгәннәр. Бу җыентыктан тыш тагын икенче бер чыганакны да күрсәтеп үтәргә мөмкин. Казан ханлыгын яулау вакыйгасын мәңгеләштерү максатында, митрополит Макарий инициативасы белән эшләнгән һәм «Казанны алу апофеозы» дип аталган картина барлыгы мәгълүм. Бүгенге көндә бу картина Третьяков галереясында саклана. Картинаны өскә уң як почмагында, көчле ялкын эчендә, Казан шәһәре сурәте — биек таш койма белән уратып алынган зур шәһәрнең бер почмагы күренә. Анда 17 бина, 4 мәчет сурәтләнгән. Тарих галиме М. Г. Худиков, бу ике эсәрне жентекләп тикшереп, татар чоры Казаны темасына фәнни хезмәт яза һәм аны «Вестник научного общества татароведения» дигән журналның 1930 елгы 9—10 саннарында бастыра. Автор «Казаны алу апофеозы» картинасында уңбер төрле архитектура формасы барлыгын исбат итә һәм үзенә махаләсендә шул формаларның схемаларын урнаштыра. Бу хезмәтне һәм андагы архитектура формаларын безнең архитекторларыбыз (теләк булганда), әлбәттә, үз эшләрендә файдалана алырлар иде.

Үткән ел Казан төзелеш институтында архитекторлар әзерләү курсы оештырылды. Быел ул архитектура кафедрасына эверелде. Менә шунда болгар-татар архитектурасы традицияләрен дә өйрәнү буенча дәрәсләр алып барылыр. Димәк, хәзер архитектура кафедрасы каршында жирле традицияләргә гыйльми тикшерү эшләрен җәелдерү мөмкин. Мәсьәлән тагын бу ягы да бар: бабайларның борынгы мираслары белән кызыксыну милли чикләнгенлеккә алып бара дип уйлаучылар да

Художник Бар тарафыннан эшлэнгән мәчет рәсеме.

юк түгел. Моның да йогынтысы булмый калмагандыр, әлбәттә. Мәгълүм ки, бу шикләнүләреннән марксизм тәгълиматы белән бериндә уртаклыгы юк. Заманында әлекке бөтен мирасны буржуйныкы дип, без өр-яңа культура төзибез дип хыялланыучы пролеткультчылар да шундый фикерне алга сөрәп маташтылар. Ләкин партия аларны бик каты тәнкыйтьләде һәм яңа жәмгыять культурасы төзүгә гыйльми нигезләрен күрсәтте. «Кешелек жәмгыяте үсешендә барлыкка килгән культураны төгәл итеп белү, үзләштерү белән генә пролетариат культурасын төзәп була — шуны ачык итеп аңламыйча, бу бурычны үтәп булмый», — диде Владимир Ильич комсомолның III съездында сөйләгән речендә.

Казан ханлыгы чорында таштан, кирпечтән салынган монументаль корымналар Казанда һәм башка шәһәрләрдә генә түгел, хәтта авылларда да булган. «Нива» журналының 1879 елгы 45 санында, 881 биттә, бер рәсем бар. Ул рәсемне мәшһүр француз художнигы А. Бар эшләгән. Үткән гасырның уртасында Россия буйлап саяхатта йөргәндә, ул Казан губернасындагы бер татар авылына килеп чыга һәм кирпеч белән таштан салынган борынгы мәчет харабәсен күрә. Мәчет бинасының жимерелми калган кайбер архитектура формалары үзләреннән оригинальлеге, нәфислеге белән художникны хайран калдыра, һәм ул аны кагазга төшәрә.

Тарих фәннәре кандидаты архитектор Фәтх Вәлиевнең күрсәтүенчә¹, художник А. Бар тарафыннан кагазга төшереп алынган ул мәчет XVI гасырның беренче яртысында салынган булырга тиеш. Стиль үзенчәлекләре белән ул борынгы болгар архитектурасына барып тоташа. Ф. Вәлиев язганча, бу бинаның төзелешендә шактый зур үсеш, яңалык элементлары да күренә.

Шулай итеп, югары баскычка күтәрелгән болгар-татар архитектура сәнгатеннән стиль, художество үзенчәлекләре шул чорның авыл архитектурасында да чагыла дия әйтергә безнең тулы мөмкинлектебез бар.

Казан ханлыгы чоры архитектурасының исән калган ия гүзәл эсәре — Сөембикә манарасы. Ләкин анысы да бәхәсле. Аның кайчан һәм кем тарафыннан салынуы тәгаен генә ачыкланмаган икән. Бу мәсьәлә мине бик кызыксындырды һәм мәсьәләгә төбәнә төшенмәк булып, Сөембикә манарасына караган хезмәтләрне махсус укып тикшереп чыктым.

¹ Ф. Х. Вәлиев. К истории архитектуры казанских татар XV и первой половины XVI вв. Сборник «Вопросы истории, филологии и педагогики». Вып. II. Изд. КГУ, Рус телендә. Казан. 1967 ел. 94—103 битләр.

Сөембикә манарасы Казан алынганнан соң салынган дигән караш кайчан һәм ничек туган соң? Ин элек сүзгә шуннан башлыйк. Билгеле булганча, патша хөкүмәте рус булмаган барлык милләتلәргә гасырлар буена кысып, изеп килде һәм аларны, христиан байрагы астына җыеп, руслаштыру политикасын уздырды. Рәсми телдә «инородец» дип йөртелгән вак милләتلәргә культура үсешен тоткарлау, булган кадрәсен юк итү өчен төрле чаралар кулланылды. «Инородец»ларда уяну чаткылары күренсә, великорус шовинистлары бик нык пошындылар, кайгырдылар һәм ничек тә ул чаткыларны тизрәк сүндерү юлларын эзләделәр¹. Бу юлда алар һәр халыкның үз эчендәгә реакцион көчләреннән дә оста файдаландылар. Мәгълүм ки, һәр халыкның өстен сыйныфы патша кубызына биеп торды. 1905 ел революциясә чорында яулап алынган Октябрь манифесты нигезендә «инородец»ларга бирелгән матбугат иргә шовинистларның багырьләрен көйдәрдә. Реакцион тарихчы Н. А. Спасский үзен «Очерки по Родиноведению» дигән китабында: «Чуваш интеллигенциясә арасында, кызганычка каршы, милләт һәм милли әдәбият идеясә туды. Комиссаров әфәндең сүзләренә караганда, хәзер бу идея үсү-яңару чорын кичерә»²,— дип язды. (Курсив һәм тәрҗемә минекә — Г. Ш.)

Күрәсез, «инородец»ны христианлаштыру ғына да житми, шовинистлар теләгәнчә, вак халыклар, үзләренчә телләрен, милли йөзләрен, рухи байлыкларын жуеп, руслашырга тиешләр. Әлеге Спасский мукшыларны үз горфе-гадәтләрен, туган телләрен онытып, тиз арада руслаша барулары өчен үтереп мактый (44 бит), әмма күптән христианлашкан чуваш халкы массасы «руслашуга бик авыр бирелә» дип пошына (49 бит).

Спасский фикеренчә, инородецларның ин эшәкесә — татарлар. «Хакимлек итүче милләтнең һичбер төрле йогынтысына бирелми», ди ул татар халкы турында (80 бит). Спасский Казан губернасының артталыгын татарларның руслашуга каршы торуы белән аңлата. Аның фикеренчә: «Фәкат тиз арада бөтен халыкларны христианлык һәм рус културасы байрагы астына туплап, барысын бер итү аркылы ғына губерна халкын ечкә һәм тышкы үсеш юлына чыгарырга мөмкин. Ә бу эшнә бары тик рус милләте, Рус дәүләте хакимлегә идеясә белән сугарылган рус чиркәве һәм рус мәктәбе генә өшли ала» (376 бит).

Әлбәттә, монда сүз патша хөкүмәтенң тоткан политикасы һәм аны тормышка ашыручы реакцион көчләр турында бара. Рус халкының революцион-демократик өлеше бу политиканы якламады ғына түгел, аңа каршы актив көрәш алып барды. Инородец дип йөртелгән халыкларның хезмәт ияләре алдыңгы рус демократларының гуманистик юнәлештәгә фидакарь көрәшләрен күрәп килделәр, аларның мораль ярдәмнәрен, кешелек мөнәсәбәтләрен һаман тоеп тордылар. Әйтк, полиция һәм погромчы карагүһләр тарафыннан милли дошманлык тудыру максаты белән оештырылган «Бейләс эш», Малмыж өязе Иске Мултан авылындагы удмурт крестьяннарның дини йола буенча кеше үтерүдә гаепләү процессы вакытында, рус халкының атаклы әдипләре Горький белән Короленко патша хөкүмәтенң шовинистик, провокацион погром политикасына каршы фидакарь көрәш алып баралар һәм җинеп чыгалар. «Мултан авылында корбан чалу» процессы вакытында Короленконың яклау речен генә алып карыйк: ул анда полиция һәм погромчы карагүһләрның мәкерле максатларын шундый бер көч белән фаш итә, патша судына удмурт крестьяннарның яклаудан башка юл калмый.

Реакцион рус интеллигенциясә арасында исә татар културасын түбәнайтеп күрсәтү тенденциясә ул елларда шулкадәр көчле була ки, моның өчен кайберәүләр хәтта фальсификация юлына басудан да тартынмый. Мәсәлән, Андрей Курбский язмаларын беренче тапкыр китап итеп бастырып чыгаручы Н. Г. Устрялов³, шул тенденцияне үткәрү өчен, оригинал текстына үзлегеннән «төзәтмә» кертә.

¹ СССР Фәннәр академиясә 1967 елда чыгарган «Урта Идеә һәм Урал буе татарлары» дигән китапны карагыз. 375—376 битләр.

² Икенче басма. 1913 ел. 52 бит.

³ Устрялов Н. Г. — монархистик юнәлештәгә тарих галиме. Н. А. Добролюбов һәм башка замандашлары аны бик каты тәнкыйтьлиләр.

Мәгъләүм булганча, гаскәр башлыгы Андрей Курбский 1552 елда Казанны яулап алуда катнаша һәм шул турыда үзенең язмаларын калдыра. Ул шәһәр крепосте стенисын шартлаткан урынын ерак түгел тау башында, бирик вежа (башня — манара) тора дип яза. Бу сүзләр Сөембика манарасына туры килә. Курбский үзенең әсәрендә бу манараны берничә тапкыр телгә ала. Бер жирдә шундый деталь бар: «бирик вежа... (манара) башынан хоругвь (хәрби байрак) болган ишәрә ясау белән, урманда посып торган басурманнар (ягъни татарлар) отряды кинәт безгә һөҗүм ясий», ди автор¹. Устрялов, Курбский хезмәтендә искә алынган әлеге зур «вежа»ны Казан крепостен шартлаткан вакытта жимерелгән итеп күрсәтү өчен, автор текстын үзлегеннән үзгәртә. Бер урында «жимерелде» дигән сүз алдына «башня» сүзен өстәп куя:

«Под вежу великую и под тайники подкопано, откуда они на весь град воду брали, а порохов подставлено, аки двадесять бочек великих: башню и вырвало»².

Курбский язмасының бу жирендә «башня» дигән сүз бөтенләй юк. Анда тик «...и вырвало» гына диелгән. Устрялов бу «төзәтмәне» ни өчен керткәндәлеген болай аңлата: имеш, аның кулындагы тугыз күчмәненең берсендә, нәкъ шушы урында, «башня» дигән сүз булган. Казан университеты профессоры С. М. Шпилевский болай сүз өстәп автор фикерен бозарга кирәкмәс иде, ди. «Автор бит су алырга чыга торган яшерен юлны жимертү турында гына әйтә, башня жимерелү турында бер сүз дә әйтми», — дип яза Шпилевский³. Ул рус ellsязмаларында да факат су ала торган яшерен юлны жимертү турында гына сүз баруын, анда башня турында бер сүз дә булмавын әйтә⁴. Профессор Шпилевский «Курбский язмалары»ның үз китапханәсендә сакланган күчмәсендә дә текстның ул жирендә «башня» сүзе булмавын күрсәтә⁵.

Ләкин никадәр кызганыч булмасын, шушы үзгәртеп бастырылган Устрялов варианты барлык соңгы басмалар өчен төп текст хезмәтен үтәп килә. Шулай итеп, 1552 елда Казан шәһәрнең үз күзе белән күрәп язган авторның фикерен бозып бирү әле һаман дәвам итә! Устряловтан соң бу тенденция шулкадәр көчәеп китә, «Казан тарихы» дигән әсәренң авторы М. С. Рыбушкин китабының беренче басмасында Сөембика манарасын татар архитектурасының бүтәнгәчә сакланып калган бердәнбер әсәре дип күрсәтсә, икенче басмасында, реакцияң көчләр тәэсиренә бирелеп булса кирәк, бериндиде ныклы дәлил китереп мәшһәкәтләшмичә, беренче басмадагы үз сүзләренә капма-каршы фикерне алга сөрә: «...Халык риваятьләре буенча, манара татар ханлыгы чорына карый. Әмма безнең фикеребезчә (курсив минекә — Г. Ш.), ул Анна Иоановна хакимдәге чорында салынган. Әйткә, сәләһә карап, аны татар хакимдәге заманында салынган дияргә дә булсын, ди. Ләкин Казанны яулап алучы (Иван Грозный — Г. Ш.) өйләренә генә түгел, хатта гыйбадәтханәләрен һәм хан төрбәләрен дә жимерергә боерык биргән бер заманда манараның гына исән калуы мөмкинме»⁶, — дип яза ул китабының икенче басмасында.

Димәк, манараны, аның уенча, Мәскәү хакимдәге заманында салганын була. Ни өчен салынганлыгын ул болай аңлата:

«...Рус коралын тиешенчә танымаган инородецлар хәрәкәтен күзәтү өчен»⁷.

Тик шунысы гажәп: ул манараны ни өчен татар стилендә салдылар икән соң? Өр-яңа манара салып маташканчы, элек салган манараны гына жимерми калдырып, шуниан файдалану дөресрәк булмады микән? Бу хакта профессор Н. П. Загоскин да шундый ук фикерне әйтә: «Чиркәүгә әйләндерелгән Мәрәзе (Нургаи — Г. Ш.) мәчете

¹ Бу деталь манараның хәрби корылма булуын күрсәтә. Алай әйтү өчен генә андый биек манара эшләмәсләр.

² Сказание Ки. Курбского. СПб. 1833 ел. 34 бит.

³ Древние города и другие булгарско-татарские памятники в Казанской губернии, 1877 ел. Казан. 463 бит.

⁴ Бу мәсьәлә белән тирәнрәк кызыксынуучылар: түбәндәге чыганакларны да карый алалар: Царственная книга. 184—286 битләр. Николай. VII. 163—164 битләр.

⁵ С. М. Шпилевский. Древние города... 463—464 битләр.

⁶ М. С. Рыбушкин. История Казани. II басма. Казан. 1850. I том, 86—87 битләр.

⁷ Шул ук әсәр. 86 бит.

исән-сау торып калган лабаса; шулай булгач, бүгенге көндә Сөембикә исеме белән йөртелгән манараның да берәр практик максат өчен калдырылуы бик ихтимал»¹.

XIX гасырның икенче яртысында археологларның IV съездына әзерлек башлана. Бу съезд Казан губернасындагы борынгы шәһәрләр һәм башка төрле болгар-татар иштәлекләрен гыйльми тикшерүгә багышлана. Съезд алдына күп төрле проблемалар белән бергә, Сөембикә манарасының кайчан һәм кемнәр тарафыннан салынуы мәсьәләсен тикшерү бурычы да куела. Ике рус галиме съезд программасы буенча язылган хезмәтләрендә бу мәсьәләне һәр яктан җентекләп тикшерәләр. Галимнәрнең икесе дә Сөембикә манарасы Казан ханлыгы чорында салынган дигән фикергә килә. Мин монда, сүзгә озынга сузмас өчен, шул хезмәтләрнең берсенә генә — профессор С. М. Шпилевскийның югарыда телгә алынган китабына гына тукталмакчы булам².

Профессор С. М. Шпилевский манараны Мәскәү хакимлеге чорында салынган дигән фикерне исбатлау өчен китерелгән дәлилләрнең барысын да нигезсез дип таба һәм манараның Казан ханлыгы чорында салынуын исбат итә торган дәлилләрнең төплерәк икәнлеген әйтпәй китә. Беренче фикерне, ягъни манара Мәскәү чорында салынган дигән фикерне нигезләү өчен китерелгән дәлилләргә ул аерым-аерым туктала. Монда мин шуларның татарчага тәржемә ителгән күчермәләрен бirmәкче булам:

«Эрдман, белмим, нәрсәгә таяныптыр, манараны ваттырып ташланган мәчет кирпечләреннән Иван Васильевич салдырган, ди»³.

«Анна Иоановна чорында манара янында Комендант йорты дип аталган бина салынган булган, ул йортка әлеге манара астыннан кереп йөргәннәр. Шуңа нигезләнеп, кайберәүләр Сөембикә манарасы да шул чорда салынган дигән нәтиҗә ясаганнар» (469 бит).

«Второв⁴ манараны руслар салган дигән фикерне нигезләү өчен китерелгән шундый бер дәлилгә туктала: «Кайберәүләр манара стенасындагы уелма сыман детальне күрсәтеп, бу икона кую өчен ясалган булырга тиеш; шулай ук пилястрлар да (стенага ябыштырып эшлэнгән колонналар — Г. Ш.) татарларда булмаган, имеш» диләр. Әмма шунда ук Второв шушы сүзләргә дә өсти: «Ләкин, — ди ул, — Бохара шәһәрендә дә кайбер биналарның шушы манараныкы шикелле нечкә колонналар белән эшләнүен һәм Казан белән Бохара арасында тыгыз бәйләнеш булуын исәпкә алсак, манараны борынгы Казан ханлыгы калдыгы дигән фикер белән дә берникадәр килешеп була» (470 бит).

«Манара Алексей Михайлович заманында салынган дип уйлаучыларның дәлилләре шул: имеш, манара янындагы чиркәү бинасын янартканда жир астыннан Михаил Федорович һәм Алексей Михайлович акчаларын тапканнар. Ә чиркәү белән манара бер үк нигезгә корылган, имеш. Шулай булгач, янәсе, бу акчаларның нигез корганда салынган булуы мөмкин. Ләкин бу фикер белән килешү өчен иң элек чиркәү белән манараның бер нигездә булуын исбат итәргә кирәк⁵. Икенчедән, табылган әлеге акчаларның бинага нигез корганда салынуын исбат итәсе бар, чөнки аларның мәчет бинасын чиркәүгә эйләндергәндә генә салынуы да бик ихтимал» (471—472 битләр).

Шуларга тукталганның соң, профессор С. М. Шпилевский, Сөембикә манарасының Казан ханлыгы чоры әсәре икәнлеген раслый торган дәлилләрнең берсе итеп, «Казанская Писцевая книга»⁶дагы язманы күрсәтә.

«Анда нәкъ манара гирәсендә татар биналары барлыгы әйтелә. Китапның белдерүенә караганда, элекке хан ишегалды (дворы) урынында ике бина булып, берсе хан ишегалды түрәсидә, икенчесе хан ишегалды белән янәшә. Хан ишегалды Введение чиркәве янында дип күрсәтелә. Ул чиркәү бер ягы белән Сөембикә манарасына, икенче

¹ Спутник по Казани. Казан. 1895 ел. 101 бит.

² Кызыксынуучылар П. Заринскийның «Очерки древней Казани» дигән әсәрөн карый алалар. Казан. 1877 ел. 146—150 битләр.

³ С. М. Шпилевский, исеме алда аталган китап, 469 бит.

⁴ «Казанские губернские ведомости» газетасының редакторы.

⁵ Исбат ителгәндә, манара белән чиркәүнең бер нигездә булуы әлеге тезисны раслый алмый. Чөнки бик күп галимнәр чиркәү Казан ханлыгы чорындагы Нурғали мәчетен үзгәртеп кенә эшлэнгән диләр.

⁶ «Писцевая книга» 1565—1568 елларда төзелгән.

Казанны алу апофеозы.

Манара Мәскәү хаким-леге чорында салынган дигән фикер бары узган гасыр урталарында гына барлыкка килә. Ана кадәр мондый нәрсә беркемнен дә башына килми. Рус галим-нәренен барысы да Сөембикә манарасын Казан ханлыгы чоры әсәре дип йөртәләр. Манара ханлык бетерелгәннән соң салынган булса, бу архитектура шәһәр-рин алар, үзләре ижәт иткәнене онытып, бер авыздан татарныкы дип йөртәләр идеме икән?... Сүз унаенда шунысын да әйттик, рус архитектурасын популярлаштыру өчен бик күп фәнни хезмәтләр, альбомнар чыгарылган. Ләкин шуларның берсендә дә Сөембикә манарасы күрсәтелми. Әгәр дә манараның Мәскәү хаким-леге чорында салынуы исбат ителгән булса, үзенә композицион төгәлlege, мәһабәтlege белән күпләргә хайран калдырган бу уникаль әсәренә альбом төзүчеләр, ихтимал, читтә калдырмаслар иде.

Югарыда телгә алынган «Казанны алу апофеозы» картинасында без Сөембикә манарасы рәвешендәге күп яруслы һәм капкалы башнялар күрәбез. Казанны алуға өч ел тулганда эшләнгән бу картина Сөембикә манарасын төгәл итеп күрсәтмәсә дә, шул чордагы Казан шәһәр-ендә шуна охшаш манараларның булуы турында сөйлә.

Сөембикә манарасының гомум архитектура стилис-нда генә түгел, хәтта аның детальләр-ендә дә борынгы Болгар традицияләре чагыла. Сөембикә манарасы белән Болгардагы «Кара Пулат»ның һәм шулай ук Идел буендагы жимертелеп юкка чыгарылган кайбер корылмаларының декоратив капительләре (колонна башлары) арасында зур уртаклык бар. Ленинградта Дәүләт эрмитажында, Терещенко коллекциясендә, Алтын Урданың башкаласы Сарай-Берке хәрәбәләр-еннән табылган шундый капительләр саклана. Шуларның берсе Сөембикә манарасыныкына бик охшаш. Өч заманга караган бу өч бинаның декоратив детальләр-е бер тамырдан. Алар өчесе дә көнчыгыш архитектурасына хас «сталактит» дип аталган өчәр буынлы капительләр категориясе-нә стилишәштерелгән формасында эшлән-гән. Бер-берсеннән алар тик заман тирәс-ендәге кайбер стилистик үзгәрешләр-е белән генә аерылалар.

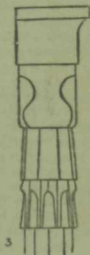
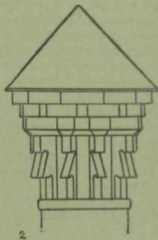
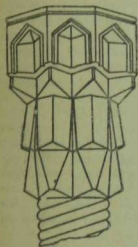
Билгеле булганча, Алтын Урда дәүләте төзөлгәч, башкаланы салу өчен, яулап алынган Болгар иленнән төзүчеләр жыеп китерәләр. Шулай ук Казан шәһәр-ен салучылар да, нигездә, болгар осталары була. Борынгы Болгар төзүчеләр-е исә заманында иң зур осталардан саналганнар. Аларны рус князьлекләр-енә дә чакырганнар. Болгар төзүчеләр-е русларга сарайлар гына түгел, хәтта чиркәүләр дә салып биргәннар. Мәсә-

ташларын жыеп, язуларын халыкка күр-енә торган итеп, чиркәү нигезенә тездерә. Чиркәү нигезенә салынган ул ташларның гарәпчә-татарча язуларын бүг-ен дә укып була.

лэн, тарихчы В. Н. Татищев Владимир-Суздаль князьлегендәге Юрьев-Польск чиркәвен болгар осталары салуы турында яза¹.

Рус князьләре Болгардан төзү осталары белән бергә төзү материаллары да керткәннәр. «Андрей Боголюбскийның тормышы» дигән кулъязма кытапта Владимир-Суздаль князьлегендә салына торган биналар өчен Болгар иленнән каекларга төгәп ақташ алып китү турында язылган².

Кыскасы, Казан тарихын тикшерүче рус галимнәренен зур күпчелеге Сөембикә манарасын Казан ханлыгы чорыннан торып калган корылма дип исәпләләр. Революциягә кадәр чыккан энциклопедияләренен барысында да ул шулай дип күрсәтелә³. Ә менә «Социалистик Татарстан» газетасында (1966 ел, 22 ноябрь саны) В. Остроумов һәм В. Чумаковның «Һәйкәлләр сөйди» дигән макаләсендә шунның нәкъ киресен раслау нигә кирәк булгандыр?!

Колонна башларының сызымнары: 1. Сарай-Берке харабәләреннән табылган капитель; 2. Сөембикә манарасынның; 3. Болгардагы «Кара Пулатникы».

Шушы ук фикерне куәтләү өчен үз вакытында Н. Ф. Калинин да «иңа» дәлил эзләп таба. Үзенен «Казан» дигән китабында ул: «XVII гасыр ахырында төзелештә яндырылган кирпеч кулланыла башлаган, Мәскәү Кремле башнялары да, Сөембикә манарасы да шул елларда кызыл кирпечтән салынган»⁴, дип яза.

Ләкин, безнеңчә, Калининның бу «кирпеч дәлилен» кире кагу бик җиңел. Дөрөс, рус архитектурасында яндырылган кирпеч куллану XVII гасырда башлана. Ләкин бу бит рус архитектурасында гына шулай! Башка халыкларда, әйтик, көпчүгүшлә, яндырылган кирпеч куллану безнең эрага кадәр үк башланган. Мәсәлән, Самарканд шәһәренен Африсиаб дип йөртелгән өлешендә археологлар моннан 2500 еللәр элек салынган биналарның яндырылган кирпичләрен тапканнар⁵.

¹ В. Н. Татищев. История России с самых древних времен. III китاپ. Мәскәү, 1774. 79 бит.

² В. Доброхотов. Древний Боголюбский городок. Москва. 1852. 70—71 битләп.

³ Профессор В. В. Егоров үзенен 1944 елда Казанда бастырган «Сөембикә манарасы» дигән гыйльми хезмәтендә борынгыдан калган бу шәһәрның рус архитектурасына зур тәэсире турында яза: «Сөембикә манарасы Россиядә XVII гасырда салынган башнялы бик күп корылмаларга прототип (өлгә) булып тора, монның үрнәкләрен гражданлык архитектурасында гына түгел, хатта дини архитектурада да күрергә мөмкин була» (16 бит).

⁴ Н. Ф. Калинин. Казан. 1952 ел. 50—52 битләп.

⁵ «Самарканд», Справочник-путеводитель. Ташкент. 1962. 50—52 битләп.

Безиен республика территориясендәге Болгар харабәләре арасында кызыл кирпеч ватыкларын без бүгенге көндә дә шатыр-шотыр таптап йөрибез. Борынгы Болгар кирпечләре дүрткел булган. Аларның бүгенге кирпеч рәвешендәге ярты квадрат итеп сугылганнары да очрый. Боларны яхшы белүче¹ археолог, профессор А. П. Смирнов: «Төзелештә квадрат һәм ярты квадрат рәвешендәге кирпеч кулланганнар»¹, дип яза.

Профессор А. П. Смирнов үзенең шул ук китабында (78 бит) Суар шәһәре урынын казыганда кирпечтән салынган бина һәм кирпеч стена калдыклары табылуы турында яза. Әлеге бина һәм кирпеч стена, Смирновның әйтүенә караганда, X гасырда салынган булырга тиеш.

Ниһаять, кирпеч тә, «кирпеч» сүзе дә русларга көнчыгыштан — татарлардан келгән. Сүзлекләрдә ул шулай дип күрсәтелә дә. Мәхмүт Кашгарый сүзлегендә (XI гасыр) «кирпеч» сүзенә бирелгән «бешкән кәрбиж» аңлатмасы да бик кызыклы. Бу инде утга яндырылган кирпеч дигән сүз. Кирпеч сүзе XIII гасырда төзелгән «Кодекс Куманикуста» да очрый.

Борынгы яндырылган кирпечләрнен формалары, заман үткән саен, акрыялап үзгәрә барган. X, XI, XII гасырларда төп форма дүрткел плита рәвешендә булса, соңга таба ярты квадрат рәвешендәге озынча кирпеч кинрәк кулланыла башлый. XV гасырда инде дүрткел формадагы кирпечләр бөтенләй эшләнми, факат ярты квадрат — бүгенге кирпеч рәвешендә генә эшләнә башлый. Болгарларның бу традицияләре Казанга да күчә.

XVII гасырның утызынчы елларында сәяхәтче немец галиме Адам Олеарий Шлезвиг-Гольштейн илчелеге сафында Мәскәүгә килә. Ул Мәскәү князе рөхсәте белән Россия аша Иранга сәяхәт ясый. Идеп буйлап барганда юлда очраган шәһәрләргә тукталып, үзен кызыксындырган нәрсәләрен рәсемнәрнә дә төшерә. Кораб 1635 елның 14 августында Казан турысына туктый. Шул вакыт А. Олеарий Казан шәһәреннән рәсемнә дә ясый. Казанда Олеарий озак була алмый, шуңа күрә аның Казанга караган рәсемнәре бик үк төгәл дә түгел. Ләкин рәсемдә Сөембикә манарасының аскы яруслары, бигрәк тә аскы капкасы аермачык күренеп тора. Манараның өсте — очлы өлеше рәсемдә юк.

Шуңа таянып кайбер галимнәр шундыйрак нәтижә ясыйлар: Иван Грозныйның әлеге «жимертергә» дигән боерыгы буенча манараның өске өлешен ваттырганнар; ләкин, стратегик максатларда кирәк булганлыктан, аскы ярусларын шул килеш калдырганнар. Мәсәлән, Н. А. Спасский югарыда телгә алынган китабында: «Сөембикә манарасының аскы өч ярусы татарлар кулы белән салынган, калган өлешен һәм очындагы шпилен XVIII гасырда, Мөрәле (Нурғали) мәчетен чиркәүгә әйләндергәндә, эшләгәннәр. Беренче өч ярусы кайчандыр мәчет белән тоташкан булган һәм алар икесе дә төзелеш ягынан бер-берсенә гармоник байланганнар», ди (244 бит).

Адам Олеарий калдырган сурәттән тыш, XVII гасыр ахырында билгесез бер рәсәм тарафыннан эшләнган тагын ике рәсем бар. Аларда да шулай ук Казан шәһәре сурәтләнган. И. Покровскийның язсуына караганда², ул рәсемнәр Витсен дигән голландияле авторның китабы өчен³ Петр I боерыгы буенча эшләтелгән. Рәсемнәр үтә примитив, анда зур төгәлсезлекләр, ялгышлар күзгә бәрелеп тора. Мәсәлән, татарлар яши торган бистә Кремльнән көньяк почмагына тоташкан итеп сурәтләнган. Мәгълүм ки, ул тирәгә татарларны якин жибәрмәгәннәр. Алар тик Болак арыягында гына яши алганнар. Кремль эчендәге биналарының урнашу тәртибендә дә рәсемдә зур хаталар бар.

Жентекләп караганда, рәсемнән уртасыннан чак кына сулдарак, дүрт төмбәзле чиркәү артында, күп ярусы биек бер бина күренә. Бу бинаны Сөембикә манарасының Адам Олеарий рәсемдә күрсәтелгән аскы өлеше дип кабул итәргә дә мөмкин. Ләкин, кызганычка каршы, Витсен китабы өчен эшләнган бу рәсемнәре, зур хаталары, төгәлсезлекләре аркасында, фәнни документ дип исәпләп булмый. Кайбер тарихчылар фике-

¹ А. П. Смирнов. Волжские булгары. Москва. 1951. 138 бит.

² И. Покровский. Казанский архиепископский дом. Казан. 1906 ел. 13 бит.

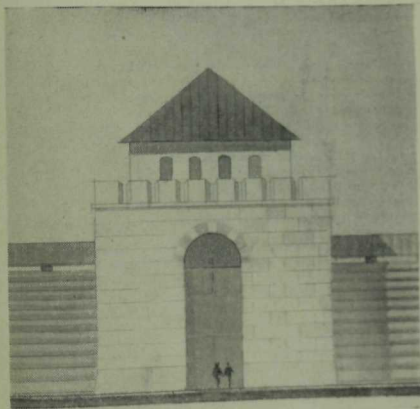
³ Witsen. Moord en Oost Tartarie. Amsterdam. 1692 ел. II басма — 1705, III басма 1785 елда чыккан.

ренчә (Н. Ф. Калинин, Ф. Валиев һ. б.), бу рәсемнәри Мәскәү сурәтчеләре эшләгән. Натураны арткы жентекләп тормыйча, шартлы рәвештә генә сурәтләү рус иконографиясе өчен типик күренеш икәнлегә мәғлүм нәрсә. Галимнәриң зур күпчә- нәриң телгә дә алмыйлар. Н. Ф. Калинин да, мәсәлән, үзенең докторлык диссер- тациясенең ахырында бирелгән библиография исемлегендә Витсен китабын һәм шул рәсемнәргә караган башка хезмәтләрне күрсәтәп үтә, әмма ул рәсемнәриң хезмәтендә документ итеп файдаланмый.

Тарих фәннәре кандидаты архитектор Фоат Валиев үзенең «Татарстанның архитек- тура-декорация сәнгате» дигән монографиясендә¹ Сөембикә манарасы һәм борынгы Болгар, Владимир-Суздаль князьлегендәге кайбер корымаларның охшашлыгы-бәйлә- нешә турында бик кызыклы фикер үткәрә.

Мәғлүм булганча, борынгы Болгарның «Кече шәһәр» дип йөртелгән өлешендә таштан салынган зур корылма калдыклары сакланган. А. Ф. Риттих һәм башка автор- ларның язударына караганда², кайчандыр ул триумфаль характердагы бик калкалы мәһабәт манара булган. Фоат Валиев реконструкциялагән рәсемдә күрсәтгәнчә, ул манара белән Сөембикә манарасы арасында бик зур охшашлык бар.

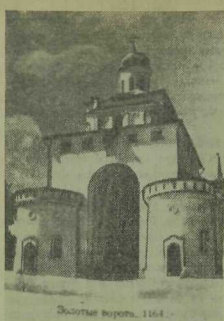
Төзелеш принцибы буенча әлегә манараларга охшаган тагын бер башня Вла- димир шәһәрнендә сакланган. XII гасырда салынган ул башняны «Алтын капка» дип йөртеләр. Рус елъязмаларында әйтәлгәнчә, Владимир-Суздаль князьлегенә Болгардан

Болгар шәһәрнендәге триумфаль манара.

¹ Татарстан китап нәшриятында биез басылып чыгачак.

² А. Ф. Риттих. Материал для этнографии России, Казанская губерния. I бүлек. Казан. 1870 ел. 37 бит.

Золотые ворота. 1164.

төзү осталары чакыртылган. Бу «Алтын капка»ны салуда үз заманының алдынгы төзүчеләре — Болгар осталары да катнашкан булырга тиеш.

Сөембикә манарасы үзенең архитектура формалары, композициясе, бизәкләре, планлаштырылуы буенча бүгенге татар авылларында сакланып калган мәчетләр стили белән дә бер тамырга барып тоташа. СССР Фәннәр академиясе Казан Тел, әдәбият, тарих институтының сәнгать тарихы бүлегә алып бара торган гыйльми тикшеренү материалларынан без моны бик ачык күрәбез.

Гарәп сәяхәтчеләренең язуынча, безнең жирдә дини корылмалар архитектурасы X гасырда ук формалаша башлаган. Мәсәлән, 921—922 елларда Идел буена килеп чыккан Ибн Фадлан Болгарларда агачтан салынган мәчетләр булуы турында яза¹. Шундый ук мәгълүматларны башка сәяхәтчеләрнең әсәрләреннән дә табарга мөмкин².

Ләкин, кай заманда гына салынса да, Сөембикә манарасы, борынгы болгар-татар

1164 елда Владимир шәһәрәндә салынган «Алтын капка». Капканың ике ягындагы түгәрәк өлешләре һәм манараның иң өске ярусы соңыннан эшләнган.

архитектурасы элементларына нигезләнеп, жирле осталар тарафыннан эшләнган — мәсәлән бу ягы һичбер төрле бәхәс кузгатмый. Сүз уңаеннан файдаланып шуны да әйтәргә кирәк: безнең территориянең борынгы осталары хатта Мәскәү Кремлен төзүдә дә катнашканнар³.

1966 елның җәеда СССР Фәннәр академиясе Казан институтының тарихчылардан, археологлардан, архитектор һәм физиклардан торган бер төркем галимнәре Сөембикә манарасының нигезен казып тикшерергә телләр. Ләкин Татарстан Культурa министрлыгынан: «Бу эшне үзезнең Реставрация мастерское башкарачак» дигән җавап алына. Ә Реставрация мастерскоеның исә зур гыйльми тикшеренү өчен тиешле кешеләр юк. Киләчәктә берничә төр белгечлардан торган шундый авторитетлы галимнәр коллективы инициативасы тизрәк хуплана күрсен иде.

Бу мақаләдә мин архитектурага караган бер генә әсәргә җентекләп тукталдым. Ләкин халкыбызның әлегәчә өйрәнелмәгән кыйммәтле хәзинәләре шактый күп. Бүгенге авылларда архитектура формалары, композицияләре ягыннан игътибарга лаек мәчет биналары сакланып калган. Арада XVIII гасыр урталарында салынганнары да бар. (Кышкар, Югары Ор авылы мәчетләре.) Бу мәчетләр — халкыбызның төзәлеш культурасы тарихы турында сөйли торган материал шәһитлар. Архитектура истәлекләрен җентекләп өйрәнү, популярлаштыру халкыбызның үткәннә ихтирам һәм мәхәббәт хисе уятуга, яшә буыны ватанчылык рухында тәрбияләүгә бик нык ярдәм итәчәк.

Әйтик, фашистлар җимергән борынгы Новгород чиркәүләре, Киев шәһәренең атаклы София соборы һәм Киев-Печера лаврасы, Ленинград шәһәренең архитектура

¹ А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Харьков. 1956 ел. 138 бит.

² Мәсәлән, кызыксынуучылар Д. А. Хвольсонның «Известия о хазарах, буртасах...» дигән китабын карый алалар. СПб. 1869 ел. 96 бит.

³ Безнең территориядәге барлык төзү осталарын Мәскәүгә озату турында Казан воеводасына патшаның 1666 елда жиһангир бөерыгы бар. Анда әйтелгән: «качып калучы осталарның хатыннарын, балаларын зинданга ябарга; табылгач та, тиешле җәзасын биреп, Мәскәүгә озатырга; әгәр дә воевода эзлән тапмаса яки яшереп калдырса, ул үзе бөек князьнең каһәренә дучар булгачак — Бөек патшаның төзү эшләрен тоткарлауда гаепләнеп, каты җәзага тартылгачак, бөтен мал-мөлкәтеннән мәхрүм ителгәчәк». (В. В. Егоров. Сөембикә манарасы. Казан. 1944 ел. 13 бит.)

истәлекләре һәм башка шәһәрләрдәге кыйммәтле биналар шул максат белән яңадан торгызылды бит. Андрей Рублев шикелле даһи рәссамнар кулы белән язылган икона-лар һәм башка әсәрләр турында сәнгать белгечләре тарафыннан зур-зур монография-лар, фәнни-популяр китаплар язылды, борынғы сәнгать әсәрләрен пропагандалый торган төрлө альбомнар, плакатлар чыгарылды.

Партия һәм хөкүмәтебиз халыкның борынғы истәлекләрен саклауга, өйрәнүгә зур әһәмият бирә. Ел саен, тиешле тәртип белән, Мәскәү, Ленинград, Киев, Самарканд, Бохара, Хива һәм башка шәһәрләрдәге борынғы архитектура истәлекләрен төзекләндерү, яңарту эшләре алып барыла. Әле күптән түгел генә, мәсәлән, Хива шәһәренен тулысынча музей-шәһәргә әверелүе турында язылды.

Шушы елларда гына архитектура истәлекләрен саклау буенча бөтенроссия жәмгыяте төзелде. Андый жәмгыять хәзер Казанда да бар. Моннан тыш, республикабыз Культура министрлыгы каршында искергән, ләкин кыйммәтле архитектура әсәрләрен фәнни нигездә төзекләндерүче Реставрация мастерское бар. Дәүләт ана ел саен шак-тый күп акча бирә. Ләкин ана үз бурычларына җаваплырак карарга вакыт. Безнең реставраторлар вертикаль күчәреннән бер метр да 68 сантиметрга көньяк-көнчыгышка авышкан һәм вакыт үткән саен һаман авыша барган (1944 елда 1 м 14 см булган) Сөембикә манарасын кичекмәстән турайту чарасына керешергә кирәклеген, ниһаять, аңлый алырлар дип өмет итәсе килә.

Озын сүзен кыскасы: сәнгатьбезнең архитектурага караган тармагына кирәкле әһәмият бирелергә тиеш. Бу безнең көн тәртибендә торган бурычларыбызның берсе.

Рашат Мортазин, архитектор.

Бөек Ватан сугышы еллары. Немецлар Идеалга якынлашып килгән көннәр иде. Сөембикә манарасын саклап калу өчен, партия һәм совет оешмалары махсус чаралар күрергә кирәк таптылар. Бу эшкә Ленинград һәм Казан шәһәрләренен күренекле галимнәре тартылды. Алар манараның сызымнарын булдырдылар, бу гүзәл корымның өйрәнү, аның архитектура үзенчәлекләрен ачыклау юнәлешендә күп төрлө эшләр баш-кардылар. Шулай итеп, авыр сугыш елларында яңадан Сөембикә мәсьаләсе калкып чыкты, галимнәр аның кайчан һәм кем тарафыннан салынганлыгын тогаенләргә тиеш булдылар.

Кайбер иптәшләр, бәлки, хатерлдер. Әдәгә мәсьаләләргә багышлап, шәһәр кула-мендә бер жымыш та уздырылды. Гаҗәп бәхәслә һәм шу-шулы үтте ул. Профессор М. Сиявер: «Сөембикә манарасы — XVII гасыр әсәре, аны руслар салган», — дип чыкты. Сияверның тикшереп-итеп тормый һәм уйламыйчарак әйткән ташлаган сүзләре жымышта катнашучыларда зур ризасызлык тудырды. Аның артыннан ук трибунага профессор В. Егоров күтәрелде һәм М. Сиявер докладында китерелгән дәлилларнең нигезсез булуын әйтте. Күпчелек, билгеле, профессор В. Егоровны яклды.

Соңыннан жымыш материалларын аерым жыентык итеп чыгарырга булдылар. Ул жыентык басылып та чыкты. Әмма матбугатка чыгарганда, һәр ике профессорның док-лады, ни сәбәптәндер, нык редакцияләнган һәм йомшартылган иде. Шулай итеп мәсь-алә теге якка да, бу якка да конкрет хәл ителмәгән көенчә калды.

Б. Урманчы: Гафу итегез, мин аңлап житмәдем. Профессор В. Егоровның төп фикере ничегрәк иде?

Р. Мортазин: Профессор Сиявер: «Сөембикә русларның Боровицкий мана-расы үрнәгендә салынган», дип расламакчы иде. В. Егоров мондый карашның нигез-сез, дәлилдә булуын исбат итте.

Авторның бүгенге Казан, шәһәрбездә барган төзелешләр турындагы фикерләрен мин дә куәтлим. Чыннан да, башкалабыз көннән-көн зурая, үсә. Әкият тизлегә белән жәмәгать биналары салына, яңа торак йортлар үсеп чыга. Ләкин ничек үсә ул?.. Шәһәрбездә салына торган күп катлы йортлар, жәмәгать биналарында татар архитектурасына хас үзенчәлекләр чагыламы, алар халкыбызның бүгенге әдәби зәвыгын канәгәтләндерәме? Мөгаен, юктыр.

Татар халкының борынгы архитектура сәнгате тиешенчә өйрәнелмәгән. Билгеле булганы, өйрәнелгән кадәресе дә бүгенге төзелешләрдә тиешенчә файдаланылмый. Чыннан да, борчылырлык хал бу.

Халкыбызның бай орнамент сәнгате бар. Яңа салына торган йортларны, төрле биналарны үз орнаментыбызга хас рәсемнәр белән бизисе иде.

Фоат Вәлиев

архитектор, фәннәр
кандидаты.

Габдулла Шамуков моңарчы берәүнен дә башына килмәгән өр-яңа мәсьәлә күтәрмәгән, билгеле. Революциягә кадәр дә, совет чорында да Сөембикә манарасының татарларга каравы, аның татар архитектура истәлегә булуы хақында бер генә тапкыр язылмады. Автор төрле чорларда язылган шул хезмәтләрне бергә туплаган, булган материалдан чыгып, дөрес нәтижәләр ясый алган. Мәкаләнең төп кыйммәте, минемчә, шунда.

Шуның белән бергә, манара хақында капма-каршы фикерләр яшәвен дә онытырга ярамый. Мәкалә авторы яклаган фикергә каршы чыгучылар да байтак бит. Алар белән исәпләшмәү дөрес булмас иде.

Чыннан да, манара кайсы чор эсәре, аны кем салган? Бу сорауларга дөрес җавап табу өчен, халкыбызның архитектура тарихын яхшы белергә кирәк. Ә ул тиешенчә өйрәнелмәгән.

Тарихка мөрәҗғәгать итеп карыйк. Билгеле булганча, Сөембикә манарасы — күп яруслы корылма. Мондый типтагы корылмалар нигездә соңгырак чорларда салына башмый. Әйе, күп катлы биналар төзү борынгы бабаларыбыз — болгарлар өчен дә хас. Болгар шәһәрләрендә «Қара пулат», мәсәлән, шундый корылма. Әмма шулай да, минем уемча, манараның беренче, икенче яруслары гына Казан ханлыгы чорына карый, дөресрәге, башта ул ике генә яруслы (әркә) итеп салынган булырга тиеш. Өстәге өлеше шактый соңрак өстәлгән булса кирәк. Бу фикерне расларлык дәлилләр дә бар. Хәтерлисездер, А. Олеарий ясаган рәсемдә манара ике генә яруслы. Аннан соң, аскы катлар белән өске өлеше арасында стиль төрлегенә дә күзгә ташланым тора. Минемчә, манараның өске өлеше Мәскәү Кремле үрнәгендә соңрак эшләнгән. Әмма ни генә булмасын, ул кайчан гына салынмасын, Сөембикә манарасы — татар архитектура сәнгате үрнәге. Моңы шикләнми әйтергә була. Бинаның стиле, композициясе, бөтен үзенчәлекләре шул фикерне куәтли.

Манараның нигезен ачып тагын бер кат тикшереп караганда, бәлки, күп кенә сорауларга җавап табылыр иде. Бу эшнә башлау өчен Татарстан Культура министрлыгынан рөхсәт аласы бар. Махсус Реставрация мастерское да үз вазифасын шактый сүлпән башкара. Билгеле булганча, Сөембикә манарасы үзенең вертикаль күчәр-реннән бер метр да алтмыш сигез сантиметрга көньяк-көнчыгышка авышкан. Аны кичекмәстән турайтырга кирәк. Мастерской исә ашыкмый һәм ашыгырга уйламый да кебек.

Н. Фәттаһ: Манараның өске өлеше соңрак чорга карый, дисез. Әгәр шулай икән, күп яруслы мәчет манаралары каян килеп чыккан, аларны ничек салганнар икән?

Ф. Вәлиев: Андый манаралар соңгы заманныкы.

Монда манараның яртысы гына безнеке, ахры, дигән бер фикер әйтелде. Бәхәсләр булыр, билгеле. Бу бик табигый нәрсә. Тик бер нәрсәне истән чыгармаска кирәк: һәркем үз карашын дәлилләп бирергә тиеш. Шамуков манараны тоташы белән безнеке дип карый һәм шуны исбатларга да тырышкан. Инде кемдер манараның яртысы гына безнеке дип уйлый икән, берни әйтеп булмый. Дәлилли алса, аныкы дөрөс.

Равил Фәхретдинов,

археолог.

Сөембика кайсы халыкныкы? Кистереп кенә әйтүе кыен, әлбәттә. Манара тарихына караган рус документлары да, татарныкылар да сакланмаган. XVI йөздә салынган Спас манарасы һәм Благовещенский чиркәве турындагы материаллар сакланган бит. Әгәр Сөембика XVII йөздә салынган һәм руслар тарафыннан салынган булса, мин ышанам: нинди дә булса документ сакланмый калмас иде. Халык арасында Сөембика манарасына караган төрлө риваятьләр, легендалар йөри. Алар манараның ханлык чорында салынуы турында сөйли.

Монда Олеарийга таянырга теләүчеләр булды. Н. Ф. Калинин Олеарий ясаган Казан күренешен «Мәскәү иленә сәяхәт» исемле китапның 1910 елда чыккан басмасыннан алган. Мин элегрәк — Олеарийның үз заманында дөнья күргән басмаларны карадым. Ул Мәскәүдән Иранга барганда юлда очраган бөтен шәһәрләрнең диярлек сурәтен ясаган. Арада шәп эшләнгәннәре күп. Казан күренеше генә, ничектер, артык төссез, схематик чыккан. «Казанда Олеарий озак була алмый, шуңа күрә аның Казанга караган рәсемнәре бик үк төгәл дә түгел», — дип яза Г. Шамуков. Алай булуы да бик мөмкин.

Кемдер: «Казан ханлыгы чорында Сөембика манарасы кебек корылманың төзелә алуына ышануы кыен», — диде. Янадаң Олеарийга мөрәжәгать итик. Ул Касыйм шәһәрендәге гажәп матур мәчет бинасын рәсемгә төшөргән. Мәчетнең манарасы — күп яруслы. Димәк, күп яруслы биналар кору татар осталары өчен ят нәрсә булмаган.

Манараның нигезен казу, балки, күп мәсьәләләргә ачыклык кертәр иде. Барынын да бигрәк, манараның нинди катламда утыруын ачыкларга кирәк. Нигәдер шул эшнә һаман сузып киләбез. Археологик яктан Казан гомумән бик аз өйрәнелгән әле.

Бакый Урманчы,

Тукай премиясе лауреаты.

А. Курбский китабын тагын бер кат карап чыктым. Бу кешегә ышанырга мөмкин. Казанны шәп белгән, белгәннен яза алган. Китапта ниндидер «биек вежа» турында сөйләнә. Минемчә, ул Сөембика манарасы булырга тиеш.

Миндә XIX гасырда яшәгән бер итальян художнигының рәсемнәре бар. Рәсемнәренек берсендә Сөембика манарасы ясалган. Шунысы кызыклы: художник сурәтләгән Сөембика хәзерге манарадан шактый аерыла. Ул күптән салынып, искереп беткән бинаны хатерләтә, ничектер, табәнәгрәк, кечкенәгрәк тә кебек. Аннары без белмәгән ике тәрәзәсе бар. Әгәр манара XVII гасырда гына салынган булса, әлегә рәсемдә болай иске күренмәс иде.

Сөембика манарасы янында ниндидер чокырлар һәм каберлек бар. Бер татар карты, манара каршына тезләнеп, намаз укый. Татарларның бирегә килеп намаз укулары хакында башка чыганаclarда да языла. Бу — күп нәрсә турында сөйли торган факт.

Тагын бер әһәмиятле нәрсәне истән чыгармаска кирәк: рус архитектура тарихы буенча язылган хезмәтләрнең берсендә дә Сөембика телгә алынмый. Бүлешү, төрлө бәхәсләр унтугызынчы йөздән генә башлана бугай. Моңысы да манараның ханлык заманында салынуын күрсәтә.

Нигә манара «Писцевая книга»га кертелмәде икән, диләр. Моңа әллә ни шөбһәләnmаска кирәк. Минемчә, манара хужалыкта файдаланылмаганлыктан, инвентарь булып саналмаган, шуңа күрә аны китапка теркәп тормаганныр да.

Манаранын кемгә каравы мәсьәләсендә бәхәс юк кебек. Ул — татар халкыныкы. Мин моңа элек та шикләнми идем, бүгенге сөйләшүдән сон фикерем тагын да ныгыды.

Бәхәс манараның кайчан салынуы турында бара. Мәсьәләнең бу ягы, чыннан да, шактый томанлы. Г. Шамуков мәкаләсендә тарихчылар белмәгән материал юк. Ул билгеле чыганаclarга таянып кына фикер йөртә һәм Сөембикә манарасының салыну вакытын ачыклау юнәлешендә яна сүз әйтми.

Фикер алышуда катнашучылар да бу хакта шактый сөйләде. Шуң ук вакытта һәр кеше мәсьәләгә үз калаңчасынан торып якин килде. Ф. Вәлиев архитектор буларак чыгыш ясады. А. Халиков күбрәк археология фәненә таянды. Һәр икесе бик кызыклы, игътибарга лаек фикерләр әйтте. Әмма мәсьәлә хәл ителмәде, бәхәсче килеш калды. Җикмәт шунда, безнең кулда бәхәсче чишәрлек яңа документлар юк. Шунсыз хәл итеп булмагачак та.

Алайса, нишләргә сон? Эзләнүләрне давам итәргә, бу эшкә фән һәм техниканың яңа казанышларын җигәргә, фәннең төрле өлкәләрендә эшләүче галимнәрне тартырга кирәк.

М. Насибуллин,

юстиция советнигы,

МЭЗҺӘР БОГДАНОВ МАЖАРАЛАРЫ

Шәһәрдә аферист бар...

Паспорт бирүче кыз, тәрәзәне ябып, бүлмәсеннән чыгып китте:
— Иптәш майор, менә карагыз — диде ул, паспорт өстәле начальнигы бүлмәсенә кереп. — Пропискасы ялган.

Венера Хужинаны өенинән начальник янына чакырып китерделәр.

— Әйе, бу минем паспорт, — дип гажәпләнде ул. — Иркутский урамындагы 25 йорт кенәгәсенә дә теркәлгән. Күптән торам инде мин анда, Салаваттан килгәннән бирле.

— Ә пропискага кайда яздылар!

— Ничек инде кайда! Биредәдер, мөгаен. Сеңел йөрөп яздырды.

Сеңелесен дә чакырдылар.

— Мин прописка артынан йөрмәдем, — диде аяк киеме кибетендә эшләүче Римма Хужина. — Пропискага бер таныш кеше яздырды. Ул гел безнең киbettән әйбер ала.

— Кем соң ул?

— Мин аны сатып алучы буларак кына беләм. Фамилиясен дә, исемен дә сораганым юк.

— Соңыннан очратканыгыз бармы?

— Юк. Очраса, килеп әйтермен.

«Венера Хужина паспортындагы прописка штампасы һәм йорт кенәгәсендәге штамп Совет районы милиция бүлегендә түгел, ә кулдан эшләп басылган», — дип язылган иде фәһми-техник экспертиза заключениесендә. Ә язган кешенең кулын танучы белгечләр моңа: «Штамп басмасындагы язу паспортистка Медведева кулы белән түгел, ә бүтән кеше кулы белән язылган», — дип өстәделәр.

Милициянең район бүлекләренә:

«Кешеләрне пропискага алу һәм пропискадан төшерү вакытында уяу булырга! — дип күрсәтмә бирелде. — Шәһәрдә аферист барлыгы беленде...»

Сәер кеше

Милициянең Калинин район бүлеге хезмәткәре Сәвия Габитова каршына кара тут йөзле ябык кына бер ир кеше килеп басты.

— Дипломга ялгыш кара түгелде, — диде ул. — Зинһар, ярдәм итә күрегез.

— Документлары калдымы!

— Әлбәттә, калды,— кадрлар бүлеге инспекторы шикфтан актарып бер папка алды һәм аны тикшерүчегә сузды.

«Металл эшкәртү мастерское модирена»

Орловский урамы, 69 йортта яшәүче М. И. Богдановтан
гариза.

Товаровед итеп эшкә алырга рәхсәт бирүегезне үтенәм.

Имзам: Богданов».

«АВТОБИОГРАФИЯ

Мин, Мәзһәр Искәндәр улы Богданов, 1929 елда Дәүләкән районы Солтан авылында тудым. 1948 елдә урта мәктәпне бетердем. Башта «Актау» колхозында, аннары Ташкентта депода слесарь булып эшләдем. 1948 елдан бирле Уфада яшим. 1961 елда читтән торып сәүдә техникумына укырга кердем. Әтием, Искәндәр Богданов, 1904 елда туган. Октябрь революциясенә кадәр кулакларга батрак булган. Революциядән соң «Актау» колхозына керткән. Корт караучы булып эшләгән. Бөек Ватан сугышында үлөп калды. Әнием Богданова Зөлфия 1905 елда туган. «Путь Ильича» колхозында эшли.

Хәнем ителгәнәм юк.

1962 ел, июль».

Халык судында болай диделәр:

— Богданов төрмәдә утырды. 1955 елда социалистик милеккә үзләштерергә тырышуы өчен жиде елга ирегеннән мәхрүм ителде. 1959 елда срогынанн элек иреккә чыгарылды.

ЖЛ 721441 номерлы паспорттагы рәсемне сатучы Римма Хужина да таныды.

— Исеме дә хәтеремә төште,— диде ул, җанланып.— Мәзһәр аның исеме. Якташ ул безнең, Дәүләкән районныннан.

Богданов документларын алып, тикшерүче фәнни-техник лабораториягә китте. Богдановның гаризасын, автобиографиясен җәеп салды да:

— Венера Хужина һәм Газизә Богданова паспортларындагы прописка язую белән боларның окшашлыгы бармы икән! — дип сорады.

— Иртәгә көн ахырына керерсез...

— Егет икәнсең,— дип каршы алды белгеч аны иртәгесен.— Сиземләвең шәп икән, дускай. Мәзһәр Богданов кулы...

Богданов хатыннары

Костылев эзләргә кереште.

Адреслар бюросыннан Мәзһәр Богдановның Орловский урамы, 69 йортта пропискада торуюн әйттеләр. Аның документларында да шушы адрес күрсәтелгән иде.

— Мәзһәр өч ел инде бездә төрмий,— диделәр йорт хужалары.

— Солтан авылында да, районда да Богдановның күренгәне юк,— дип хәбәр ителәр Дәүләкән район милициясе бүлегеннән.

Идегәр дә үз сүзен кабатлады:

— Мәзһәрнең кайда икәннән белмим,— диде.

Солтан авылыннан да шундый ук җавап илде.

— Абый Черниковскида хатыны белән тора иде, әмма адресын белмим,— диде Газизә Богданова.

Костылев ЗАГС архивларын акарды. Менә таныш фамилия язылган кәгазь. Анда Раевка станциясенә егерме бер яшьлек баш кондукторы Мәзһәр Богдановның униси-гез яшьлек стрелочница Валентина Грушевская белән язылышуы турында әйтелгән.

— Илле икенче елны аерылыштың,— дип җавап бирде Грушевская-Богданова.— Аерылышу рәсмиләштерелмәгән килеш калды. Уфада тагын өйләнгән дип ишеткән идем.

Тикшерүче тагын ЗАГС архивына йөрн башлады. 1955 елгы архивны актарганда,

кабат Богданов фамилиясенә юлыкты. Аңа Мәһирә Закированы эзләп табу авыр булмады.

— Мәһәр белән Уфада өйләнештек,— диде ул.— Язылыштык. Паспортында бериндидә билгә юк иде. Озак та үтмәде, аны хөкөмгә тарттылар. Ялган документлар ясау жеңе катылган аңа. Төрлечә сөйләнделәр. Дөпдә наряд язупарын үзгәрткән икән, эш нормаларын арттырып язган, эшчеләрдән шуның өчен акча алган. Эшеннән чыгардылар. Аннары тагын капты. Универмагтан сәгать белән костюм алганда, чекларны үзе ясаган. Шуннан бирле төрмәйбиз. Төрмәдән чыккан, бүтәнгә өйләнгән. Аерылышуыбыз ЗАГСТА теркәлмәгән.

ЗАГСТА аның бу юлы Әнисә Сабирова белән өйләнешүе турында әйттеләр.

— Мәһәр белән сизгә гена ай яшәп калдык,— дип җавап бирде Әнисә.— Алтымыш икенче елның июненда язылыштык, ә алтымыш өченчегең мартында ул юкка чыкты...

Көннәрдән беркөнне телефон шалтырады. Милициянең Ордноникидә районы бүлегеннән иде бу.

— Богдановны сез эзлисезме!

— Әйе,— диде Костылев.

— Безнең районда яшәгән икән ул. Хатынының адресын язып алыгыз...

Шулай итеп, тикшерүчегә Богдановның дүртенче хатыны да билгеле булды.

— Сез чакырдыгызмы! — дип сорады бер хатын, ишкән кәргәч тә.— Мин Мария Богданова булам.

— Утырыгыз. Мәһәр Богданов сезнең кемегез!

— Ирем.

— Язылыштыгызмы!

— Язылышмый ни! Әлбәттә, язылыштык, иптәш тикшерүче. Алтымыш икенче елның октябрендә язылыштык. Андый-мондый җирдә гена түгел. Никхә йортында. Минем кыз фамилиям — Демина. Нигә һаман теңкәгә тиясез!

— Мин сезне әле беренче күрәм.

— Сөз гена түгел бит. Май аенда квартирага бер хатын килеп керде дә крәмә ташланды. Индидер хатыннарың исемнәрен санарга иреште. Янәсе, Мәһәр аларга өйләнгән булган. Мәһәрне төрмәгә утыртырга ияп чыгып китте. Ялган сүзләр алар барысы да, иптәш тикшерүче. Аның паспортын үзем күрдәм. Бериндидә билгә юк. Өйләнгән кеше белән кем язылышсын! Ә ул мескен шундый борчылды! Милициядән повестка килгәч, керер урын таба алмады. Унсигезенче августта өйдән чыгып киткән иде, мена бер хәбәр дә юк. Эшендә дә берни белмиләр. Расчет та алып тормаган. Сөңелесенә дә барып карадым. Ул да белми.

— Димәк, качкан!

— Нишләп качсын, ди! Үз-үзе белән берәр нәрсә эшләгәндер. Бик сөр сөйләшсез сез, Демина-Богданованың беркатлы гажәлләнүе йөзенә чыккан иде.— Теге хатын килеп кәргәч, аннары повестка китереп биргәч, аның пошынуын күрсәтсәң иде! Ә сез качкан дисез. Намуслы кеше нишләп качсын ди!..

«Әйе, кеше ни өчен кача! — дип уйланды тикшерүче.— Ни өчен! Гел шикләнеп яшәр өченме! Кеше каяна торган урамнарда һәр дружинникны, һәр милиционерны артына өйләнеп карый-карый читләтеп үтәр өченме! Иртән торганда, кич атканда, гел бер үй белән: «Бүген килеп тотмалармы икән!» — дип куркып көн үткәрү өченме! Әйе, бу төрмәш түгел. Үзенә үзе күп салуы да мөмкин. Демина сүзендә дә хаклык юк түгел...»

Бу эш белән милиция начальнигы да кызыксынды:

— Тикшерү срогы бетеп килә бит. Богданов эше ни хәлдә!

— Богданов эзсез юкка чыкты.

— Кеше эзсез югалмый. Версияләр бармы!

— Версия бар. Ялган прописалар, беринчә хатын белән торып өчен җавапка тартмасыннар дип качкан. Шуңа ук җавапчылыктан куркып, үз-үзен үтергән булуы да мөмкин.

— Моңысы чыңга якырак. Эзләрбез...

Эшенә тунтатып тордылар. Мәһәр Богдановны бөтен ил буенча эзләү ныплан ителде. Бер ел узды...

Ташкент. «Ўзбекстан» кинотеатры. Кассир Валентина Ермакова билетларни сатып бетерде да тэрэзэне япмакчы булды. Нэкь шул вакытта утыз-утыз биш яшьлэрдэгэ бер кеше касса янына килеп басты.

— Акча эшлэргэ телисезме! — дип сорады ул.

— Читтэн кергэн акчага мохтаж түгелмен, — диде кассир.

Шулай да кызыксынды:

— Ниинди акча турында айтэсез!

— Билетлар бар миндэ. Акчасы уртак булыр.

— Тэваккэл кеше сез. Белмэгэн-күрмэгэн кешегэ тэкьдим итэсез. Мондый эшкэ ми бармыйм, сезгэ да киңаш итмим. Бу эштэн төрмэ исе килэ.

Бу сүзлэрне кинотеатрның администраторы да ишетеп торган икэн, ул әлеге кеше артынан китте. Аңа бакча чатында дежур торган милиционер да иярде. Трамвай тукталышы янында алар бу билгесез кешене куып життелэр, үзлэре белэн милициягэ керергэ тэкьдим ителлэр.

Айда ул, үзен бик тыныч тотып, дежурный алдына кырык тиенлек сиксэн билет чыгарып салды.

— Менэ, таптым.

— Аңлатма языгыз.

Билгесез кеше, остэл янына утырып, авторучкасын чыгарды.

«Милиция начальнигына. Анатолий Борисович Чуйкодан. 1931 елда туган.

АҢЛАТМА

Бүген «Восток» кинотеатрына бардым. Юл уңаенда туалетка кердем. Почмакта зәңгәр кәгазьлэр пачкасы күрдем. Алар кырык тиенлек кино билетлары булып чыкты. «Восток» кинотеатры кассасына бардым. Ләкин халык күп иде. Аннары «Ўзбекстан» кинотеатрына киттем, кассирга билетларны тэкьдим иттем. Ул алмады. Шунда мине администратор тотып алды һәм милициягэ алып керде.

Чуйко».

— Нигэ адресыгызны күрсәтмәдегез!

— Пропискага кергәнем юк әле. Мин Куйбышевтан.

— Документларыгызны күрсәтегез.

— Документлар юк.

— Ничек юк!

— Әйтмим!

— Ник әйтмисең!

— Әйтсәм, сез аларны алып каласыз. Ә мин документсыз кая барыйм! Эшкә керәсе бар...

Анатолий Чуйконы милициядә тоткарладылар.

«А. Б. Чуйкодан алынып экспертизага бирелгән кино билетлары куштарь рәвештә ясалган клише белән басылганнар», — диелгән иде белгечләр заключениесендә.

Тикшерүче, Чуйконы кулга алырга санкция сорап, прокурорга керде.

Прокурор Чуйко эшен актарып чыкты да тикшерүчегә кайтарып бирде:

— Кулга алырга ярамый. Дәлилләр бик сыек. Иң мөһиме: кем икәнән белмәгән-сез. Ачыклаганчы — ун тәүлеккә...

Ун көн үтте. Чуйконы милиция начальнигына чакырып керттеләр.

— Сезне чыгарабыз, — диде начальник.

— Эшкә урнашырга ярдәм итсәгез иде, — диде Чуйко, кыюсыз гына.

— Ярый. Сезне без Сергелигә, тимер-бетон конструкцияләре заводына жиберәбез. Коллектив әйбәт анда, менә дигән тулай торагы, ашханәсе, культура йорты бар.

— Рәхмәт инде...

Чуйконың шәхесен ачыклау давам итте. Эзләү Ўзбекстан белән генә чикләнмәде. Чуйконың туган ягына, Киев өлкәсенә дә, Мәскәүдәгә хөкөмгә тартылган һәм эзләнә

торган кешеларне теркәү бюросына да хәбәр җибәрделәр. Мәскәүгә Чуйконың бармак эзләре төшерелгән дактилоскопик карта¹ да китте.

Белгечләр кулында «телсез шаһитлар» телгә килделәр.

— Юк,— диделәр башкала белгечләре,— бу кеше Анатолий Чуйко түгел, ә иске таныш, элек хөкемгә тартылган Мәзһәр Искәндәр улы Богданов. Аны Уфа милициясе эзли.

Мәскәүдән телеграмма-молниялар очты. Ташкентта милиция машинасы Сергелнигә юл алды.

— Анатолий Чуйко бездә күренмәде,— диделәр анда.

Үзбәкстанда Чуйко-Богдановны эзләргә ныклап торып керештеләр. Чуйко, әйтерсең, җиргә сеңгән — эзе дә юк иде. Өч ай узды. «Кеше энә түгел, табарбыз»,— дип, милиция хезмәткәрләре эзләүне давам ителәр.

Григорий Проценко

Милиция кече лейтенанты Ласкаев Ташкент урамының берсеннан ашыкмыйгына килә иде. Кинәт бер кеше аны күрдә дә каушап читкә тайпылды. «Әлеге Чуйко бит бу!» — милиционер иске танышын милиция бүлегенә алып китте.

Менә ул тагын аңлатма яза. «Мин, А. Б. Чуйко, Сергелни заводына җибәрелгән идем, ләкин директор документларсыз кабул итмәде. Аннан документларны алырга Куйбышевка киттем, ләкин анда пропискага кереп булмәде. Аннары яңадан Ташкентка килдем».

Чуйконы тикшерүче янына озаттылар.

— Менә, ниһаять, очраштык. Богданов-Чуйко,— дип каршы алды аны тикшерүче Янбаев.

— Мин сезне аңламыйм, гражданин тикшерүче!

— Аңламыйсызмы! Мәзһәр Богданов булгансыз, хәзер Анатолий Чуйко исемендә йөрксез. Исем-фамилиягә күлмәк урынына алыштырасыз, әй!

— Берин аңламыйм.

— Нишләп үз-үзегездән баш тартасыз! — Украинадан килгән җавапларны карагыз оңа.

— Мин Проценко, гражданин тикшерүче, Григорий Григорьевич. Автозаводтан белешә аласыз. Мин анда тиер күсүче булып эшләдем. Аннары Киев өлкәсенә Держач авыл Советынан сорагыз. Мин шунда туган кеше. Тагын хатыным Клавдана сорагыз.

— Алай булса, нигә башта үк әйтмәдегез!

— Курыктым. Эштә белсәләр!... Квартирасыз да, эшсез дә кала идем.

— Нигә документларыгызны күрсәтмәдегез!

— Алып калырсыз дип курыктым.

— Ни очен!

— Тотылганмын икән, гаебел булмаса да утыртырлар, дип уйладым.

«Ташавтомаш» заводынан Проценконың документларын китерделәр.

— Ул минем элеккеге ирем,— диде Григорий Проценко турында Клавдия Андреева.— Аның белән цехта таныштык. «Ата-анам юк, балалар нортинда тәрбияләндем, Ташкентка килгәнчә, Куйбышев шаһәрәндә товаровед булып эшләдем»,— дип сөйләде. ЗАГСка чакырды, Куйбышев шаһәрәндә товаровед булып эшләдем»,— дип сөйләде. ЗАГСка чакырды, паспортын күрсәтте. Ә мин ЗАГСка барырга ашыкмадым, чөнки минем ике балам бар. Балаларга ничек карар бит әле, дип уйладым. Бер ай тордык та балалар аркасында аерылдык. Григорий тулай тораңка китте.

Бу сөйләшүдән соң, кулга алынган кеше һәҗүмгә үк күчте:

— Минем әйткәннәр ачыкландымы! Ачыкланды,— диде ул.— Мин эш ишесем. Кайчан чыгарасыз!

— Сезне Уфага алып китчәкләр.

— Нигә анда! Минем Уфада булганым юк!

¹ Дактилоскопия — җинаятьчеләрне бармак эзләре буенча белү ысулы.

Менә Богданов-Чуйко-Проценко Уфада.

Аны элеккеге хатыннары белән күзгә-күз очраштырдылар.

— Бу минем элеккеге ирем,— диде Мәһирә Закирова.

Ә Мария Демина исә:

— Исәиме, сөеклем,— дип, аны кочаклап ук алды.

Валентина Грушевская да:

— Минем ирем,— диде.

— Бу — Мәзһәр Богданов,— дип раслады Әнисә Сабирова.— Ышанмасагыз кара-
гыз: баш түбәсендә чәче юк. Аннары менә миндә аның белән төшкәи рәсем дә бар.

— Барыгызны да беренче күрәм,— дип карышты Мәзһәр.

Тикшерүче Костылев рәсемне алып андагы таныш чырайга текәлдә. Бу — кулга
алынган аферистның сурәте, нинди шәп егет булган ул заманында, кара сий аны:
иукрасеп утыра!

— Юк, бу мин түгел, бер-берсенә охшаган кешеләр азмыни дөньяда.

Тикшерүче рәсемнәрне экспертизага жибарде.

Менә эксперт алдында ике фоторәсем ята. Берсе — хәзерге рәсем, икенчесе —
беринчә ел элек һаваскар фотограф төшергән рәсем. Рәсемнәргә төрле саннар языл-
ган, алар сүрәттәге охшаш детальләрне күрсәтәләр. Дерма бөтенләй диярлек юк.
Һәм ул заключениегә түбәндәге сүзләрие яза: «Ә. Сабирова биргән рәсемдә һәм
үзен Проценко дип атаучы кулга алынган кеше рәсемендә бер үк йөз сурәтләнгән».

— Минем жинаять кылганым юк,— дип һаман үз кирелеген итте кулга алынган
кеше.— Богданов жинаятьче икән, аңардан сорагыз. Ә мин — Проценко.

— Вакытны юкка уздырасыз, Богданов. Менә экспертиза нәтижеләре белән
танышыгыз.

Кулга алынган кеше нәгазьгә күз йөртеп чыкты: «М. И. Богданов һәм Г. Г. Про-
ценко калдырган бармак эзләре бер үк кешенекә»,— дип язылган иде анда.

— Менә монысын да укыгыз.

«Металл эшкәртү мастерскоена гариза, автобиография һәм Ташкент заводынан
алынган гариза, автобиография бер үк кул белән — М. И. Богданов кулы белән языл-
ган»,— диелгән иде график экспертиза нәтижәсендә.

— Мин жалоба бирәчәкмен,— дип янады ул судка, биш елга каты режимлы
төзәтү колониясенә төкем ителүен ишеткәч.— Ниндидер Богданов өчен биш ел!..

Н. Фәттаһ МӨДИР САЖИДӘ

Казан, 1968 ел

Нурихан Фәттаһ укучыларга күптән таныш язучы. Аның «Сезнеңчә ничек?», «Бала күчелә далада» романнары һәм хикәяләре бүгенге көннең актуаль проблемаларын яктыртуга багышланганнар.

Яңа повесте «Мөдир Сажидә» без тагы шул ук яшьләр тормышы, аларның дөньяга карашлары, уй-хисләре белән очрашабыз. Бу юлы повестең баш герое итеп, автор яңа гына училищә тәмамлап авылга эшкә килгән фельдшер Сажидәне сурәтләгән.

Хикәяләү беренче заттан алып барыла. Бу алым әдәбиятта, ягъни прозада, соңгы елларда зур урын били башлады. Язучылар замандашларыбызның эчке дөньясын тирәнрәк ачып күрсәтергә тырышалар. Нурихан Фәттаһ та героиняның эчке дөньясындагы һәм тормышка карашындагы эволюцияне күрсәтүдә шул юлны сайлаган.

Мәсәгүт авылына килеп төшү белән Сажидә фельдшер вазифасын үти башлый. Азрак каушап та кала. Тәжрибәсез булса да, Сажидә ник ихтыярлы кеше. Ул жиң сызганып эшләргә карар кыла, чөнки, барлык жаваплылык аның жылкәсендә. Ул пункт мөдире. «Мин, билгелә, «кушарка» гына түгел, мин — мөдир. Белемем буенча мин — фельдшер, ягъни мин — терапевт, хирург, невропатолог, куз-колак-борын авырулары белгече. Мин универсал. Авылда нинди авырулар бар, барысын да мин карарга тиеш» — минең яхшы аңлым.

Сажидә авылга канатланып-очып килмәде. Жибәргәнгә килде. Ул институтка керергә жыена, башта жирдә яшәвенек бөтен мағынасе шунда дип уйлый. Сажидә авылда калырга жымсый. Мәсәгүткә килергә чыкканда үзен әле «гастро-лер» гына дип хис итә. Тимержан һәм авыл кешеләре белән якыннан танышу, аралашу аның карашларына үзгәреш кертә.

Менә шушы планда Н. Фәттаһ авыл һәм шәһәр

проблемасын да көп тәртибәңә куя. Сажидә повесть давамнда бу мәсьәләне чишеп чыга алмый әле. Сажидәнең:

— Гомергә шушында, шушы авылда калырга уйлайсыңмы? — дигән соравына Тимержан:

— Ник, калса ни булган? Мин шушы авылда туган кеше. Бөтен кеше шәһәргә китеп бетсә, авылда кем калыр? — д. Бу жавап Сажидәне уйга калдыра. (Мона кадәр мондый сүзләре ки-

таплардан укып кына белә иде бит ул.) Аның сүзләрендә Сажидә ниндидер хаклык тоя башлый...

Сажидәнең характерын тулырак ачуда дустаны Галия зур роль уйный. Дөрес, повестың Галия сурәтләми, ул шәһәрдә институтта укый. Аның турында Сажидәнең уйларының гына беләбез. Ләкин повесть давамчыча Сажидә белән Галия арасында сүзсез диалог бара. Н. Фәттаһ бу ике кызың дөньяга карашларындагы бөхәсләрен Сажидәнең уйлары аша укучыга жикерә.

Авылда яшәү, хакың белән якыннан танышу Сажидәнең карашларында зур үзгәрешләр китереп чыгара, аның киләчәген билгели. Галия белән бөхәстә Сажидә үзенек хаклыгына тиешен: «Ә инде күмелеп калу мәсьәләсендә, эш, уку мәсьәләсендә... Юк, анысында ул ялгыш, бик ник ялгыш! Дөрес, минем әле ул айткан китапларым — физика, химия дәреслекләрен кулыма да алганым юк. Ләкин дөңьдә бит андый дәреслекләрдән башка да китаплар житәрлек! Мин инде аларның күбесен укып та чыктым. Ник әле укып бетерә алмадым. Күрәсеп, беркайчан да укып бетерә алмам. Мин монда бөтенләй никенче төрле китаплардан өйрәнәм, тормыш китабы өйрәнәм. Әйе, минем хәзер күзем ачыла башлады кебек.

Юк, Галия жаным, сик хакы түгел. Мин әле күмелмәм, күмелү алай булмый. Күресенчә, күмелүдән азат була бару түгел, мин кән әле бу!»

Повесть бик жыйнак һәм бер бөтен итеп эшләнгән. Персонажлар мшандырырлык сурәтләнганнар. Авыл

тормышы көндәлек мәшәкәтләр белән күз алдына килеп баса. Авыл кешеләре галереясе повестыка тормышчанлык һәм җиңел юмор өсти: Оптимист Равид, бик оригинал һәм зирәк акыллы 82 яшьлек Шәйхәттар бабай, мәктәп директоры Мөслим абый тулы кайлы кызык тормыш белән яшиләр. Сажидәгә нәкъ шулар зур йогынты асыллар. Повестыта Зәһра, Вәзир һәм колхоз председателе Мирсәет кебек, меңалыкны алга сөрүчеләр дә бар. Сажидә шуларның идеалына үз идеалын каршы куя.

Повестының үз интонациясе бар. Бу — беренче ачу, дөньяны тану шатлыгы. Ул тойгылар Сажидәгәң уйлары аша бирелә. Повестыта уйланы, яшәү мәгънәсе турында җитди фикерләр бар.

Повестының стиле бик кызык. Сөйләм теленә якын. Язучы геройдагы хисләр катлаулыгын, фикер каршылыкларын күрсәтергә тырыша һәм бу юлда стилизация төгәлләнгән һәм гадилегенә һич зыян итми.

Шулай да Н. Фәттаһ күп кенә әдәби әсәрләрдә очрый торган шаблонны үтәп китә алмаган. Бу бигрәк та лирик эпизодларда күренә. Сажидәгәң Соломон Моисеевич һәм Тимуржан белән мөнәсәбәтләрдә ясалмалык, схематик канунар өстенлек алган. Жыен әйткәндә, Н. Фәттаһ яшь кешенең социаль асылын тикшерә. Аның геройлары өчен иң беренче максат — үзләре өчен ниндидер аерым язмыш эзләү түгел, ә һәрбер очракта үзенекен кирәкле урынын таба белү. Сажидә белән Тания шундыйлар.

Н. Фәттаһның бу повесте безне яш кешенең бүгенге тормыштагы юлы, кешеләр алдындагы бурычы һәм заман турында уйландыра торган әсәр.

К. Мостафин
ҺӘРКЕМНЕН
ҮЗ ЙОЛДЫЗЫ

Шигырьләр.

Казан, 1968 ел

Шагыйрьләр поэзиягә төрле юллар белән килә. Берәүләр яшәтән үк, чаткы

кебек кабынып, шау-шу кубарып килеп керәләр. Икенчеләре нык адым белән, улап алган позицияләрен төп-лө ыгыта барып, акырырак үсәләр. Берәүләре хис алып барса, икенчеләре зур тормыш тәҗрибәсенә таянып эш итәләр. К. Мостафин да шундыйлар рәтендә. Ул инде күп еллардан бирелә журналларда шигырьләрен бастырып килә. Соңгы ике ел эчендә ике җыентык чыгарды.

К. МОСТАФИН

ҺӘРКЕМНЕН
ҮЗ ЙОЛДЫЗЫ

К. Мостафин шигырьләрен укыганнан соң, күңелдә дулкынлану хисе кала. Аның шигырьләренек төп темасы — мәңгелек көрәш. Ләкин Блоктагыча түгел, ә конкрет, тарихи көрәш. Лирик герое да «бездән дә яш кызыл комиссарлар»ның эшен давам итүче, аларның улы, горурлыгы.

К. Мостафин шигырьләрендә бер яктан кызыл комиссарлар, билгесез солдатлар, Муса Җәлил, Сергей Чекмаревлар үзләренек бөек эшләре белән тарихның драматик чатларының күтәрелеп чыксалар, икенче яктан шулар янына авторының лирик герое килеп баса. Лирик герой аларның юлын давам иттерүе, ул бернәрсә дә бер кайчан да югалмый дип әйтсә тел һәм аларга мәрәҗәгать итә:

Мин ашыгам: безнең
юлларыбыз
Жирдә бергә туры
килгәннәр,— ди.

К. Мостафин ачык публицистиканы лирика белән шактый уңышлы үрәп бирә.

Ул дөньяның матурлыгына соклана, кешенек бөхтәкә лаеклы булуын раслый:

Ә кешегә чиксез
бөхет кирәк,
Шатлык кирәк
туган жиремә.
Кайгы бомбаларын
юк иткәндә,
Сапер итсен чорым
мине дә.

Поэзиягә декларатив табыш түгел, бәлки тойгы тирәнлегенә кирәк. Поэзия эчкә матурлыгы белән җиңә, шул аның яшәү формасы.

К. Мостафин шигырьләре эчкә драматизмга бай. Аларда шагыйрьнең тынгысыз жаны яши. Җыентыкның төгәлләүче «Кулга алдым көзгә яфракны мин» шигырендә бу хәл бик ачык чагыла:

Кулга алдым көзгә
яфракны мин,—
Жил өзгәндер аны,
күрсәң.
Ул саргайган... Үзе
шундый гажәп,
Хәтерләтә йөрәк

сурәтен.
Бик күп яфраг, коелып
агачлардан,
Тагын каплар көзгә
жир өстен...
Бик күп йөрәк тормыш
кырларында
ятып калыр, өзеп
тибешен.

Яфраklar саргаю һәм коелу күренешенә без күнеккән инде. Аны алтын көз дип йөрәтәбез. Ә кешеләр йөрәгә туктау — трагедия. Бу ике күренешне шагыйрь үзенчә синтезлаштыра. Биредә кеше гомере драмасы мәгънәсез, кызганыч түгел. Бу — көрәш драмасы:

— Чәңки йөрәкләре дә
биг

...давыл гүзәлләткән,
чыңкытырган ялкын
һәм яшен...
Син күрерсәң кызыл
йөрәкләрдә
Кызыл байраklarның
шәүләсен.

Нәтиҗә ясап, К. Мостафинга бер теләк белдерәсе килә. Киләчәктә шигырьләренек көрәшчән рухын һәм җылылыгын югалтмаган хәлдә, аларның фәлсәфи тирәнлеген арттыру турында да уйланын иде.

Радик Фәизов

ТИМЕР ЧЭЧЭК

Хикәяләр.

Казан, 1968 ел

Радик Фәизовның «Тимер чәчәк» исемле җыентыгына кергән хикәяләр тематикасы, сурәтләнгән вакыйгалары һәм хәтта жанрлары буенча да төрлеләр. Алар барысы да замандашларыбыз турында. Ул хикәяләрдә язучының дулкынланып сөйләгән тавышы ишетелә.

Сугышның соңгы заллары күптән тынды инде. Сугыш яралары төзәлп бетеп барган кебек. Ләкин сугыш кырларында башларын салган солдатларны онытып та, хәтердән сызып ташлап та булмый. Җыентыктагы «Горур басып торыгыз» нәсере шул солдатларны искә алу һәм аларга турылык анты булып яңгырый.

Р. Фәизов хикәяләрендә совет кешеләрен — колхозчыларын, эшчеләрен — сурәтлән. Алар — ул яшьлек «бригадир», шофер Хәйдәр,

тимергә жая өртә ала торган чын талант иясе Бик-тимер, карт композитор һәм башка исемле һәм исемсез геройлар.

Җыентыкта юмористик хикәяләр дә зур гына урын алып тора. Бу кыска хикәяләргә көтелмәгәндә ялтырап китә торган юмор хас. Аларда да язучы яхшылыкның һәм дәрәҗәсезлекнең жинчүен күрсәтә.

Билгеле, барлык хикәяләргә дә бер рәткә куеп булмый. Әйбәт эшләнгән «Тимер чәчәк», «Языласы көй», «Җиңдәренч берсендә» кебек яхшы хикәяләр белән бергә, «Машинист хатыны» кебек тоныграк хикәяләр очраштырыл куя.

Шуны әйтп китәргә кирәк, язучының диапазоны таррак. Тормышның кызык-лы, күзгә ташланып тора торган якалары белән беррәттән, персонажларның характерларындагы эчкә психологик агымны күрә белү жиптенкерәми.

Хикәяләренч сюжет төзәлеше, стиле һәм теле бик гади. Бу гадилек артында авторның сюжет кора белүе, характерларның асы-

лы һәм дәрәҗәсезлек һәм тормышка оптимистик карашы сизелеп тора.

Р. Фәизов геройлары ачык күңелле, хезмәт сөягән гади кешеләр. Алар дөньяга аск карыйлар, көндәлек тормышка һәрвакыт япалык, тормыш энергиясе алып киләләр. Укучылар ул геройларда үзләренен танышларын, авылдашларын һәм якташларын танырлар, чөнки Р. Фәизовның геройлары безнең арабызда яшиләр.

Ф. Махаев

Радик Фәизов

АВЫРТМАС БАШКА..

ЮМОРЕСКА

Күршем Даут базга егылып аягын сындырды. Ул сөртенгән тактанын бер башы минем мангайга кундырыр дип һич уема килмәгән иде.

Башта Даут, бик сызланып-сыкранып, больницада ятты. Аннары берәз чатанлап йөрдә дә берничә айга пенсиягә чыгардылар үзен. Күршем еш кына минем янга, конторага килеп утырырга гадәтләнде.

— Өйдә эч поша, малай. Биредә кеше күрермен, сүз ишетермен, ичмасам, — ди.

Каршы килмәдем. Кабинетта буш урындыклар житәрлек. Утыра бирсен шунда.

Ул көн дә килеп утыра. Бушрак вакытлар эрәмгә үтми хәзер. Даут анекдотлар сибә. Ул үзе мичче иде. Мин кабинеттан чыкмый гына бу борынгы һөнәрнең нечкәлекләренә төшендем. Даут миңа мичләрнен сызымнарына кадәр сызып күрсәтте. Кабинет миче тузсын гына, үзем сүтеп чыгарам...

Чистара, купшылана төште Даут. Өстенә лавсан костюм киеп, капрон галстук бәйләп куйды. Ябык гәүдәсә түгәрәкләнеп, олысымак төс алды. Алсу янаклы тулы йөзенә кап-кара мыек үстөрөп жибәрдә һәм... һич искәртмәстән минем штаттан тыш урынбасарга әйләнеп китте.

Әйтик, берәрсә минем янга йомыш белән керә. Билгеле, кайчак аптырап, башны кашырга керешсәң. Шунда, һич кичекмәстән, почмакта кукураеп утырган Даут телгә килә.

— Менә болай итсәк, ничегрәк булыр икән? — ди ул һәм төпле генә тәкъдим әйтеп куя. Иң кыен хәлләрдә дә аптырап калмый бит. Ә йомыш белән килгән кеше инде аңа таба борыла. Алар мәсьәләне уртага салып хәл итә башлыйлар. Даутның районда белмәгән кешесе, кермәгән оешмасы юк икән. Ул хужа кеше шикелле эре генә кыяфәт белән телефонга килә. Берәүләрне юмалый, икенчеләрне тиргәп, куркытып ала. Баллый-борычлый, эмма мәсьәләне хәл итә.

Мин иркенләп тәмәке тартам. Ярый әле, йомышчылар рәхмәтне миңа да эйтергә онытмыйлар...

Ялга киткәндә, кабинет ачкычын аңа калдырырга туры килде.

— Оешмабыз кечкенә, эмма эше зур бит аның, күрше. Мин монда күз-колак булырмын, — ди. — Ә син борчылма, теләгәнчә ял ит, — ди.

Әле үзем Кавказда курортта. Ләкин теләгәнчә үк ял итеп булмый. Нигәдер күнел борчыла. Кичә төш күрдем. Кабинетымда икәнмен, имеш. Даут минем өстәл артында утыра. Ә мин жиң сызганып, ак альяпкыч бәйләп, кабинетта бик зур мич чыгарам, имеш...

Шәмсинур. Үзөбөзөн «Ялкын» колхозында, тракторчы, әйе. Жылгыр Жамалинын кияве була. Беләсендер инде?

Ниязов. Менә тагы, белмичә. Ул безнең ин актив хәбәрчез.

Шәмсинур. Сүзән хак, тугани. Безнең Сәлимгәрәй яхшысын да, яманын да күзәтеп кенә тора. Ветпункт санитары спирт эчә дә дунгызлар качаклап ята дип, тозлап-борычлап гәзиткә язды бит, әйе. Икенче көнне үк, дунгызларны дунгыз дөваламасын дип, эшеннән кудылар, хих-хи...

Ниязов. Димәк, газетага язуның файдасы тигән.

Шәмсинур. Анык белеп язсаң, файдасы бик тия, әйе. Белми ясаң, минем кебек зыян күрәсең. *(Янчыгын чишеп, өстәлдәге кәгазь өстенә бушата.)*

Ниязов. Әби, бу елга комы түгелме соң?

Шәмсинур. Юк, юк, тугани. Кирпеч бу, кирпеч!

Ниязов. Хуш, моның белән нәрсә әйтмәкче буласыз?

Шәмсинур. Үткән атнада гәзиттә белдерү чыкты бит, әйе. *(Куенынан газета ала.)* Менә соңгы битендә. *(Күрсәтә.)* Промкомбинат кирпеч сата диелгән, әйе. Моржаны янартасы булгач, ике йөз кирпеч кайтарттым, әйе. Укучы балалар аны ишек алдына бик пөхтә итеп өеп тә куйдылар. Шул төнне көп яңгыр яуды. Иртән чыгып карасам, аллаһы әкбәр! Кирпечләр комга әйләнгән...

Ниязов. Әйе, бик аянычлы хәл бу. *(Торып йөрәнә.)* Әби, ул брак ясаучыларны газетада фаш итмичә калдырмабыз. Исем-фамилияләре белән атап язарбыз.

Шәмсинур. Анысы бик күркәм эш булыр, тугани. Ул ыштыр битләрне пешекләргә кирәк, әйе. Башкаларга гыйбрәт булсын.

Ниязов. Дөрөс, дөрөс, әби, бу фактка күз йомып уза алмыйбыз.

Шәмсинур. Хәзер инде, тугани, сүздән эшкә күчик, әйе. Ул кирпеч өчен әбиң өч сум түләде, әйе. Дөрөс, кайтаруына акча чыкмады. Мин күргән зыянын яртысын промкомбинат директоры, яртысын син түләргә тиеш, тугани.

Ниязов *(көлеп жибәрә)*. Әбкәй, бу акылны сиңа кем бирде?

Шәмсинур. Шөкер, әбиң дә башы йомры. Үзәң дә редактор нәрсә тәкъдим иткәнән белергә тиеш дип, пичәт суктың бит.

Ниязов. Әкәмәт әби булып чыктыгыз!

Шәмсинур. Анысын тикшермә, тугани. Бер сум иллә тиенне бир дә, китим. Минем белән мавыгып эшен бүләнмәсен.

Ниязов. Тапкыр да, зирәк тә икәнсез, әбекәй. Шунуң өчен мәгез биш сум! *(Акча суза.)*

Шәмсинур. Болай юмартланып мине рәнжетәсең, тугани. Зирәклегем белән сату итмим.

Ниязов. Саф күнелдән тәкъдим иттем, әбекәй. Хәтерегез калмасын.

Шәмсинур. Шулай булса да, барыбер килешми, тугани. Теш ватып кәргән акча сөяк сыман тамакка кадала. Шөкер, колхоз пенсия бирә. Менә быел ой түбәсен шифер белән яптырды. Тиешлесен генә бир дә, шунуң белән бәхил.

Ниязов. Гафу итегез, әбекәй. Сөзгә сокланудан юмартланмакчы идем. Мәгез бер сум илле тиен. *(Акча бирә.)*

Шәмсинур. Рәхмәт яусын. Менә монысы гәрәбә кебек гаделлек, әйе. Ярар, кузгалыйм. *(Тора.)* Тугани, «Ялкын» колхозына барып чыксаң, туп-туры үземә төш, бер дә тартынып торма.

Ниязов. Кая ул тартыну, әбекәй, күнелгә бик якын булып калдыгыз.

Шәмсинур. Авылда алты Шәмсинур бар, әйе. Бутала күрмә тагы. Таш астыннан чыккан Шәмсинур дип сора. Онытма, язып куй.

Ниязов. Язмыйм, язмыйм, сезнең кебек әбиләр онытыламыни?

Шәмсинур *(яртылаш бушатылган янчыгын бәйли дә кесәсенә сала)*. Ярый, улым, хәзергә сау бул!

Ниязов. Хуш, әбекәй, юлыгыз төшкәндә, миңа да сугылыгыз. *(Әбине озата да уйга кала.)* Әбине бәхилләдем дә бит, ун мең кирпеч сатып куйган булсалар?! Барлык сатып алучылар ярты зыяны минем өскә аударсалар? Башынны кашырсың! *(Нөрәнә.)* Фу, шайтан алгыры! *(Ашыгып телефон трубкасын ала.)* Алло! Промкомбинат! Харисов, ниңә халтура белән шөгыйльләнәсен?! Минме? Ниязов, әйе, редактор. Дөрөс, кирпеч турында дулыйм шул. Ниңә мең саттын инде? Ничек? Ничек? Бракка чыкканы бер генә мең дисеңме? Ә, ялгыш сатылганмыни? Алайгына булса, ярый әле... Сина зыян янчыгы тотып бер әби килер. Бер сум илле тиен акчаңны бир. Нинди карчык дисеңме? Таш астыннан чыккан Шәмсинур әби!

Пәрвә,

ЮБИЛЕЙ ПЛЕНУМЫ

Горький шәһәрәндә — бөек язучының туған жирендә — СССР һәм РСФСР язучылар союзының берләштерелгән пленумы булды. А. М. Горькийның тууына 100 ел тулуга багышланган бу пленумга илбезнең барлык өлкәләреннән һәм чит илләрдән килгән күп кенә язучылар катнашты. Пленумга Татарстаннан Мирсәй Әмир, Сибгат Хәким һәм Зәки Нури бардылар. В. И. Ленин һәм А. М. Горькийның рухи яктан туган шәһәр булган Казан делегациясә исеменнән Сибгат Хәким зур речъ белән чыкты.

Татарстан язучылар союзының Әлмәт бүлегендә Р. Фәйзуллин, М. Хасанов, Р. Төхфәтуллин составында яңа бюро сайланды. Бүлекчәнең житәкчесә итеп шагырь Равил Фәйзуллин билгеләнде. Бүлекчәнән бу утырышында язучыларның иҗат активлыгын, җаваплылыгын тагын да күтәрү һәм яшыләр белән эшнә яхшырту турында сүз барды. Жыелышта Язучылар союзының идарә әгъзасы Гомәр Бәширов һәм Союзның җаваплы секретаре Гариф Ахуновлар катнашты.

ЯЗУЧЫ — ДЕЛЕГАТ

Шагырьә Әнжә Мәэминова укытучыларның икенче Бөтенсоюз съездына делегат булып барды. Ул Әлмәт районының Габдрахман авылында балалар укыта. Халык арасында яшәгән бу язучы ижатында да үсә һәм активлаша бара.

ЕГЕРМЕ БИШ ЕЛДАН СОҢ

Язучы Әдип Маликов РСФСР язучылар союзының командировкасы белән Курил утрауларына сәяхәткә китте. Моннан егерме биш еллар элек ул биредә илбез чикләрендә сакта торды. Яшь солдатның беренче җырлары шунда туды, каләмә чарланды. Ә. Маликовның беренче әсәрләре Ерак Көнчыгыш — аның кабатланмас кырыс табигате, батыр йөрәкле кешеләре, чик сакчылары тормышына багышланган иде. Шуннан бирле дистәдән артык китап язган язучы бу якларга кабат әйләнеп килде. Ул Ерак Көнчыгышның бүгенгесә, аның кешеләре турында яңа әсәрләр иҗат итәргә телә.

ИДЕЛ БУЕ КУНАКЛАРЫ

Төрле өлкәләренән язучылары арасында ижади аралашу елдан-ел ныгый бара. Күрше республикаларда әдәби атиалыклар уздыру, китаплар бастыру, ижади командировкаларда булу зарури эшкә әйләнде. Әле күптән түгел генә Татарстан язучылары Идел бую өлкәләреннән килгән бер төркем каләмдәшләрен кабул итте. Кунаклар арасында Иваново, Горький, Ульяновск, Владимир, Киров, Ярославль язучылары союзларының җаваплы секретарьләре, «Волга» журналының сотрудниклары бар иде. Кунаклар Татарстандагы әдәби тормыш, әдәби хәрәкәтнең барышын, язылып ята торган яңа әсәрләр, «Казан утлары» журналының эшә һ. б. белән кызыксындылар, үз өлкәләрендәге яңалыкларын сөйләделәр.

Шул көнне кичен кунаклар радиодан чыгыш ясадылар.

КЫЗЫКЛЫ ЭКСКУРСИЯ

Июль аеның кояшлы бер көнендә җилдәй җитез «Ракета» бер төркем язучыларын Болгар харабаларенә алып килде. Гомәр Бәширов, Шәйхи Маннур, Хәмит Ярми, Габдулла Шамуков, Роберт Әхмәтжанов, Госман Бакиров, Гөлшат Зәйнашева, Валерий Сенев һ. б. язучылардан, Фәннәр Академиясенән Казан тел һәм тарих институтлары хезмәткәрләреннән, журналистлардан торган бер төркем Мәскәү университетының профессоры Смирнов җитәкчелегендә эшләүче археологик экспедиция белән очрашты. Экспедиция составында эшләүче Казан археологларынан Равил Фәхретдинов килгән кунакларга борынгы Болгар харабаларә, казу эшләренән, археологик тикшеренүләренән барышын турында сөйләде. Бу кызыклы һәм файдалы экскурсиядән барысы да канәгать булдылар.

ГЕРОЙГА ХӨРМӘТ

Хөкүмәтебез язучы Л. С. Соболевны, әдәбиятта һәм ижтимагый тормышта күрсәткән хезмәтләрен искә алып, 60 яше тулу көнендә Социалистик Хезмәт Батыры дигән мактаулы исем һәм Алтын Поддыз медале белән бүләкләде. РСФСР язучылар союзы председателе язучы Л. С. Соболевны тәбрикләү өчен Мәскәүгә язучы Гариф Ахунов барды.

КОМПОЗИТОР ЯКТАШЛАРЫ ЯНЫНДА

РСФСРның атказан сәнгать эшлеклесе, ТАССРның халык артисты, Тукай премиясе лауреаты композитор Жәүдәт Фәйзи Оренбург шәһәрində якташлары янында булды. Ул анда ижади очрашулар үткәрдә, халык талантлары белән очрашты. Ж. Фәйзи якташларына «Оренбург шәһә» дигән кәй язып бүләк итте.

ПРОПАГАНДА БЮРОСЫНДА

Язучылар союзы каршындагы әдәбиятны пропагандалау бюросы күп кенә кызыклы очрашулар оештыруын давам итә. Июль аенда язучылар төрле бригадаларга бүленеп түбәндәге районнарда үзләренек укучылары белән очраштылар.

Түбән Кама һәм Чаллы районларында әдәби кичәләр булып үтте. Язучылардан Габдрахман Минский, Гөлшат Зәйнашева, яшь шагыйрьләр Мөһип Газар һәм Рахмай Хисмәтуллиннар химиклар һәм төзүчеләр белән, колхозчылар һәм совхоз эшчеләре белән очраштылар, тыңлаучыларны яңа әсәрләре белән таныштырдылар. Бригада составында килгән Әлфия Афзалованың чыгышлары бу кичәләргә тагын да җанландырып жиберде. Ул татар композиторларының соңгы елларда иҗат иткән җырларын башкарды.

Язучы Мәжит Рафиков тимер юлчыларының вагон клубында чыгышларын давам итә. Ул Кукмара, Заструг, Корса, Каенсар станцияләрендә тимер юл эшчеләре белән очрашып, аларга әдәбият һәм сәнгать дөньясындагы яңалыкларны сөйләде.

Рафаэль Мостафин Баулы районында булды. Ул «Берлек», «Ленин юлы», «Коммунизмга», К. Маркс, XXI партсөздә исемдәге Н. Б. колхозларның колхозчыларын һәм Уруссу ГРЭСы эшчеләрен Муса Жәлил һәм аның көрәштәшләре язмышына

кагылган яңа материаллар белән таныштырды.

Яшь шагыйрь Клара Булатова һәм журналист Заки Әхмәтҗанов Чистай районы хезмәткәрләре белән очраштылар. Сугышта һалак булган якташларыбыз турында материаллар җыеп йөргән Заки Әхмәтҗанов тыңлаучыларга даими көрәш сәхифәләреннән күп кенә яңалыклар сөйләде. Клара Булатова яңа җыгыйрьләр уклады.

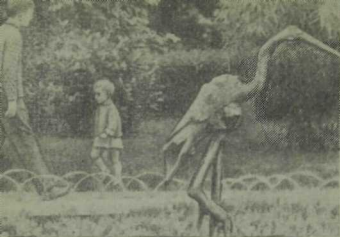
КОМПОЗИТОРЛАР СОЮЗЫНДА

Татарстан композиторлары шагыйрьләр белән берлектә Соловьев-Седойның «Агитатор» журналының II санында басылган «Эшче җырлары турында» дигән махаләсә тикшерделәр. Чыгыш ясаучылар республикабызның 50 еллыгына багышлап, кичеләр турында җырлар язганын, яңа җырлар өчен конкурс оештыруның кирәклеген әйттеләр. Композитор Наҗип Жәһанов эшчеләр темасына багышланган җырлардан җәмгыять җыеп бастыруын тәкдир итте. Бу утырышта шагыйрьләрдән Нури Арсланов, Нәби Дәүлә, Гөлшат Зәйнашева, яшь шагыйрь Мөһип Газар катнашты.

КАДЕРЛЕ БҮЛӘКЛӘР

1917—22 елларда гражданнар сугышында актив катнашкан һәм Совет властен урнаштыруда армия-халык эшләгән ветераннарга хөкүмәтбәз тарафыннан бүләкләр бирелде. Шулар арасында «Кызыл Полюс» ордены белән бүләкләнгән язучы Гомәр Бәширов, «Батырлык өчен» медале белән бүләкләнгән драматург Риза Ишморат һәм «Сугышчан хезмәтләре өчен» медале белән бүләкләнгән язучы Афзал Шамонов бар.

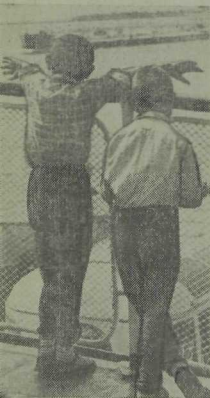
Һәрвакыт сугышчан сафта калган һәм укучыларны бик күп талантлы әсәрләр белән куандырган каләмдәшләрен Язучылар союзы коллективы һәм күп санлы әдәбият сөючеләр чын күңелдән котлыйлар, аларга сәламәтлек һәм яңа ижади умышлар теләдер.

Табиғаттың шаяруы.

ҺӘРКЕМ ҮЗ ЭШЕНДӘ

Э. ХАКИМОВ фотолары

Идел җиле.

Зурлык һәм авырлык берәмлеге.

Йөзәргә өйрәнә.

Соңгы сүзгә өйтер алдынан.

Тормыш чачәкләре.

Бик ашыккан чагында.

Ишегалды командасы.

Алтынбалык тотканда.

Баясе 40 тиен
Цена коп

КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

ОРГАН СОЮЗА
ПИСАТЕЛЕЙ
ТАТАРИИ

ИНДЕНС 73210